सारस्वतं व्याकरणम्।

जयपुर

अनुभूतिस्वरूपाचार्यकृतम्।

न्यग्रोध (वलसाड) पुरनिवासिना शुक्लावटङ्केन
कल्याणजीसूनु अंबारामशर्मणा

संशोधितम्

अष्टाध्यायीपाठेन सूत्राणामकारादिकोशेन च
संयोजितम्॥

श्री खरतरगच्छीय ज्ञान मन्दिर, जयपुर

इदं च

भगीरथात्मजेन हरिप्रसादशर्मणा

मुम्बापुर्यां

निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम्।

श्रीविक्रमादित्यसंवत् १९५१.

अस्य सर्वेऽधिकाराः १८६७ स्य २५ तमराज-
नियमानुसारेण स्वायत्तीकृताः॥

इदं पुस्तकमितराणि च पुस्तकानि मुम्बय्याख्यराजधान्यां श्रीकालिकादेव्या मार्गे रामवाडीनामकस्थलसमीपे भगीरथात्मजस्य हरिप्रसादशर्मणः पुस्तकालये उत च तत्रैव स्थले पण्डितज्येष्ठाराममुकुन्दजीसंज्ञकानां पुस्तकालये तथा कानपूरसंज्ञके नगरे हनुमान्दासव्रजवल्लभस्य पुस्तकालये च यथायोग्यमौल्येन मिलिष्यन्ति ॥

अनुक्रमणिका.

वृत्तिस्तृतीया ।

॥ अथ ॥

॥ सारस्वतम् ॥

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ॥
सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् ॥ १ ॥
इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः ॥
प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथम् ॥ २ ॥

तत्र तावत्संज्ञा संव्यवहाराय संगृह्यते॥ **अइउऋऌ समानाः ।** । १ । अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगण्यन्ते। तेषां समानसंज्ञा च विधीयते। नैतेषु सूत्रेषु संधिरनुसंधेयोऽविवक्षितत्वात्। विवक्षितस्तु संधिर्भवतीति नियमात्। लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वाच्च॥ **ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः** । २ । एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णा भण्यन्ते। लोकाच्छेषस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति। ततो लोकत एव ह्रस्वादिसंज्ञा ज्ञातव्याः। एकमात्रो ह्रस्वः। द्विमात्रो दीर्घः। त्रिमात्रः प्लुतः। व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥

एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ॥
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥ ३ ॥
चाषस्त्वेकां वदेन्मात्रां द्विमात्रं वायसो वदेत् ॥
त्रिमात्रं तु शिखी ब्रूयान्नकुलश्चार्धमात्रकम् ॥ ४ ॥

एषामन्येऽप्युदात्तादिभेदाः सन्ति। उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः। नीचैरनुदात्तः। समवृत्त्या स्वरितः॥ **एऐओऔ संध्यक्षराणि। ३।** एषां ह्रस्वा न सन्ति॥ **उभये स्वराः। ४।** अकारादयः पञ्च एकारादयश्चत्वारश्चोभये स्वरा उच्यन्ते। अइउऋऌ एऐओऔ॥ **अवर्ज्या नामिनः। ५।** अवर्णवर्ज्याः स्वरा नामिन उच्यन्ते॥ अनुक्रान्तास्तावत्स्वराः॥ प्रत्याहारजिघृक्षयिषया व्यञ्जनान्यनुक्रामति॥ **हयवरल। ६। ञणनङम। ७। झढधघभ। ८। जडदगब। ९। खफछठथ १० चटतकप। ११। शषस। १२। आद्यन्ताभ्याम्। १३।** प्रत्याहारं जिघृक्षताद्यन्ताभ्यामेते वर्णा ग्राह्याः। आदिमवर्णोऽन्त्येन गृह्यमाणस्तन्नामा प्रत्याहारः। तथाहि। अकारो बकारेण गृह्यमाणोऽबप्रत्याहारः। स च अइउऋऌएऐओऔहयवरलञणनङमझढधघभजडदगब इति अबप्रत्याहारः। झढधघभ इति झभप्रत्याहारः। एवं यत्र यत्र येन येन प्रत्याहारेण कृत्यं भवति स स तत्र तत्र ग्राह्यः। प्रत्याहाराणां संख्यानियमस्तु नास्ति॥ **हसा व्यञ्जनानि। १४।** हकारादयः सकारान्ता वर्णा हसा व्यञ्जनानि भवन्ति। स्वरहीनं व्यञ्जनम्। स्वरेभ्योऽन्यत्स्वरहीनम्। अन्यथा स्वरेषु स्वरो नास्तीति तेषां स्वराणामपि व्यञ्जनता स्यात्। यद्वा भावप्रधानो निर्देशः। स्वरत्वहीनमित्यर्थः। तेष्वकारः सुखोच्चारणार्थत्वादित्संज्ञकः॥ **कार्यायेत्। १५।** प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञो भवति॥ **यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः। १६। वर्णादर्शनं लोपः। १७। वर्णविरोधो लोपश्च। १८।** एकं वर्णं नाशयति अन्यस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नाति स वर्णविरोधः॥ **मित्रवदागमः। १९। शत्रुवदादेशः। २०। स्वरानन्तरिता हसाः संयो-**

गः।२१।कुचुटुतुपुवर्गाः।२२। उकारः पञ्चवर्णपरिग्रहणार्थः ॥ **अरेदो नामिनो गुणः।२३।** नामिनः स्थानका अर् ए ओ एते गुणसंज्ञका भवन्ति। **आरैऔ वृद्धिः।२४।** आ आर् ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञा भवन्ति॥ **अन्त्यस्वरादिष्टिः।२५।** अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णष्टिसंज्ञो भवति। **अन्त्यात्पूर्व उपधा।२६।** अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यः स उपधासंज्ञो भवति॥ **असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः।२७।विसर्गानुस्वारसंयोगपरो दीर्घश्च गुरुः।२८। मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणोऽनुनासिकः।२९। मुखेनोच्चार्यमाणो निरनुनासिकः।३०।अः इति विसर्जनीयः।वर्णशिरोबिन्दुरनुस्वारः।३१।** अं अः इति अचः परावनुस्वारविसर्गौ। अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः। इचुयशानां तालु। ऋटुरषाणां मूर्धा। ऌतुलसानां दन्ताः। उपूपध्मानीयानामोष्ठौ। ञमङणनानां नासिका च। एदैतोः कण्ठतालु। ओदौतोः कण्ठोष्ठम्। वकारस्य दन्तोष्ठम्। जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्। नासिकाऽनुस्वारस्य। ᳵक ᳵख इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः। ᳶप ᳶफ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः। शषसहा ऊष्माणः। कादयो मावसानाः स्पर्शाः। यरलवा अन्तस्थाः॥

हकारं पञ्चभिर्युक्तमन्तःस्थैश्चाभिसंयुतम् ॥
उरःसंस्थं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ ५ ॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ॥
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ ६ ॥

॥ ॥ इति संज्ञाप्रक्रिया ॥ १ ॥

अथाधुना स्वरसंधिरभिधीयते ॥ दधि आनय इति स्थिते । वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं कारग्रहणे केवलग्रहणं तपरग्रहणे तावन्मात्रग्रहणमिति शिष्टसंकेतः । "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" । सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् । अतो वृत्तौ परे इति व्याचष्टे । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ **इ यं स्वरे । १ ।** इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे । दध् य् आनय इति तावद्भवति ॥ **हसेऽर्हहसः । २ ।** स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो हसे परे द्विर्भवति । स्वरे परे इति वक्तव्यम् । तेन धकारस्य न पुनर्द्वित्वम् । इति धकारस्य द्वित्वम् ॥ **झबे जबाः । ३ ।** झसानां झबे परे जबा भवन्ति । इति पूर्वधकारस्य दकारः सवर्णत्वात् । "वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः" इति वचनात् । "यथासंख्यं" वा वक्तव्यम् । दद् ध् य् आनय इति सिद्धम् । पश्चात् ॥ **स्वरहीनं परेण संयोज्यम् । ४ ।** श्लिष्टोच्चारणं कर्तव्यम् । दद्ध्यानय ॥

तक्रं न रोचतेऽस्माकं दुग्धं वा मधुरं प्रिये ॥
अन्नप्ररोचनार्थाय दद्ध्यानय वरानने ॥ ७ ॥
कृतस्य करणं नास्ति मृतस्य मरणं न हि ॥
पिष्टस्य पेषणं नास्ति द्वितीये त्रितयं न हि ॥ ८ ॥

गौरी अत्र इति स्थिते । इ यं स्वरे (प्र० २ सू० १) गौर् य् अत्र तावद्भवति । यत्वे कृते अर्ह इति विशेषणान्न रेफस्य द्वित्वं किंतु **राद्यपो द्विः । ५ ।** स्वरपूर्वाद्रेफात्परो यपो द्विर्भवति । इति यपस्य द्वित्वम् । गौर् य् य् अत्र "स्वरहीनं परेण संयोज्यम्" (प्र० २ सू० ४) ॥

तुम्बिका तृणकाष्ठं च तैलं जलसमागमे ॥
ऊर्ध्वस्थानं समायान्ति रेफाणामीदृशी गतिः ॥ ९ ॥

"जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम्" ॥

रेफः स्वरपरं वर्णं दृष्ट्वारोहति तच्छिरः ॥
पुरः स्थितं यदा पश्येदधः संक्रमते स्वरम् ॥ १० ॥

गौर्य्यत्र। स्वर इत्यनुवर्तते। एवमन्यत्रापि। यत्र न सूत्राक्षरैः कार्यसिद्धिस्तत्र सर्वत्र सूत्रान्तरात्पदान्तरानुवृत्तिर्ज्ञातव्या। ग्रन्थभूयस्त्वभयान्नास्माभिर्लिख्यते ॥ **उ वम्। ६।** उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे। हसेऽर्हेहसः (प्र० २ सू० २)। ज्ञवे जबाः (प्र० २ सू० ३) मधु अत्र मद्ध्वत्र। मधु अरिः मद्ध्वरिः। मधु आसनं मद्ध्वासनम् ॥ **ऋ रम्। ७।** ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे। पितृ अर्थः पित्रर्थः ॥ **ऌ लम्। ८।** ऌवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे। ऌ अनुबन्धः लनुबन्धः ॥ **ए अय्। ९।** एकारो अय् भवति स्वरे परे। ने अनं नयनम् ॥ **ओ अव्। १०।** ओकारो अव् भवति स्वरे परे। भो अति भवति (गवादेरवर्णागमोऽक्षादौ वक्तव्यः*) गो अक्षः गवाक्षः। गो इन्द्रः गवेन्द्रः ॥ **अ इ ए। ११।** अवर्ण इवर्णे परे सह ए भवति। गो अग्रं गवाग्रम्। गो अजिनं गवाजिनम्। अ इ ए (प्र० २ सू० ११) **एऐ ऐ। १२।** अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति। स्व ईरिणी स्वैरिणी। प्रकृतिप्रत्ययमध्ये प्रत्ययाश्रितं कार्यमादौ स्यात्। "नित्यानित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवान्" ॥ **उओ। १३।** अवर्ण उवर्णे परे सह ओ भवति ॥ **ओऔ औ। १४।** अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति। अक्ष ऊहिनी अक्षौहिणी। प्र ऊढः प्रौढः ॥ इति गवादयः ॥ अविहितलक्षणप्रयोगो गवादौ द्रष्टव्यः ॥

गवाक्षश्च गवेन्द्रश्च गवाग्रं च गवाजिनम् ॥
स्वैरमक्षौहिणी प्रौढ एते प्रोक्ता गवादयः ॥ ११ ॥

क्वचित्स्वरवद्यकारः। "यथाध्वपरिमाणे" गो यूतिः गव्यूतिः। क्रोशयुगलम्। अन्यथाध्वनः परिमाणाभावे गवां मिश्रीभावो गोयूतिः॥ **ऐ आय्** ।१५। ऐकार आय् भवति स्वरे परे। नै अकः नायकः॥ **औ आव्** ।१६। औकार आव् भवति स्वरे परे। तौ इह ताविह॥ **य्वोर्लोपश्च वा पदान्ते** ।१७। पदान्ते स्थितानामयादीनां यकारवकारयोर्लोपश्च वा भवति। ते आगताः त आगताः तयागताः। पटो इह पट इह पटविह। तस्मै आसनं तस्मा आसनम्। तस्मायासनम्। असौ इन्दुः असा इन्दुः। असाविन्दुः। **लोपशि पुनर्न संधिः** ।१८। छन्दसि तु भवति। हे सखे इति हे सखेति हे सखयिति॥ **एदोतोऽतः** ।१९। पदान्ते स्थितादेकारादोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भवति। ते अत्र तेऽत्र। पटो अत्र पटोऽत्र॥ **सवर्णे दीर्घः सह** ।२०। समानस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति। श्रद्धा अत्र श्रद्धात्र॥

अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता॥
पूर्वदीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते॥ १२॥

दधि इह दधीह। मधु उदकं मधूदकम्॥

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत्॥
परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह॥ १३॥

बहुव्यापकं सामान्यम्। अल्पव्यापको विशेषः। अ इ ए (प्र० २ सू० ११) तव इदं तवेदम्। मम इदं ममेदम्। "सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान्"॥ **हलादेरीषादौ टेर्लोपो वक्तव्यः** ।२१। "क्वचित्तदादिवर्णाभावे केवलस्वरस्यापि टिसंज्ञा वक्तव्या"। हल ईषा हलीषा। लांगल ईषा लांगलीषा। मनस् ईषा मनीषा। शाक अन्धुः शकन्धुः। कर्क

अन्धुः कर्कन्धुः। सीमन् अन्तः सीमन्तः केशवेशे। अन्यत्र सीमान्तः। कुल अटा कुलटा। पतत् अञ्जलिः पतञ्जलिः। सार अङ्गः सारङ्गः पशुपक्षिणोः। अन्यत्र साराङ्गः ॥

हलीषा लाङ्गलीषा च मनीषाद्योंतथैव च ॥
शकन्धुरथ कर्कन्धुः सीमन्तः कुटला तथा ॥
पतञ्जलिश्च सारङ्ग एते प्रोक्ता हलादयः ॥ १४ ॥

ओमाङावपि। २२। अवर्णात्परौ ओमाङौ टिलोपनिमित्तौ स्तः। अद्य ओम् अद्योम्। शिव आ इहि शिवेहि॥ **ओमि नित्यम्। २३।** ओमि परे नित्यमवर्णस्य लोपो भवति। स्वर ओम् स्वरोम्। उओ (प्र० २ सू० १३) गङ्गा उदकं गङ्गोदकम्॥ **ऋ अर्। २४।** अवर्णे परे सह अर् भवति। तव ऋद्धिः। तवर्द्धिः। राद्यपो द्विः (प्र० २ सू० ९) **क्वचिदार् । २५ ।** अवर्ण ऋवर्णे परे सह क्वचिदार् भवति । ऋण ऋणं ऋणार्णम्। शीत ऋतः शीतार्तः॥ **ऋते च तृतीयासमासे एवाऽऽर्। २६।** अन्यत्र परमर्तः॥ **उपसर्गादवर्णान्तादृकारादौ धातौ आर् भवति। २७।** उपार्च्छति प्रार्च्छति॥ **ऋकारादौ नामधातौ वा। २८।** उपार्षभीयति। उपर्षभीयति। प्रार्षभीयति। प्रर्षभीयति॥ **ऋकारादौ आर् नेति वाच्यम्। २९।** उपऋकारीयति उपर्कारीयति॥ **ऌ अल्। ३०।** अवर्ण ऌवर्णे परे सह अल् भवति। तव ऌकारः तवल्कारः॥ **ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यं वक्तव्यम्। ३१।** ऋऌवर्णस्थानिकत्वाद्रल्योरपि सावर्ण्यं वाच्यम्। होतृ ऌकारः। होतॄकारः। परि अङ्कः। इ यं स्वरे (प्र० २ सू० १) राद्यपो द्विः (प्र० २ सू० ९) पर्य्यङ्कः। पल्यङ्कः॥

रलयोर्डलयोश्चैव शसयोर्बवयोस्तथा ॥
वदन्त्येषां च सावर्ण्यमलङ्कारविदो जनाः ॥ १५ ॥

एऐ ऐ (प्र० २ सू० १२) अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति। तव एषा तवैषा। तव ऐश्वर्यं तवैश्वर्यम्। ओऔ औ (प्र० २ सू० १४) अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति। तव ओदनः तवौदनः। तव औन्नत्यं तवौन्नत्यम् ॥ **ओष्ठोत्वोर्वा । २२ ।** अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोः समासे सति सह वा ओ भवति। बिम्ब ओष्ठः बिम्बोष्ठः बिम्बौष्ठः। स्थूल ओतुः स्थूलोतुः स्थूलौतुः। समासे किम्। तव ओष्ठः तवौष्ठः॥ ॥ इति स्वरसंधिप्रक्रिया ॥ २ ॥

अथ प्रकृतिभाव उच्यते। प्रकृतेर्यथास्थितस्य रूपस्य भवनं प्रकृतिभावः॥ **नामी । १ ।** अदसोऽमी संधिं न प्राप्नोति। अमी आदित्याः। **ईद्वे द्वित्वे । २ ।** ई च ऊ एं च ईद्वे ईकारान्त ऊकारान्त एकारान्तश्च शब्दो द्वित्वे वर्तमानः संधिं न प्राप्नोति। मणीवादिवर्ज्यम्। अग्नी अत्र। पटू अत्र। माले आनय। मणी इव मणीव॥

मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम ॥
ह्रियमाणौ तु तौ दृष्ट्वा मकिस्तत्रेदमब्रवीत् ॥ १६ ॥

रोदसी इव रोदसीव। दंपती इव दंपतीव। जंपती इव जंपतीव। जायापती इव जायापतीव। **औ निपातः । ३ ।** आ च ओ च अ च इ च उ च ऋ च ऌ च ए च ऐ च ओ च औ। आ ओ इति पृथक् पदं वा निपातः। आकारनिपात ओकारनपात एकस्वरश्च संधिं न प्राप्नोति। एवं मन्यसे। नो अत्र स्यातव्यम्। उ उत्तिष्ठ। इ इन्द्रं पश्य। अ अपेहि। आग्रहणादाङो न निषेधः। तथा चोक्तम्॥

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः ॥
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १७ ॥
ओत्तमैरेक्षसे न त्वमामृतादेन्द्रतोऽखिलैः ॥
आ एवं सर्ववेदार्थ आ एवं सद्वचो हरेः ॥ १८ ॥

प्लुतः । ४ । प्लुतः संधिं न प्राप्नोति । देवदत्त ३ एहि । देवदत्त ३ अत्र गौश्चरति ॥ **दूरादाह्वाने च टेः प्लुतः । ५ ।** दूरादाह्वाने गाने रोदने विचारे गम्यमाने च टेः प्लुतो भवति । दूरादित्यत्र चकारग्रहणाद्धा तातेतीत्यादौ संधिः स्यात् ॥ **हैहयोः स्वरे संधिर्न वक्तव्यः । ६ ।** हे अनड्वन् ॥ **ऋतौ समानो वा । ७ ।** ऋतौ परे समानः संधिं न प्राप्नोति वा । हिम ऋतुः हिमर्तुः हिमऋतुः ॥
॥ ॥ इति प्रकृतिभावसंधिप्रक्रिया ॥ ३ ॥

अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते ॥ **चपाऽबे जबाः । १ ।** पदान्ते वर्तमानाश्चपा जबा भवन्ति अबे परे । षट् अत्र षडत्र । वाक् यथा वाग्यथा ॥ **ञमे ञमा वा । २ ।** पदान्ते वर्तमानाश्चपा ञमे परे ञमा वा भवन्ति । वाक् मात्रं वाङ्मात्रम् वाग्मात्रम् । षट् मम षण्मम षड्मम ॥ **मयटि नित्यं वाच्यम् । ३ ।** चित् मयं चिन्मयम् । प्रत्यये ञमो नित्यमिति केचित् । तेन वाङ्मात्रमित्येकमेव रूपं स्यात् ॥ **चपाच्छः शः । ४ ।** चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवति अबे परे । वाक् शूरः वाक्छूरः वाक्शूरः ॥ **हो झभाः । ५ ।** चपादुत्तरस्य हकारस्य झभा वा भवन्ति । नन्वेकस्य हकारस्य पञ्च झभाः प्राप्ताः केन क्रमेण भवन्ति । यद्वर्गगश्चपस्तद्वर्गगश्चतुर्थो भवति । तत् हविः तद्धविः । वाक् हरिः वाग्घरिः वागूहरिः । **स्तोः श्चुभिः**

श्चुः । ६ । स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण च योगे शकारचवर्गौ यथासंख्येन भवतः । स् च तुश्च स्तुस्तस्य स्तोः । समाहारे द्वन्द्वे एकत्वम् । छन्दोवत्सूत्राणीति वचनान्नपुंसकस्य पुंस्त्वम् । श् च चवश्च श्चवस्तैः श्चुभिः । चुशब्दे चवर्गस्थवर्णापेक्षया बहुवचनम् ॥

अकृत्वा सप्तमीमेतां तृतीयामकरोदिला ॥
ततः श्चुभिः श्चुः पूर्वेण संनिपातःपरेण वा ॥ १९ ॥

कस् चरति कश्चरति । कस् शूरः कश्शूरः । तत् चित्रं तच्चित्रम् । तत् शास्त्रं तच्छास्त्रम् ॥ **न शात् । ७ ।** शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति । विश्नः । प्रश्नः ॥ **ष्टुभिः ष्टुः । ८ ।** स्तोः सकारस्य तवर्गस्य च षकारेण टवर्गेण च योगे षकारटवर्गौ यथासंख्येन भवतः । ष्टुभिरिति बहुवचनात्क्वचित्षकारटवर्गयोगं विनापि ष्टुत्वम् । अग्निष्टोमः । कस् षष्ठः कष्षष्ठः । कस् टीकते कष्टीकते । तत् टीकते तट्टीकते । तत् टीका तट्टीका ॥ **तोर्लि लः । ९ ।** तवर्गस्य लकारेपरे लकारो भवति । तत् लुनाति तल्लुनाति । भवान् लिखति भवाँल्लिखति ॥ **अन्तस्था द्विप्रभेदाः । १० ।** रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । तत्र सानुनासिक एव नकारस्य लकारो भवति ॥ **न षि । ११ ।** षकारे परे तवर्गस्य ष्टुत्वं न भवति । भवान् षष्ठः भवान्षष्ठः ॥ **टोरन्त्यात् । १२ ।** पदान्ते वर्तमानाट्टवर्गात्परस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति । षट् नरः षण्नरः । षट् सीदन्ति षट्सीदन्ति ॥ **न सक् छते । १३ ।** नान्तस्य पदस्य छते परे सगागमोभवति ॥ **टित्कितावाद्यन्तयोर्वक्तव्यौ १४** टित्वादादौ कित्वादन्ते राजन् चित्रं राजंश्चित्रम् । भवान् तनोति भवांस्तनोति ॥ **शे चग्वा । १५ ।** नान्तस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति । भवान् शूरः भवाञ्छूरः भवाञ्च्छूरः भवा

ञ्शूरः भवान्शूरः ॥ **ङ्णनो ह्रस्वाद्द्विः स्वरे । १६ ।** पदान्ते स्थिता ङकारणकारनकारा ह्रस्वादुत्तरा द्विर्भवन्ति स्वरे परे । प्रत्यङ् इदं प्रत्यङ्ङिदम् । सुगण् इह सुगण्णिह । राजन् इह राजन्निह । राजन् इदं राजन्निदम् ॥ **छः ।१७।** ह्रस्वादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति ॥ **खसे चपा झसानाम् । १८ ।** झसानां खसे परे चपा भवन्ति । तव छत्रं तवच्छत्रम् ॥ **दीर्घादपि च वक्तव्यः ।१९।** दीर्घादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति । म्लेछः म्लेच्छः । ह्रीछः ह्रीच्छः ॥ **अपिशब्दाद्दीर्घात्पदान्ताद्वेति वक्तव्यम् । २० ।** लक्ष्मीछाया लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीछाया ॥ **आङ्माङ्भ्यां च वक्तव्यम् । २१ ।** आच्छादयति । माच्छिदत् ॥ **मोऽनुस्वारः ।२२।** पदान्ते वर्तमानस्य मकारस्यानुस्वारो भवति हसे परे । तम् हसति तं हसति । पटुम् वृथा पटुं वृथा । कौमारास्त्ववसानेऽप्यनुस्वारमिच्छन्ति ॥ **अवसाने वा । २३ ।** अवसाने मकारस्यानुस्वारो वा भवति । देवं देवम् ॥ **नश्चापदान्ते झसे । २४ ।** नकारस्य मकारस्य चापदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति झसे परे । यशान्सि यशांसि । पयान्सि पयांसि । कम्सः कंसः ॥ **ञमा यपेऽस्य । २५ ।** अनुस्वारस्य ञमा वा भवन्ति यपे परे । नन्वेकस्यानुस्वारस्य पञ्च ञमाः प्राप्ताः केन क्रमेण भवन्ति।अस्य यपस्य सवर्णाः । शांतः शान्तः ॥ **वा पदान्ते । २६ ।** पदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारस्य ञमा वा भवन्ति यपे परे । तं करोति तङ्करोति । तं तनोति तन्तनोति । तं जानाति तञ्जानाति ॥ **वर्गे वर्गान्तः । २७ ।** वर्गे परे वर्गान्तो भवति । वर्गाभावे पररूपं स्यात् । सं यंता सँय्यन्ता । यकारस्यान्यसवर्णाभावेऽपि यकारस्य यकार एव सवर्णः । सं वत्सरः सँव्वत्सरः ॥ **मनयवलपरे हकारेऽनुस्वारस्य ते यथाक्रमं भवन्ति ।२८।** किं ह्म-

ल्यति किम्ह्लल्यति । किं ह्नुते किन्ह्नुते । किं ह्यः किँय्ह्यः । किं ह्वलयति किँव्ह्वलयति । किह्लादयति किँल्ह्लादयति ॥ **ङ्णोः कुक्टुग्वा शरि । २९ ।** ङकारणकारयोः शषसे परे कुक्टुकावागमौ वा स्तः । प्राङ् षष्ठः प्राङ्क्षष्ठः प्राङ्षष्ठः । सुगण् षष्ठः सुगणट्षष्ठः सुगण्षष्ठः ॥ **मः स्वरे । ३० ।** अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे । किं अस्ति किमस्ति ॥ **ँछन्दसि । ३१ ।** अनुस्वारश्छन्दसि ँकारमापद्यते शषसहरेफेषु परतः । चतुस्त्रिँशद्वाजिनः।सामयजूँषि ।वयँसोम। सिँह्यसि । देवानाँराजा ॥ **तकारो लचटवर्गेषु पररूपमापद्यते । ३२ ।** वित्ठलः विट्ठलः ॥ ॥ इति व्यञ्जनसंधिप्रक्रिया ॥ ४ ॥

अथ विसर्गसंधिर्निगद्यते ॥ **विसर्जनीयस्य सः । १ ।** विसर्जनीयस्य सकारो भवति खसे परे । कः तनोति कस्तनोति ॥ **शषसे वा । २ ।** विसर्जनीयस्य वा सकारो भवति शषसे परे । कः शेते कश्शेते । कः षण्ढः कष्षण्ढः । कः साधुः कस्साधुः । **कुप्वोः ≍क≍पौ वा । ३ ।** विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबन्धिनि खसे परे ≍क≍पौ वा भवतः । कपौ उच्चारणार्थौ । कः करोति क≍करोति । कः पचति क≍पचति । कः पठति क≍पठति । **वाचस्पत्यादयः संज्ञाशब्दा निपातात्साधवः । ४ ।** वाचस्पतिः, बृहस्पतिः, कारस्करः, पारस्करः, भास्करः, तस्करः, हरिश्चन्द्रः । बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च इत्यादि ॥ **अह्नो रोऽरात्रेषु । ५ ।** अह्नो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति रात्र्यादिवर्जितेषु परतः । अहः पतिः अहर्पतिः । अहः गणः अहर्गणः । अहः अत्र अहरत्र । रात्रिष्विति विशेषणादहोरात्रम् । अहः रूपं अहोरूपम् । अहः रथन्तरं

अहोरथन्तरम्। रूपरात्रिरथन्तरेषु न रेफ इत्यादि॥ **अतोऽत्युः। ६।** अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अति परतः। एदोतोऽतः (प्र० २ सू० १९) कः अर्थः कोऽर्थः॥ **हवे। ७।** अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति हवे परे। कः गतः को गतः। देवः याति देवो याति। मनः रथः मनोरथः॥ **आदवे लोपश्च्। ८।** अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च् भवत्यवे परे। देवाः अत्र देवा अत्र॥ वाताः वाताः वाता वाताः॥ **स्वरे यत्वं वा। ९।** अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य यत्वं वा भवति स्वरे परे। देवाः अत्र देवायत्र देवा अत्र॥ **भोसः। १०।** भोस् भगोस् अघोस् इत्येतस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च् भवत्यवे परे। भोः एहि। भो एहि। भगोः नमस्ते भगो नमस्ते। अघोः याति अघो याति॥ **नामिनो रः। ११।** नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अवे परे। अग्निः अत्र अग्निरत्र। पटुः यजते पटुर्यजते॥ **रेफप्रकृतिकस्य खपे वा। १२।** रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य खपे परे वा रेफो भवति। गीः पतिः गीर्पतिः गीᳲ पतिः। धूः पतिः धूर्पतिः धूᳲ पतिः। **रः। १३।** रेफसंबन्धिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवति अवे परे। प्रातः अत्र प्रातरत्र॥ **रिलोपो दीर्घश्च। १४।** रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः। पुनः रमते पुना रमते। शुक्तिः रूप्यात्मना भाति शुक्ती रूप्यात्मना भाति॥ **सैषाद्धसे। १५।** सशब्दादेषशब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च् भवति हसे परे। सः चरति स चरति। एषः हसति एष हसति। सैषादिसंहितासमासे कृते घटमाना सा। सैष दाशरथी राम इत्यादौ पादपूरणे संध्यर्था ज्ञेया॥

सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः ॥
सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः ॥ २० ॥

क्वचिन्नामिनोऽत्वे लोपश्च । १६ । नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य लोपश्च भवति क्वचिदत्वे परे । भूमीः आददे भूम्याददे ॥

यदुक्तं लौकिकायेह तद्वेदे बहुलं भवेत् ॥
सेमां भूम्याददे सेषामित्यादीनामदुष्टता ॥ २१ ॥
क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ॥ विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥ २२ ॥
वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ॥ धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ २३ ॥
वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः ॥
षोडशादौ विकारश्च वर्णनाशः पृषोदरे ॥ २४ ॥
वर्णविकारनाशाभ्यां धातोरतिशयेन यः ॥
योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ २५ ॥

वित्कम्भनेन वित्स्कम्भनेन । शुनः शेफं चित् शुनश्शिच्छेफम् । पृषत् उदरं पृषोदरम् ॥ **आत्खसयोरुः । १७ ।** आकारे खसे च परे विसर्जनीयस्य सह उः क्वचिद्भवति । गूढः आत्मा गूढोत्मा ॥ ॥ इति विसर्गसंधिप्रक्रिया ॥ ६ ॥

अथ विभक्तिर्विभाव्यते । सा द्विधा । स्यादिस्त्यादिश्च ॥ **विभक्तय-**

न्तं पदम् ।१। तत्र स्यादिर्विभक्तिर्नाम्नो योज्यते ॥ **अविभक्ति नाम** ।२। विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपं नामोच्यते। कृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् ॥ **तस्मात्** ।३। तस्मान्नाम्नः पराः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति। तत्राप्यर्थमात्रैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचनं सिः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
१ सि	औ	जस्
२ अम्	औ	शस्
३ टा	भ्याम्	भिस्
४ ङे	भ्याम्	भ्यस्
५ ङसि	भ्याम्	भ्यस्
६ ङस्	ओस्	आम्
७ ङि	ओस्	सुप्

अकारान्तः पुल्लिङ्गो देवशब्दः। देव सि इति स्थिते। इकारः सेरिति विशेषणार्थः ॥ **स्रोर्विसर्गः** ।४। सकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवत्यधातो रसे पदान्ते च। चकारात्पदान्ते उभयोर्धातुनाम्नोः। देवः। द्वित्वविवक्षायां औ। ओऔऔ (प्र०२सू०१४) देवौ। बहुत्वविवक्षायां देव जस् इति स्थिते। जकारो जसीति विशेषणार्थः। जकारस्येत्संज्ञायां तस्यलोपः। देव अस् इति स्थिते दीर्घविसर्गौ। देवाः ॥ **अकराज्जसोऽसुक् क्वचिद्वक्तव्यश्छन्दसि** ।५। कित्वादन्ते। देवासः। ब्राह्मणासः। द्वितीयैकवचने देव अम् इति स्थिते ॥ **अम्शसोरस्य** ।६। समानादुत्तरयोरम्शसोरकारस्य लोपो भवति अधातोः। देवम्। पूर्ववत् देवौ। बहुत्व-

विवक्षायां देव शस् इति स्थिते। शकारः शसी (प्र० ६ सू० ८) ति विशेषणार्थः॥ **सो नः पुंसः। ७।** पुल्लिङ्गात्समानादुत्तरस्य शसः सकारस्यनकारादेशो भवति॥ **शसि। ८।** शसि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति॥ **यदादेशस्तद्वद्भवति। ९।** देवान्। तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते। टकारोऽनुबन्धष्टेने (प्र० ६ सू० १०) ति विशेषणार्थः। उच्चरितप्रध्वंसो ह्यनुबन्धः॥ **टेन। १०।** अकारात्परष्टा इनो भवति । अइए (प्र० २ सू० ११) देवेन॥ **अद्भि। ११।** अकारआ भवति भकारे परे। देवाभ्याम्॥ **भ्यः। १२।** अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारो भवति। अइए (प्र० २ सू० ११) देव एस् इति स्थिते। वृद्धिविसर्गौ। देवैः॥ **अकारस्य भिसि छन्दस्येकारो वक्तव्यः। १३।** देवेभिः। कर्णेभिः। चतुर्थ्येकवचने देव ङे इति स्थिते॥ ङकारो ङित्कार्यार्थः सर्वत्र। **ङे अक्। १४।** अकारात्परस्य ङे इत्येतस्यागागमो भवति। कित्वादन्ते। ए अय् (प्र० २ सू० ९) दीर्घः। देवाय। देवाभ्याम्॥ **एस्भिबहुत्वे। १५।** अकारस्य एत्वं भवति सकारे भकारे च परे बहुत्वे सति। देवेभ्यः। पञ्चम्येकवचने देव ङसि इति स्थिते। इकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः॥ **ङसिरत्। १६।** अकारात्परो ङसिरत् भवति। देवात्। देवाभ्याम्। देवेभ्यः। षष्ठ्येकवचने देव ङस् इति स्थिते॥ **ङस्स्य। १७।** अकारात्परो ङस् स्यो भवति। देवस्य॥ **ओसि। १८।** अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति। एअय् (प्र० २ सू० ९) देवयोः॥ **नुडामः। १९।** समानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति। टित्वादादौ। उकार उच्चारणार्थः॥ **नामि। २०।** नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति। देवानाम्। सप्तम्येकवचने देव ङि इति स्थिते। अइए (प्र० २ सू० ११) देवे। देवयोः। बहुत्व

विवक्षायां देव सुप् इति स्थिते। पकारः पित्कार्यार्थः।एस्मि बहुत्वे (प्र० ६ सू० १५) ॥ **क्लिात्षः सः कृतस्य । २१ ।** कवर्गादिलाच्च प्रत्याहारादुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति । अन्ते स्थितस्य तु न भवति। देवेषु ॥ **आमन्त्रणे सिर्धिः। २२ ।** आमन्त्रणमभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः सिर्धिसंज्ञो भवति ॥ **समानाद्धेर्लोपोऽधातोः। २३।** समानादुत्तरस्य धेर्लोपो भवत्यधातोः। ह्रस्वात्समानादुत्तरस्येति ज्ञेयम्॥ **आभिमुख्याभिव्यक्तये हेशब्दस्य प्राक् प्रयोगः। २४।** हे देव हे देवौ हे देवाः॥ एवं घटपटस्तम्भकुम्भादयोऽप्यकारान्ताः पुल्लिङ्गाः। अकारान्तानामपि सर्वादीनां तु विशेषः। सर्व,विश्व,उभ,उभय,अन्य,अन्यतर,इतर, डतर,डतम,कतर,कतम,सम,सिम,नेम,एक,पूर्व, पर,अवर,दक्षिण,उत्तर, अपर, अधर,स्व, अंतर,त्यद्,तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, द्वि, किम्, युष्मत्, अस्मत्, भवत्। एते सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः। तत्र पुल्लिङ्गे रूपनयः। अकारान्तः सर्वशब्दः। सर्वः सर्वौ॥ **जसी। २५।** सर्वादेरकारान्तात्परो जस् ई भवति। अइए (प्र० २ सू० ११) सर्वे। सर्वम् सर्वौ सर्वान्। पूर्ववत्प्रक्रिया॥ **षरृनो णोऽनन्ते। २६ ।** षकाररेफऋवर्णेभ्यः परस्य नकारस्य णकारादेशो भवति। अन्ते स्थितस्य न भवति। तेन सर्वानित्यादि॥ **अवकुप्वन्तरेऽपि। २७।** अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यवधानेऽपि भवति नान्येन। सर्वेण सर्वाभ्याम् सर्वैः। चतुर्थ्येकवचने सर्व ङे इति स्थिते॥ **सर्वादेः स्मट्। २८।** सर्वादेरकारान्तात्परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य स्मडागमो भवति। एऐऐ (प्र० २ सू० १२) सर्वस्मै सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः। पञ्चम्येकवचने सर्व अत् इति स्थिते॥ **अतः। २९।** सर्वादेरकारान्तात्परस्यातः स्मडागमो

भवति । दीर्घः । सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः । सर्वस्य सर्वयोः ॥ **सुडामः ।३०।** सर्वादेरवर्णान्तात्परस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् ॥ **ङि स्मिन् ।३१।** सर्वादेरकारान्तात्परो ङिः स्मिन् भवति । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । हेसर्व हेसर्वौ हेसर्वे । इत्यादि ॥ एवं विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्तानां सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥ डतरडतमौ विहाय । "तौ प्रत्ययौ ततस्तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः" ॥ तथैव विश्वशब्दः । विश्वः विश्वौ विश्वे । इत्यादि ॥ उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । उभौ २ उभाभ्याम् ३ उभयोः २ हे उभौ ॥ उभयशब्दस्य द्विवचनाभावादेकवचनबहुवचने भवतः । उभयः उभये । उभयम् उभयान् । उभयेन उभयैः । उभयस्मै उभयेभ्यः । उभयस्मात् उभयेभ्यः । उभयस्य उभयेषाम् । उभयस्मिन् उभयेषु । हेउभय हेउभये ॥ अन्यः अन्यौ अन्ये । इत्यादि ॥ इतरः इतरौ इतरे । इत्यादि । कतरः कतरौ कतरे । इत्यादि ॥ एवमेकशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् ॥ पूर्वादीनां तु विशेषः । पूर्वः पूर्वौ ॥ **पूर्वादीनां तु नवानां जस ईकारो वा वक्तव्यः । ३२।** पूर्वे-पूर्वाः । पूर्वम् पूर्वौ पूर्वान् । पूर्वेण पूर्वाभ्याम् पूर्वैः । पूर्वस्मै पूर्वाभ्याम् पूर्वेभ्यः ॥ **पूर्वादिभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा वक्तव्यौ ।३३।** पूर्वस्मात्-पूर्वात् पूर्वाभ्याम् पूर्वेभ्यः । पूर्वस्य पूर्वयोः पूर्वेषाम् पूर्वस्मिन्-पूर्वे पूर्वयोः पूर्वेषु । हेपूर्व हेपूर्वौ हेपूर्वे हेपूर्वाः ॥ परशब्दः परः परौ परे-पराः । इत्यादि ॥ एवमन्तरशब्दपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् ॥

सर्वादिः सर्वनामाख्यो न चेद्गौणोऽथवाऽभिधा ॥२५॥
पूर्वादिश्च व्यवस्थायां समोऽतुल्येऽतरोऽपुरि ॥
परिधाने बहिर्योगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि ॥ २६ ॥

स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था ॥ व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथकाः

कुशला इत्यर्थः ॥ **प्रथमचरमतयायडल्पार्धकतिपयनेमानां जसी वा।३४।** प्रथमः प्रथमौ प्रथमे-प्रथमाः ॥ चरमः चरमौ चरमे-चरमाः ॥ शेषं देववत्। "तयायडौ प्रत्ययौ"। "तदन्ताः शब्दा ग्राह्याः"। तयप्रत्ययान्तो द्वितयः शब्दः। द्वितयः द्वितयौ द्वितये-द्वितयाः ॥ एवं त्रितयशब्दः ॥ अयट्प्रत्ययान्तो द्वयः त्रयश्च ॥ एवं नेमपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् ॥ "तीयस्य सर्ववद्रूपं ङित्सु वा वक्तव्यम्"। द्वितीयः द्वितीयौ द्वितीयाः। द्वितीयं द्वितीयौ द्वितीयान्। द्वितीयेन द्वितीयाभ्याम् द्वितीयैः। द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीयाभ्याम् द्वितीयेभ्यः। द्वितीयस्मात्-द्वितीयात् द्वितीयाभ्याम् द्वितीयेभ्यः। द्वितीयस्य द्वितीययोः द्वितीयानाम्। द्वितीयस्मिन् द्वितीये द्वितीययोः द्वितीयेषु। हेद्वितीय हेद्वितीयौ हेद्वितीयाः ॥ एवं तृतीयशब्दः ॥ अकारान्तः पुल्लिङ्गो मासशब्दः ॥ **मासस्यालोपो वा।३५।** मासशब्दस्याकारस्य लोपो वा वक्तव्यः सर्वासु विभक्तिषु परतः ॥ **हसेपः सेर्लोपः।३६।** हसान्तादीबन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति। माः-मासः। मासौ-मासौ मासः-मासाः। मासम्-मासम् मासौ-मासौ मासः-मासान्। मासा-मासेन। स्रोर्विसर्गः (प्र० ६ सू० ४) आदत्वे लोपश्च (प्र०५सू०८) माभ्याम्-मासाभ्याम् माभिः-मासैः। मासे-मासाय माभ्याम्-मासाभ्याम् माभ्यः-मासेभ्यः। मासः-मासात् माभ्याम्-मासाभ्याम् माभ्यः-मासेभ्यः। मासः-मासस्य मासोः-मासयोः मासाम्-मासानाम्। मासि-मासे मासोः-मासयोः मास्सु-मासेषु। हेमाः-हेमासः हेमासौ हेमासौ हेमासः-हेमासाः ॥ आकारान्तः पुल्लिङ्गः सोमपाशब्दः। सोमपाः सोमपौ सोमपाः। सोमपाम् सोमपौ ॥ **आतो धातोर्लोपः।३७।** धातुसंबन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे। सोमपः। "क्वि-

बन्ता धातवो यद्यपि शब्दत्वं प्राप्तास्तथापि धातुत्वं न जहति" । सोमपा सोमपाभ्याम् सोमपाभिः । सोमपे सोमपाभ्याम् सोमपाभ्यः । सोमपः सोमपाभ्याम् सोमपाभ्यः । सोमपः सोमपोः सोमपाम् । सोमपि सोमपोः सोमपासु । अधातोरिति विशेषणाद्धेर्लोपो नास्ति । हेसोमपाः हेसोमपौ हेसोमपाः ॥ एवं कीलालपा, शङ्खध्मा, मधुपा, विश्वपा, धनदा, वर्चोदाप्रभृतयः॥ आकारान्तो हाहाशब्दः । हाहाः हाहौ हाहाः । हाहाम् हाहौ हाहान् । आदन्ताच्छसो नत्वाभाव इत्येके । तेन हाहाः । सवर्णे दीर्घः सह (प्र० २ सू० २०) हाहा हाहाभ्याम् हाहाभिः । एऐऐ (प्र० २ सू० १२) हाहै हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहाः हाहाभ्याम् हाहाभ्यः । हाहाः हाहौः "आकारान्तेषु आबन्तानामेव नुडागमो नान्येषामिति नियमात्" । सवर्णे दीर्घः सह (प्र० २ सू० २०) हाहाम् । हाहे हाहौः हाहासु । हेहाहाः हेहाहौ हेहाहाः ॥ तथैव हूहूशब्दः ॥ इकारान्तः पुल्लिङ्गो हरिशब्दः । तस्य प्रथमैकवचने हरि सि इति स्थिते । स्रोर्विसर्गः (प्र० ६ सू० ४) हरिः ॥ **औ यू । ३८ ।** इकारान्तादुकारान्ताच्च परस्य औकारो यू आपद्यते ई ऊ भवतः । हरी ॥ **एओ जसि । ३९ ।** इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति । एअय् (प्र० २ सू० ९) हरयः ॥ **धौ । ४० ।** इकारान्तस्य उकारान्तस्य च धिविषये एकार ओकारश्च भवति । हेहरे हेहरी हेहरयः । हरिम् हरी हरीन् ॥ **टा नाऽस्त्रियाम् । ४१ ।** इकारान्तादुकारान्ताच्च परष्टा ना भवति अस्त्रियाम् । हरिणा हरिभ्याम् हरिभिः ॥ **ङिति । ४२ ।** इकारान्तस्य उकारान्तस्य च ङि परे एकार ओकारश्च भवति । एअय् (प्र० २ सू० ९) हरये हरिभ्याम् हरिभ्यः ॥ **ङस्य । ४३ ।** एदोद्भ्यां परस्य

ङसिङसोरकारस्य लोपो भवति। हरेः हरिभ्याम् हरिभ्यः। हरेः हर्योः हरीणाम् ॥ **ङेरौ डित्। ४४।** इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौ भवति स च डित्। डित्त्वाट्टिलोपः ॥ **डिति। ४५।** डिति परे टेर्लोपो भवति। हरौ हर्योः हरिषु ॥ एवं अग्निगिरिरविकविप्रभृतयः ॥ उकारान्ताश्च विष्णुवायुभानुप्रभृतयोऽप्येतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति। भानुः भानू भानवः। भानुम् भानू भानून्। भानुना भानुभ्याम् भानुभिः। भानवे भानुभ्याम् भानुभ्यः। भानोः भानुभ्याम् भानुभ्यः। भानोः भान्वोः भानूनाम्। भानौ भान्वोः भानुषु। हेभानो हेभानू हेभानवः ॥ इत्यादि ॥ एवं विष्णुवायुप्रभृतयः। सखिशब्दस्य भेदः। सखि सि इति स्थिते ॥ **सेर्डाधेः। ४६।** सखिशब्दस्य सेरधेर्डा भवति। डित्वाट्टिलोपः। सखा ॥ **ऐ सख्युः। ४७।** सखिशब्दस्यैकारादेशो भवति धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु ॥ **षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदन्तस्य ज्ञेयः। ४८।** आयादेशः। सखायौ ॥ **द्विवचनस्या वा छन्दसि। ४९।** द्विवचनस्यौकारश्छन्दस्याकारमापद्यते। सखाया-सखायः। सखायम् सखायौ-सखाया सखीन् ॥ **सखिपत्योरिक्। ५०।** सखिपतिशब्दयोरिगागमो भवति टाङेङिषु परतः। दीर्घत्वान्ना न भवति। सख्या। ऋषिप्रयोगसिद्ध्यर्थमाह ॥ **आगमजमनित्यम्। ५१।** आगमजं कार्यं अनित्यं स्यात्। सखिना सखिभ्याम् सखिभिः। सख्ये सखिभ्याम् सखिभ्यः ॥ **ऋङ्ङे। ५२।** सखिपतिशब्दयोर्ऋङागमो भवति ङसिङसोर्ङकारे परे। सख्यृ अस् इति स्थिते ॥ **ऋतो ङ उः। ५३।** ऋकारान्तात्परस्य ङसिङसोरकारस्य उकारो भवति स च डित्। डित्वाट्टिलोपः। सख्युः सखिभ्याम् सखिभ्यः। सख्युः सख्योः सखीनाम्। सप्तम्येकवचने ङेरौ डिदित्यौकारे कृते सखिपत्योरिगागमः। सख्यौ सख्योः

सखिषु । अधेरिति विशेषणादेकारोऽधिविषये । हेसखे हेसखायौ हेसखायः । पतिशब्दस्य भेदः । पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्हरिशब्दवत्प्रक्रिया । पतिः पती पतयः । पतिम् पती पतीन् । तृतीयादौ तु सखिशब्दवत्प्रक्रिया । पत्या-पतिना पतिभ्याम् पतिभिः । पत्ये पतिभ्याम् पतिभ्यः । पत्युः पतिभ्याम् पतिभ्यः । पत्युः पत्योः पतीनाम् । पत्यौ पत्योः पतिषु । हेपते हेपती हेपतयः ॥ **पतिरसमास एव सखिशब्दवद्वक्तव्यः ।५४।** षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । "सीतायाः पतये नम" इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । ततः समस्तस्य नादयो भवन्ति । प्रजापतिना प्रजापतये इत्यादि ॥ द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । द्वि औ इति स्थिते ॥ **त्यादेष्टेरः स्यादौ ।५५।** त्यदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे । द्वौ द्वौ द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वयोः द्वयोः ॥ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रि अस् इति स्थिते । एओ जसि (प्र० ६ सू० ३९) त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः त्रिभ्यः ॥ **त्रेरयङ् ।५६।** त्रिशब्दस्यायङादेशो भवति नामि परे ॥ ङकारोऽन्त्यादेशार्थः ॥ **ङिदन्त्यस्य वक्तव्यः ।५७।** त्रयाणाम् त्रिषु ॥ कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु सरूपः । कति जस् इति स्थिते ॥ **डतेश्च । ५८ ।** डत्यन्तात्परयोर्जश्शसोर्लुग् भवति ॥ **लुकि न तन्निमित्तम् ।५९।** लुकि जाते सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिषु हेकति ॥ ईकारान्तः पुंल्लिङ्गः सुश्रीशब्दः । सुश्रीः ॥ **य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे । ६० ।** धातोरिकारोकारयोरियुवौ भवतः स्वरे परे । सुश्रियौ सुश्रियः । सुश्रियम् सुश्रियौ सुश्रियः । सुश्रिया सुश्रीभ्याम् सुश्रीभिः सुश्रिये सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियः सुश्रीभ्याम् सुश्रीभ्यः । सुश्रियः

सुश्रियोः सुश्रियाम्। सुश्रियि सुश्रियोः सुश्रीषु। हेसुश्रीः हे सुश्रियौ हेसुश्रियः॥ तथैव सुधीशब्दः। सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः सुधियौ सुधियः। सुधियम्। इत्यादि ॥ एवमूकारान्तः स्वयम्भूशब्दः। स्वयं भवतीति स्वयम्भूः स्वयम्भुवौ स्वयम्भुवः। स्वयम्भुवम् स्वयम्भुवौ स्वयम्भुवः। स्वयम्भुवा स्वयम्भूभ्याम् स्वयम्भूभिः। स्वयम्भुवे स्वयम्भूभ्याम् स्वयम्भूभ्यः। स्वयम्भुवः स्वयम्भूभ्याम् स्वयम्भूभ्यः। स्वयम्भुवः स्वयम्भुवोः स्वयम्भुवाम्। स्वयम्भुवि स्वयम्भुवोः स्वयम्भूषु। हेस्वयम्भूः हेस्वयम्भुवौ हेस्वयम्भुवः। इत्यादि॥ सेनानीशब्दस्याविशेषो हसादौ स्वरादौ तु विशेषः। सेनां नयतीति सेनानीः॥ **य्वौ वा। ६१।** धातोरवयवसंयोगः पूर्वो यस्मादीकारादूकारान्नास्ति तदन्तस्यानेकस्वरस्य कारकाव्ययपूर्वस्यैकस्वरस्य च धातोरीकारस्य ऊकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरे परे। वर्षाभूपुनर्भूव्यतिरिक्तभूशब्दसुधीशब्दौ वर्जयित्वा। वाग्रहणादियं विवक्षा। सेनान्यौ सेनान्यः। सेनान्यम् सेनान्यौ सेनान्यः। सेनान्या सेनानीभ्याम् सेनानीभिः। सेनान्ये सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः। सेनान्यः सेनानीभ्याम् सेनानीभ्यः। सेनान्यः सेनान्योः॥ **सेनान्यादीनां वामो नुड्‌ऋत्व्यः। ६२।** सेनानीनाम्—सेनान्याम्। सेनानी ङि इति स्थिते॥ **आम् ङेर्नियश्च। ६३।** आबन्तादीबन्तान्नीशब्दाच्चोत्तरस्य ङेरामादेशो भवति। सेनान्याम् सेनान्योः सेनानीषु। हेसेनानीः हेसेनान्यौ हेसेनान्यः॥ एवं ग्रामणीप्रभृतयः॥ एवमूकारान्तो यवलूशब्दः। यवलूः यवल्वौ यवल्वः। यवल्वम् यवल्वौ यवल्वः। यवल्वा यवलूभ्याम् यवलूभिः। यवल्वे यवलूभ्याम् यवलूभ्यः। यवल्वः यवलूभ्याम् यवलूभ्यः। यवल्वः यवल्वोः यवलूनाम् यवल्वाम् यवल्वि यवल्वोः यवलूषु। हेयवलूः हेयवल्वौ हेयवल्वः॥ एवं वर्षाभूपुनर्भूप्रभृतयः॥

संयोगपूर्वस्य तु सुश्रियौ कटप्रुवौ ॥ एकस्वरे तु नियौ लुवौ ॥ कारकाव्ययपूर्वत्वाभावे तु परमनियौ । धात्ववयवसंयोगपूर्वकारोकारयोरेव न य्वौ । तेन उन्न्यौ ॥ नाम्नश्च कृता समास इति कृत्समास एव तद्व्यतिरिक्ते समासे तु न य्वौ । तेन कुधियौ इति ॥ बहुव्रीहौ तु इयुवौ स्तः ॥ ईकारान्तो वातप्रमीशब्दः । वातप्रमीः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः । वातप्रमीम् वातप्रम्यौ वातप्रमीन् । वातप्रम्या वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये । वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्यः वातप्रमीभ्याम् वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्यः वातप्रम्योः वातप्रम्याम् । वातप्रमी वातप्रम्योः वातप्रमीषु । हेवातप्रमीः हेवातप्रम्यौ हेवातप्रम्यः ॥

अमि वातप्रमीमाहुः शसि वातप्रमीनिति ॥
ङौ तु वातप्रमी ज्ञेया शेषं ग्रामणिवद्विदुः ॥ २७ ॥

तथैवोकारान्तो हूहूशब्दः । हूहूः हूह्वौ हूह्वः । हूहूम् हूह्वौ हूहून् । हूह्वा हूहूभ्याम् हूहूभिः । इत्यादि ॥ ऋकारान्तः पितृशब्दः । पितृ सि इति स्थिते ॥ **सेरा । ६४ ।** ऋकारान्तात्परस्य सेरा भवति स च डित् । डित्त्वाट्टिलोपः । पिता ॥ **अर् पञ्चसु । ६५ ।** ऋकारस्यार् भवति पञ्चसु परेषु । पितरौ पितरः । पितरम् पितरौ पितॄन् । ऋरम् (प्र० २ सू० ७) पित्रा पितृभ्याम् पितृभिः । पित्रे पितृभ्याम् पितृभ्यः । ऋतो ङ उः (प्र० ६ सू० ५२) पितुः पितृभ्याम् पितृभ्यः । पितुः पित्रोः पितॄणाम् ॥ **ङौ । ६६ ।** ऋकारस्यार् भवति ङौ परे । पितरि पित्रोः पितृषु । पितृ धि इति स्थिते ॥ **धेरर् । ६७ ।** ऋकारान्तात्परस्य धेरर् भवति स च डित् । डित्त्वाट्टिलोपः । हेपितः हेपितरौ हेपितरः ॥ एवं जामात्रादयः ॥ एवं नृशब्दः । सेरा (प्र० ६ सू० ६४) ना नरौ नरः । नरम् नरौ नॄन् । न्रा नृभ्याम् नृभिः । न्रे नृभ्याम् नृभ्यः । ऋतो ङ उः (प्र० ६ सू० ५२) नुः नृ-

भ्याम् नृभ्यः ।नुः न्रोः ॥ **नृ वा नामि दीर्घः । ६८ ।** नृशब्दस्य नामि परे दीर्घो वा भवति । नृणाम् नृणाम् । डौ (प्र० ६ सू० ६६) नरि-न्रोः नृषु । हेनः हेनरौ हेनरः ॥ कर्तृशब्दस्य पञ्चसु विशेषः ॥ **स्तुरार् । ६९ ।** सकारात्तृप्रत्ययसंबन्धिन ऋकारस्याऽऽर् भवति पञ्चसु परेषु । क-र्तार् सि इति स्थिते । यदादेशस्तद्वद्भवति । सेरा (प्र० ६ सू० ६४) डित्वाट्टिलोपः । कर्ता कर्तारौ कर्तारः । कर्तारम् कर्तारौ कर्तॄन् । कर्त्रा क-र्तृभ्याम् कर्तृभिः । कर्त्रे कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः । ऋतो ङ उः (प्र० ६ सू० ५२) कर्तुः कर्तृभ्याम् कर्तृभ्यः । कर्तुः कर्त्रोः कर्तॄणाम् । कर्तरि कर्त्रोः कर्तृषु । धेरर् (प्र० ६ सू० ६७) हेकर्तः हेकर्तारौ हेकर्तारः । इत्यादि ॥ एवं नप्तृहोतृप्रशास्तृपोतृउद्गातृप्रभृतयः ॥

स्वसा नप्ता च नेष्टा च त्वष्टा कर्ता तथैव च ॥
होता पोता प्रशास्ता च ह्यष्टौ स्वस्रादयः स्मृताः २८

उकारान्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पञ्चस्वधिषु तृप्रत्ययान्तता वा वक्तव्या ।७०। क्रोष्टृ सि इति स्थिते । स्तुरार् (प्र० ६ सू० ६९) सेरा (प्र० ६ सू० ६४) क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ । अधेरिति विशेषणाद्धेक्रोष्टो हेक्रोष्टारौ हेक्रोष्टारः । शसि तृप्रत्ययवद्भावाभावात् क्रोष्टून् ॥ "अमि शसि तृप्रत्ययवद्भावो वेति" केचित् । क्रोष्टुम् क्रोष्टॄन् ॥ **तृतीयादौ स्वरादौ तृप्रत्ययान्तता वा वक्तव्या । ७१ ।** क्रोष्ट्रा-क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभिः । क्रोष्ट्रे-क्रोष्टवे क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः-क्रोष्टोः क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः क्रोष्टोः क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्वोः । "कृताकृतप्रसंगी यो विधिः स नित्यः" । "नित्यानित्ययोर्मध्ये नि-

त्यविधिर्बलवान्" । इति प्रथमनुडागमे कृते स्वरादित्वाभावात् तृप्रत्ययवद्भावो न भवति । क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि-क्रोष्टौ क्रोष्ट्रोः-क्रोष्ट्वोः क्रोष्टुषु । ऋकारान्ता ऌकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः । कौमारास्तृप्रत्ययान्तस्य क्रुशेर्धातोः पृथग्रूपमाहुः । अप्रसिद्धा इति वृद्धव्यवहारे न त्वभिधानादौ । तेन एर्विष्णुरविमारुते इत्येकाक्षरमालायां तथा अनेकार्थमञ्जर्याम् ।

ऋर्दैत्यमातरि स्यादृर्दैव्यामस्तु ऌतान्तरे ॥
वाय्वादित्ये महीध्रे च विष्णावेऐ प्रकीर्तितौ ॥ २९ ॥

अत्र ऋकारास्य स्वरादौ । ऋरम् (प्र० २ सू० ७) ऋः रौ रः । ऋम् रौ ऋन् । रा ऋभ्याम् ऋभिः । हेऋः हेरौ हेरः । इत्यादि ॥ ऌवर्णस्य सावर्ण्यात्पितृशब्दवत्प्रक्रिया । आ अलौ अलः । अलम् अलौ ॡन् । ला ऌभ्याम् ऌभिः । ले ऌभ्याम् ऌभ्यः । उः ऌभ्याम् ऌभ्यः । उः लोः ॠणाम् । लि लोः ऌषु । हेअः हेअलौ हेअलः ॥ इति ऌशब्दरूपाणि ॥ एकारान्तस्य तु उद्यंश्चासौ एः रविश्चेति विग्रहे कृते विभक्तिलोपे कृते उद्यदेः इति समस्तं नाम । उद्यदेः उद्यदयौ उद्यदयः । हेउद्यदेः हेउद्यदयौ हेउद्यदयः । समानत्वाभावान्न धिलोपः । उद्यदयम् उद्यदयौ उद्यदयः । उद्यदया उद्यदेभ्याम् उद्यदेभिः । उद्यदये उद्यदेभ्याम् उद्यदेभ्यः । उद्यदेः उद्यदेभ्याम् उद्यदेभ्यः । उद्यदेः । ङस्ये (प्र० ६ सू० ४२) त्यकारलोपः । उद्यदयोः उद्यदयाम् । उद्यदयि उद्यदयोः उद्यदेषु ॥ ऐकारान्तः पुल्लिङ्गः सुरैशब्दः ॥ **रैस्भि** । ७२ । रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ विभक्तौ परतः । सुराः सुरायौ । स्वरादौ सर्वत्रायादेशः । सुरायः । सुरायम् सुरायौ सुरायः । सुराया सुराभ्याम् सुराभिः । सुराये सुराभ्याम् सुराभ्यः । सुरायः सुराभ्याम् सुराभ्यः । सुरायः सुरायोः सु-

रायम् । सुरायि सुरायोः सुरासु । हेसुराः हेसुरायौ हेसुरायः ॥ एवं रैशब्दः ॥ ओकारान्तः पुल्लिङ्गो गोशब्दः । गो सि इति स्थिते ॥ **ओरौ । ७३ ।** ओकारस्यौकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु । गौः । औ आव् (प्र० २ सू० १६) गावौ गावः ॥ **आम् शसि । ७४ ।** ओकारस्यात्वं भवति अमि शसि च परे । गाम् । औ आव् (प्र० २ सू० १६) गावौ गाः । गवा गोभ्याम् गोभिः । गवे गोभ्याम् गोभ्यः । ङस्ये (प्र० ६ सू० ४२) त्यल्लोपः । गोः गोभ्याम् गोभ्यः । गोः गवोः गवाम् । **अन्ते गोराम् छन्दसि । ७५ ।** ऋगन्ते वर्तमानस्य गोशब्दस्यामो नुडागमो भवति । गोनाम् । गवि गवोः गोषु । हेगौः हेगावौ हेगावः ॥ औकारान्तः पुल्लिङ्गो ग्लौशब्दः । तस्य हसादावविशेषः । स्वरादौ आवादेशः । ग्लौः ग्लावौ ग्लावः । हेग्लौः हेग्लावौ हेग्लावः । ग्लावम् ग्लावौ ग्लावः । ग्लावा ग्लौभ्याम् ग्लौभिः । ग्लावे ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः । ग्लावः ग्लौभ्याम् ग्लौभ्यः । ग्लावः ग्लावोः ग्लावाम् । ग्लावि ग्लावोः ग्लौषु । इत्यादि ॥

इति स्वरान्तपुल्लिङ्गप्रक्रिया ॥ ६ ॥

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र आबन्तो गङ्गाशब्दः । गङ्गा सि इति स्थिते ॥ **आपः । १ ।** आबन्तात्परस्य सेर्लोपो भवति । गङ्गा ॥ **औरी । २ ।** आबन्तात्पर औरीकारमापद्यते । अ इ ए (प्र० २ सू० ११) गङ्गे गङ्गाः ॥ **धिरि । ३ ।** आबन्तात्परो धिरिर्भवति । हेगङ्गे हेगङ्गे हेगङ्गाः । गङ्गाम् गङ्गे गङ्गाः ॥ **टौसोरे । ४ ।** आबन्तस्य टौसोः परयोरेत्वं भवति ॥ एअय् (प्र० २ सू० ९) गङ्गया गङ्गाभ्याम् गङ्गाभिः ॥ **ङितां यट् । ५ ।** आबन्तात्परेषां ङेङसिङस्ङि इत्येतेषां

ङितां वचनानां यडागमो भवति । टकारः स्थाननियमार्थः ॥ ग
ङ्गाभ्याम् गङ्गाभ्यः । गङ्गायाः गङ्गाभ्याम् गङ्गाभ्यः । गङ्गायाः
गङ्गानाम् । आम्ङेर्नियश्च (प्र० ६ सू० ६२) गङ्गायाम् गङ्गयोः ग
ङ्गासु ॥ एवं अम्बाअक्काअल्लाप्रभृतयः । अम्बा अम्बे अम्बाः । शेषं
ङ्गावत् ॥ **अम्बादीनां धौ ह्रस्वः । ६ ।** अम्बादीनां धौ परे
भवति ॥ हेअम्ब हेअम्बे हेअम्बाः ॥ यथाम्बाशब्दो द्विस्वरो मात्रर्थः
ये द्विस्वरा मात्रर्थास्तेषां धौ परे ह्रस्वता स्यात् । हेअक्क हेअक्के हेअक्काः ॥
हेअल्ल हेअल्ले हेअल्लाः ॥ अम्बादीनामिति कोऽर्थः अम्बावाचकानां ज-
ननीवाचकानां द्विस्वराणां शब्दानां धौ परे ह्रस्वो भवति
तीनां न । ७ । डलकवतीनां अम्बादीनां धौ परे ह्रस्वो न भवति । "अ-
संयोगा डलका ग्राह्याः" । असंयोगा इति किम् । हेअम्बाडे हेअम्बाले हे-
अम्बिके ॥ एवं श्रद्धामेधाशालामालाहेलादोलाप्रभृतयः ॥ सर्वादीनां तु
ङित्सु विशेषः ॥ **आबतः स्त्रियाम् । ८ ।** अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां
वर्तमानादाप् प्रत्ययो भवति । सर्वा सर्वे सर्वाः । सर्वाम् सर्वे सर्वाः । सर्वया
सर्वाभ्याम् सर्वाभिः सर्वा ङे इति स्थिते ॥ **यटोच । ९ ।** आबन्तात्सर्वादेः
परस्य यटः सुडागमो भवति पूर्वस्य चापोऽकारो भवति । सर्वस्यै सर्वा-
भ्याम् सर्वाभ्यः । सर्वस्याः सर्वाभ्याम् सर्वाभ्यः । सर्वस्याः सर्वयोः सर्वा-
साम् । आम्ङेर्नियश्च (प्र०६सू०६२) सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वासु । हेस-
र्वे हेसर्वे हेसर्वाः ॥ एवं विश्वादीनां सर्वाशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥ उभयशब्दस्य
द्विवचनटावविषयत्वादन्यत्र प्रयोगः कर्तव्यः । नदीशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ।
द्वितीयातृतीयाशब्दयोस्तु ङित्सु वा सर्वाशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥ प्रथमादयो
गङ्गाशब्दवत् । द्वयीत्रयीद्वितयीत्रितयीकतिपयीशब्दास्तु नदीवत् ॥ सो-

मपाः पूर्ववत्। जराशब्दस्य भेदः ॥ **जराया: स्वरादौ जरस् वा वक्तव्यः । १० ।** जर आप् इति स्थिते । दीर्घः । आपः । (प्र०७ सू०१) इति सेर्लोपः । जरा जरसौ-जरे जरसः-जराः । जरसम्-जराम् जरसौ-जरे जरसः-जराः । जरसा-जरया जराभ्याम् जराभिः । जरसे-जरायै जराभ्याम् जराभ्यः । जरसः-जरायाः जराभ्याम् जराभ्यः । जरसः-जरायाः जरसोः-जरयोः जरसाम्-जराणाम् । जरसि-जरायाम् जरसोः जरयोः जरासु । हेजरे हेजरसौ-हेजरे हेजरसः-हेजराः । तदन्तविधिरत्रेष्यते । "एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात्" । केचिट्टादाविनं अत आच्चेतीच्छन्ति । जरसः स्वरादौ निर्जरस्यापि भवति । निर्जरः निर्जरसौ-निर्जरौ निर्जरसः-निर्जराः । निर्जरसम्-निर्जरम् निर्जरसौ-निर्जरौ निर्जरसः-निर्जरान् । निर्जरसिन् निर्जरसा-निर्जरेण निर्जराभ्याम् ॥ **भिस् ऐस वक्तव्यः । ११ ।** निर्जरसैः-निर्जरैः । निर्जरसे निर्जराय निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्यः । निर्जरसः-निर्जरसात् निर्जरात् निर्जराभ्याम् निर्जरेभ्यः। निर्जरसः-निर्जरस्य निर्जरसोः-निर्जरयोः निर्जरसाम्-निर्जराणाम् । निर्जरसि-निर्जरे निर्जरसोः-निर्जरयोः निर्जरेषु । हेनिर्जर हेनिर्जरसौ-हेनिर्जरौ हेनिर्जरसः-हेनिर्जराः ॥ इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो बुद्धिशब्दः। तस्य पञ्चसु हरिशब्दवत्प्रक्रिया। बुद्धिः। औ यू (प्र० ६ सू० ३८) बुद्धी बुद्धयः। हेबुद्धे हेबुद्धी हेबुद्धयः। बुद्धिम् बुद्धी बुद्धीः। पुंस इति विशेषणात्स्त्रियां शसः सकारस्य नकारादेशो न भवति । बुद्ध्या बुद्धिभ्याम् बुद्धिभिः। **इदुद्भ्याम् । १२ ।** स्त्रियां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां ङितां वचनानां वा अडागमो भवति ॥ इ यं स्वरे (प्र०

२ सू० १) एऐऐ (प्र० २ सू० १२) बुद्ध्यै । ङिति (प्र० ६ सू० ४२) । एअय् (प्र० २ सू० ९) बुद्ध्ये बुद्धिभ्याम् बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः । ङस्य (प्र० ६ सू० ४३) बुद्धेः बुद्धिभ्याम् बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः-बुद्धेः बुद्ध्योः बुद्धीनाम् ॥ **स्त्रियां य्वोः । १३ ।** स्त्रियां इश्च उश्च यू तयोः । इवर्णान्तादुवर्णान्ताच्च स्त्रियां वर्तमानात्परस्य ङेरामादेशो भवति ॥ बुद्ध्याम् । अडागमाभावे आमोऽप्यभावः । ङेरौ डित् (प्र० ६ सू० ४४) बुद्धौ बुद्ध्योः बुद्धिषु ॥ एवं मतिभूतिधृतिकान्तिरुचिप्रभृतयः ॥ एवं धेनुरज्जुतनुप्रभृतयोऽप्युकारान्ताः स्त्रीलिङ्गा एतैरेव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । धेनुः धेनू धेनवः । धेनुम् धेनू धेनूः । स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावः । धेन्वा धेनुभ्याम् धेनुभिः । धेन्वै-धेनवे धेनुभ्याम् धेनुभ्यः । धेन्वाः-धेनोः धेनुभ्याम् धेनुभ्यः । धेन्वाः-धेनोः धेन्वोः धेनूनाम् । धेन्वाम्-धेनौ धेन्वोः धेनुषु । हेधेनो हेधेनू हेधेनवः ॥ ईवन्तः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः ॥ हसेप सेर्लोपः (प्र० ६ सू० ३६) नदी नद्यौ नद्यः । नदीम् नद्यौ नदीः । नद्या नदीभ्याम् नदीभिः ॥ **ङिन्तामट् । १४ ।** स्त्रियां वर्तमानादीकारान्तादूकारान्ताच्च परेषां ङितां वचनानामडागमो भवति ॥ नद्यै नदीभ्याम् नदीभ्यः । नद्याः नदीभ्याम् नदीभ्यः । नद्याः नद्योः नदीनाम् । नद्याम् नद्योः नदीषु ॥ **धौ ह्रस्वः । १५ ।** इयुवस्थानवर्जितयोरधात्वोरीदूतोः स्त्रीशब्दस्य च स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति । हेनदि हेनद्यौ हेनद्यः ॥ ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न गुणः ॥ एवं गौरीगौतमीमहीसरस्वतीब्रह्माणीकौमारीप्रभृतयः ॥ गौरी गौर्यौ गौर्यः । हेगौरि हेगौर्यौ हेगौर्यः । गौरीम् गौर्यौ गौरीः । इत्यादि ॥ गौतमी गौतम्यौ गौतम्यः । हेगौतमि ॥ सरस्वती सरस्वत्यौ सरस्वत्यः । हेसरस्वति ॥ ब्रह्माणी ब्रह्माण्यौ ब्रह्माण्यः ।

हे ब्रह्माणि ॥ कुमारी कुमार्यौ कुमार्यः । हेकुमारि ॥ मधुमती मधुमत्यौ मधुमत्यः । हेमधुमति ॥ इत्यादि ॥ **क्रोष्टुः स्त्रियां तृवद्भावः स्यात्। १६।** तेन क्रोष्ट्री क्रोष्ट्र्यौ क्रोष्ट्र्यः । क्रोष्ट्रीम् । शेषं नदीवत् । हेक्रोष्ट्रि हेक्रोष्ट्र्यौ हेक्रोष्ट्र्यः इत्यादि ॥ ईकारान्तो लक्ष्मीशब्दः । लक्ष्मीशब्दस्येबन्तत्वाभावात्सेर्लोपो नास्ति । लक्ष्मीः लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यः । लक्ष्मीम् लक्ष्म्यौ लक्ष्मीः । शेषं नदीवत् । हेलक्ष्मि हेलक्ष्म्यौ हेलक्ष्म्यः ॥ स्त्रीशब्दस्येबन्तत्वात्सेर्लोपोऽस्ति । स्त्री ॥ **स्त्रीभ्रुवोः । १७ ।** स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च इयुवौ भवतः स्वरे परे । स्त्रियौ स्त्रियः । हेस्त्रि हेस्त्रियौ हेस्त्रियः ॥ **वामृशसि । १८ ।** स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च परे वा इय् भवति ॥ स्त्रियम्-स्त्रीम् स्त्रियौ स्त्रियः-स्त्रीः । स्त्रिया स्त्रीभ्याम् स्त्रीभिः । स्त्रियै स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् स्त्रियोः स्त्रीषु । इत्यादि ॥ ईकारान्तः श्रीशब्दः ॥ श्रयन्ते जनाः यां इति श्रीः । य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे (प्र० ६ सू० ६०) श्रियौ श्रियः । श्रियम् श्रियौ श्रियः । श्रिया श्रीभ्याम् श्रीभिः ॥ **वेयुवः । १९ ।** इयुवन्तात्स्त्रियां वर्तमानात्परेषां ङितां वचनानां वा अडागमो भवति । न तु स्त्रीशब्दस्य विकल्पेन । श्रियै-श्रीये श्रीभ्याम् श्रीभ्यः । श्रियाः-श्रियः श्रीभ्याम् श्रीभ्यः । श्रियाः-श्रियः श्रियोः श्रियाम् । (श्र्यादीनां वामो नुट् वक्तव्यः*)॥ श्रीणाम् । श्रियाम्-श्रियि श्रियोः श्रीषु । हेश्रीः हेश्रियौ हेश्रियः ॥ एवं धीह्रीप्रभृतयोऽप्यनीबन्ताः ॥ धीः धियौ धियः । हेधीः हेधियौ हेधियः । ह्रीः ह्रियौ ह्रियः । हेह्रीः ॥

अवीलक्ष्मीतरीतन्त्रीधीह्रीश्रीणामुदाहृतः ॥
ससानामेव शब्दानां सिलोपो न कदाचन ॥ ३० ॥

एवं भूशब्दो भ्रूशब्दश्च । भूः भुवौ भुवः । भुवम् भुवौ भुवः । भुवा भूभ्याम् भूभिः । भुवै-भुवे भूभ्याम् भूभ्यः । भुवाः-भुवः भूभ्याम् भूभ्यः । भुवाः-भुवः भुवोः भुवाम्-भूनाम् । भुवाम्-भुवि भुवोः भूषु । हेभूः हेभुवौ हेभुवः ॥ एवं भ्रूशब्दः । भ्रूः भ्रुवौ भ्रुवः । भ्रुवम् भ्रुवौ भ्रुवः । भ्रुवा भ्रूभ्याम् भ्रूभिः । भ्रुवै-भ्रुवे भ्रूभ्याम् भ्रूभ्यः । भ्रुवाः-भ्रुवः । भ्रूभ्याम् भ्रुभ्यः । भ्रुवाः-भ्रुवः भ्रुवोः भ्रुवाम्-भ्रूणाम् । भ्रुवाम्-भ्रूवि भ्रुवोः भ्रूषु । हेभ्रूः हेभ्रुवौ हेभ्रुवः ॥ एवं सुभ्रूशब्दः । सुभ्रूः सुभ्रूवौ सुभ्रूवः । सुभ्रूशब्दस्य धौ ह्रस्व इति केचित् । हेसुभ्रूः-हेसुभ्रु हेसुभ्रुवौ हेसुभ्रुवः ॥ वधूजम्ब्वादीनां नदीवत् । वधूः वध्वौ वध्वः । हेवधु हेवध्वौ हेवध्वः । शेषं नदीवत् ॥ एवं जम्बूः जम्ब्वौ जम्ब्वः । हेजम्बु । इत्यादि ॥ ऋकारान्तो मातृशब्दस्तस्य पितृवत्प्रक्रिया । सेरा (प्र० ६ सू० ६४) माता मातरौ मातरः । मातरम् मातरौ । स्त्रीलिङ्गत्वाच्छसि मातॄः । इत्यादि । हेमातः हेमातरौ हेमातरः ॥ स्वसृशब्दस्य कर्तृशब्दवत्प्रक्रिया । स्वसा स्वसारौ स्वसारः । स्वसारम् स्वसारौ । शसि (प्र० ६ सू० ८) स्वसॄः । हेस्वसः हेस्वसारौ हेस्वसारः ॥ रैशब्दस्य सुरैशब्दवत्प्रक्रिया । राः रायौ रायः । हेराः ॥ गोशब्दस्तु पूर्ववत् नौशब्दस्य ग्लौशब्दवत्प्रक्रिया । नौः नावौ नावः । हेनौः हेनावौ हेनावः ॥

॥ इति स्वरान्तस्त्रीलिङ्गप्रक्रिया ॥ ७ ॥

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते ॥ तत्राकारान्तः कुलशब्दः । तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने ॥ **अतोऽम् । १ ।** अतः अम् । अकारा-

न्तान्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोरम् भवत्यधौ । अमो ग्रहणं लुग्न्यावृत्त्यर्थम् । अम्शसोरस्य (प्र० ६ सू० ६) कुलम् ॥ **इमौ** । २ । नपुंसकलिङ्गात्पर औ ईकारमापद्यते । अइए (प्र० २ सू ११) कुले ॥ **जश्शसोः शिः** । ३ । नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जश्शसोः शिर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः ॥ **गुरुः शिच्च सर्वस्य वक्तव्यः** । ४ । षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यस्यापवादः। **नुमयमः** । ५ । नुम् अयमः । नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे । यमप्रत्यहारान्तस्य न भवति ॥ **मिद्न्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः** । ६ । उकार उच्चारणार्थः । मकारः स्थाननियमार्थः ॥ **नोपधायाः** । ७ । नः उपधायाः । नान्तस्योपधाया दीर्घो भवति शौ परे धिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु नामि च ॥ नोपधाया इत्यत्र छन्दसि तु भवतीति नियमात्संधिः ॥ "छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात्"। कुलानि । पुनरपि कुलम् कुले कुलानि। शेषं देववत्। कुलेन कुलाभ्याम् कुलैः । कुलाय कुलाभ्याम् कुलेभ्यः । कुलात् कुलाभ्याम् कुलेभ्यः । कुलस्य कुलयोः कुलानाम् । कुले कुलयोः कुलेषु । हेकुल हेकुले हेकुलानि ॥ एवं मूलफलपत्रपुष्पकुण्डकुटुम्बादयः ॥ सर्वादीनामकारान्तानामन्यादिपञ्चशब्दव्यतिरिक्तानां प्रथमाद्वितीययोः कुलशब्दवत्प्रक्रिया। सर्वं सर्वे सर्वाणि । पुनरप्येवम् । शेषं पूर्ववत् । सर्वेण सर्वाभ्याम् सर्वैः । सर्वस्मै सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः ।सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्यः ।सर्वस्य सर्वयोः सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु । हेसर्व हेसर्वे हेसर्वाणि ॥अन्यादीनां पञ्चानां विशेषोऽस्ति । अन्य सि इति स्थिते ॥ **स्त्वन्यादेः** । ८ । स्तु अन्यादेः । अन्यादेर्गणात्परयोः स्यमोः स्तुर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । उकार उच्चारणार्थः । वावसाने । (प्र० ९ सू० ८) । इति पक्षे

दत्त्वमपि भवति । अन्यत्-अन्यद् अन्ये अन्यानि । पुनरप्येवम् । शेषं सर्ववत् ॥ अन्यतरत्-अन्यतरद् अन्यतरे अन्यतराणि ॥ इतरत्-इतरद् इतरे इतराणि ॥ कतरत्-कतरद् कतरे कतराणि । कतमत्-कतमद् कतमे कतमानि । शेषं सर्ववद्रूपम् ॥ प्रथमादयः कुलवत् । प्रथमं प्रथमे प्रथमानि ॥ आकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सोमपाशब्दः । सोमपा सि इति स्थिते ॥ **नपुंसकस्य । ९ ।** नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति सर्वासु विभक्तिषु परतः । अतोऽम् (प्र० ८ सू० १) सोमपम् सोमपे सोमपानि । हेसोमप । शेषं कुलवत् ॥ इकारान्तोऽस्थिशब्दः ॥ **नपुंसकात्स्यमोर्लुक् ।१०।** नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुग्भवति । अस्थि ॥ **नामिनः स्वरे ।११।** नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति विभक्तिस्वरे परे । अस्थिनी अस्थीनि । पुनरप्येवम् ॥ **अच्चास्थ्यां शसादौ । १२ ।** अत् चेत्यव्ययम् । अस्थ्यां शसादौ अस्थ्यादीनां नुमागमो भवति इकारस्य चाकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे ॥ शस् आदिर्यस्य सः शसादिः टादिः । शसादावित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ यथा चित्रगुर्बहुधनः ॥ **अल्लोपः स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसादौ । १३ ।** नान्तस्योपधाया अकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । मकारवकारान्तसंयोगादुत्तरस्य न भवति । अम्वयुक्ताच्छसादावित्यत्र तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । लम्बकर्ण इतिवत् । अतः शसोऽपि हरणम् ॥ अस्थ्ना अस्थिभ्याम् अस्थिभिः । अस्थ्ने अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थ्नः अस्थिभ्याम् अस्थिभ्यः । अस्थ्नः अस्थ्नोः अस्थ्नाम् ॥ **वेङ्योः । १४ ।** वेत्यव्ययम् । इङ्योः परयोर्वा अकारस्य लोपो भवति ॥ अस्थ्नि-अस्थनि अस्थ्नोः अस्थिषु ॥ **य्वॄणां नपुंसके धौ वा गुणो वक्तव्यः । १५ ।** इश्च उश्च ऋश्च तेषां य्वॄणाम् । उक्तं हि ।

संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ॥ माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥३१॥

इउण् ऋलृक् । इति पाणिनीयानामिक्प्रत्याहारः । हेअस्थे-हेअस्थि हेअस्थिनी हेअस्थीनि ॥ एवं दधिसक्थ्यक्षिप्रभृतयः ॥ इकारान्तो वारिशब्दः । वारि वारिणी वारीणि । पुनरप्येवम् । वारिणा वारिभ्याम् वारिभिः । वारिणे वारिभ्याम् वारिभ्यः । वारिणः वारिभ्याम् वारिभ्यः। वारिणः वारिणोः वारीणाम् । वारिणि वारिणोः वारिषु । हेवारे-हेवारि हेवारिणी हेवारीणि ॥ **नपुंसकस्य । १६ ।** नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति स्वरादौ ॥ नामिनः स्वरे (प्र०८सू०११) इति नुमागमः । ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि । पुनरप्येवम् ॥ **टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा । १७ ।** उक्तपुंस्कं नाम्यन्तं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति ॥

**यन्निमित्तमुपादाय पुंसि शब्दः प्रवर्तते ॥
नपुंसके तदेव स्यादुक्तपुंस्कं तदुच्यते ॥ ३२ ॥**

ग्रामण्या-ग्रामणिना ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये-ग्रामणिने ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः-ग्रामणिनः ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभ्यः। ग्रामण्यः-ग्रामणिनः ग्रामण्योः-ग्रामणिनोः ग्रामण्याम् । नुमन्तस्यामि दीर्घः। ग्रामणीनाम् । ग्रामण्याम्-ग्रामणिनि ग्रामण्योः ग्रामणिनोः ग्रामणिषु । हेग्रामणे-हेग्रामणि हेग्रामणिनी हेग्रामणीनि ॥

**एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ॥
एकमेवार्थमाख्याति उक्तपुंस्कं तदुच्यते ॥ ३३ ॥**

पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे ॥
वृक्षे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ॥३४॥
ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ१८॥

सुष्ठु रायो यस्य तत् । सुरि सुरिणी सुरीणि पुनरप्येवम् । सुरिणा-सुराया ॥ हेसुरे-हेसुरि हेसुरिणी हेसुरीणि । उकारान्तो मधुशब्दः । मधु मधुनी मधूनि पुनरप्येवम् । स्वरादौ नामिनः स्वरे (प्र० ८ सू० ११) इत्यादि ॥ ऋकारान्तः कर्तृशब्दः । कर्तृ कर्तृणी कर्तॄणि । पुनरप्येवम् । हेकर्तः-हेकर्तृ हेकर्तृणी हेकर्तॄणि । कर्त्रा-कर्तृणा इत्यादि ॥ शोभना द्यौर्यस्य तत् सुद्यु सुद्युनी सुद्यूनि । हेसुद्यो-हेसुद्यु हेसुद्युनी हेसुद्यूनि । सुद्युना-सुद्यवा । इत्यादि सर्वमुन्नेयम् ॥ ॥ इति स्वरान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥ ८ ॥

अथ हसान्ताः पुल्लिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र हकारान्तो अनडुह्शब्दः अनडुह् सि इति स्थिते ॥ **पञ्चस्वनडुहः । १ ।** पञ्चस्वनडुह आमागमो भवति ॥ **सावनडुहः । २ ।** अनडुह्शब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति। **संयोगान्तस्य लोपः । ३ ।** संयोगान्तस्य लोपो भवति रसे पदान्ते च । हसेपः सेर्लोपः (प्र० ६ सू० ३६) नुम्विधिसामर्थ्याद्दत्वाभावः । अनड्वान् अनड्वाहौ अनड्वाहः । अनड्वाहम् अनड्वाहौ अनडुहः । अनडुहा। **वसां रसे । ४ ।** वस् स्रंस् ध्वंस् भ्रंस् अनडुह् इत्येतेषां रसे पदान्ते च दत्वं भवति । अनडुद्भ्याम् अनडुद्भिः । अनडुहे अनडुद्भ्याम् अनडुद्भ्यः । अनुडुहः अनडुद्भ्याम् अनडुद्भ्यः । अनडुहः अनडुहो: अनडुहाम् । अनडुहि अनडुहोः । खसे चपा झसानाम् (प्र० ४ सू० १८) अनडुत्सु ॥ **धावम् । ५ ।** अनडुह्शब्दस्य धौ परे अमागमो

भवति । हेअनड्वन् हेअनड्वाहौ हेअनड्वाहः ॥ गोदुह्शब्दस्य भेदः ॥ **दादेर्घः । ६ ।** दादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ गोदुध् सि इति स्थिते । **आदिजबानां झभान्तस्य झभास्ध्वोः । ७ ।** धातोर्झभान्तस्यादौ वर्तमानानां जबानां झभा भवन्ति सकारे ध्वशब्दे च परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ **वावसाने । ८ ।** अवसाने वर्तमानानां झसानां जबा भवन्ति चपा वा ॥ **विरामोऽवसानम् । ९ ।** वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । गोधुक्-गोधुग् गोदुहौ गोदुहः । गोदुहम् । गोदुहौ गोदुहः । गोदुहा । भकारादौ दादेर्घः (प्र०९सू०६) इति घत्वे कृते आदिजबानां (प्र० ९ सू० ७) इत्यनेन दकारस्य धकारे कृते । झबे जबाः (प्र० २ सू० ३) गोधुग्भ्याम् गोधुग्भिः । गोदुहे गोधुग्भ्याम् गोधुग्भ्यः । गोदुहः गोधुग्भ्याम् गोधुग्भ्यः । गोदुहः गोदुहोः गोदुहाम् । गोदुहि गोदुहोः । गोधुग् सुप् इति स्थिते । खसे चपा झसानाम् (प्र० ४ सू० १८) इति ककारः । पश्चात् । किलात्षसः कृतस्य (प्र० ६ सू० २१) इति षत्वम् ॥ **कषसंयोगे क्षः । १० ।** ककारषकारसंयोगे क्ष इत्यक्षरं भवति ॥ गोधुक्षु । हेगोधुक्-हेगोधुग् हेगोदुहौ हेगोदुहः ॥ मधुलिह्शब्दस्य भेदः ॥ **हो ढः । ११ ।** हकारस्य ढत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ वावसाने (प्र०९ सू०८) मधुलिट्-मधुलिड् मधुलिहौ मधुलिहः । मधुलिहम् मधुलिहौ मधुलिहः । मधुलिहा मधुलिड्भ्याम् मधुलिड्भिः । होढः (प्र० ९ सू० ११) खसेचपाझसानाम् (प्र० ४ सू० १८) मधुलिट्सु । हे मधुलिट्-हेमधुलिड् हेमधुलिहौ हेमधुलिहः । इत्यादि ॥ मित्रद्रुह्शब्दस्य भेदः ॥ **द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा । १२ ।** द्रुह्

मुह् स्नुह् स्निह् इत्येतेषां हकारस्य वत्वढत्वे वा भवतः धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च । वावसाने (प्र० ९ सू० ८) मित्रध्रुग् मित्रध्रुरु-मित्रध्रुट्-मित्रध्रुड् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः हेमित्रध्रुक्-हेमित्रध्रुग्-हेमित्रध्रुट्-हेमित्रध्रुड् । मित्रद्रुहम् मित्रद्रुहौ मित्रद्रुहः मित्रद्रुहा मित्रध्रुग्भ्याम्-मित्रध्रुड्भ्याम्-मित्रध्रुग्भिः-मित्रध्रुड्भिः । इत्यादि ॥ तथा तत्त्वमुह्शब्दः । तत्त्वे मुह्यतीति तत्त्वमुक्-तत्त्वमुग्-तत्त्वमुट्-तत्त्वमुड् तत्त्वमुहौ तत्त्वमुहः । तत्त्वमुहम् तत्त्वमुहौ तत्त्वमुहः । हेतत्त्वमुक्-हेतत्त्वमुग् हेतत्त्वमुट्-हेतत्त्वमुड् । इत्यादि ॥ भारवाह्शब्दस्य भेदः । होढः (प्र० ९ सू० ११) । वावसाने (प्र० ९ सू० ८) भारवाट् भारवाड् भारवाहौ भारवाहः । भारवाहम् भारवाहौ ॥ **वाहो वौ शसादौ स्वरे । १३ ।** वाहः वः औ शसादौ स्वरे । वाहो वकारस्यौकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे भारौहः । भारौहा भारवाड्भ्याम् भारवाड्भिः ॥ **श्वेतवाहुक्थशास् पुरोडाश् अवयाजां डस् रसे पदान्ते चेति वक्तव्यम् । १४ ।** डित्वाट्टिलोपः । अत्वसोः सौ (प्र० ९ सू० ६१) । श्वेतवाः श्वेतवाहौ श्वेतवाहः । श्वेतवाहम् श्वेतवाहौ श्वेतवाहः । अत्र वाहो वौ शसादौ स्वरे वेति केचित् । श्वेतौहः । श्वेतौहा-श्वेतवाहा श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभिः । श्वेतौहे-श्वेतवाहे श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभ्यः । श्वेतौहः-श्वेतवाहः श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभ्यः । श्वेतौहः-श्वेतवाहः श्वेतौहोः-श्वेतवाहोः श्वेतौहां-श्वेतवाहाम् । श्वेतौहि-श्वेतवाहि श्वेतौहोः-श्वेतवाहोः श्वेतवःसु-श्वेतवस्सु ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चैते कृतदीर्घाः संबुद्धौ निपात्यन्ते । चकारादुक्थशा इति केचित् । हश्वेतवाः वेति केचित् । हेश्वेतवः हेश्वेतवाहौ हेश्वेतवाहः । श्वेतमासनं वहतीति श्वेतवाः इति व्युत्पत्तिः ॥ उ-

क्थशाः उक्थशासौ उक्थशासः । उक्थशासम् उक्थशासौ उक्थशासः । उक्थशासा उक्थशोभ्याम् उक्थशोभिः । उक्थशासे उक्थशोभ्याम् उक्थशोभ्यः । उक्थशःसु-उक्थशस्सु । हे उक्थशाः-हेउक्थशः हेउक्थशासौ हेउक्थशासः । इत्यादि ॥ पुरोडाः पुरोडाशौ पुरोडाशः । पुरोडाशम् पुरोडाशौ पुरोडाशः । पुरोडाशा पुरोडोभ्याम् पुरोडोभिः । पुरोडाशे पुरोडोभ्याम् पुरोडोभ्यः । पुरोडःसु-पुरोडस्सु । हेपुरोडाः-हेपुरोडः हेपुरोडाशौ हेपुरोडाशः ॥ अवयाः अवयाजौ अवयाजः । अवयाजम् अवयाजौ अवयाजः । अवयाजा अवयोभ्याम् अवयोभिः । अवयाजे अवयोभ्याम् अवयोभ्यः । अवयःसु-अवयस्सु । हेअवयाः-हेअवयः हेअवयाजौ हअवयाजः ॥ तुरासाह्शब्दस्य भेदः । होढः (प्र० ९ सू० ११) ॥ **सहेः षः साढि ।१५।** सहे सकारस्य षकारादेशो भवति साढि सति ॥ वावसाने (प्र० ९ सू० ८) तुराषाट्-तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः । तुरासाहम् तुरासाहौ तुरासाहः । तुरासाहा तुराषाड्भ्याम् तुराषाड्भिः । तुरासाहे तुराषाड्भ्याम् तुराषाड्भ्यः । इत्यादि ॥ हेतुराषाट्-हेतुराषाड् हेतुरासाहौ हेतुरासाहः ॥ रेफान्तश्चतुर्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ **चतुराम् शौ च १६** चतुर्शब्दस्यामागमो भवति पञ्चसु परेषु शौ च परे । चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः ॥ **रः संख्यायाः ।१७।** रेफान्तसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति ॥ णत्वद्वित्वे । चतुर्ण्णाम् ॥ **रः सुपि ।१८।** सप्तमीबहुवचने रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । चतुर्षु । अत्र ज्ञापकं यक्चतुर्ष्विदं सूत्रम् ॥ तदन्तविधिरत्रेष्यते । प्रियाश्चत्वारो यस्य सः प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारम् प्रियचत्वारौ प्रियचतुरः । प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्याम् प्रियचतुर्भिः । गौणत्वे नुट् नेष्यते । प्रि-

(प्र० ८ सू० ७) अनर्वा अनर्वाणौ अनर्वाणः। अनर्वाणम् अनर्वाणौ अनर्वणः । अनर्वणा अनर्वभ्याम् अनर्वभिः । अनर्वसु । इत्यादि ॥ पथिन्शब्दस्य भेदः ॥ **इतोऽत्पञ्चसु । २५ ।** इतः अत् पञ्चसु । पञ्चसु स्यादिषु पथ्यादीनामिकारस्याकारो भवति । **थो नुट् । २६ ।** पथ्यादीनां थकारस्य नुडागमो भवति पञ्चसु परेषु । पन् थन् सि इति स्थिते ॥ **आ सौ । २७ ।** आ सौ । पथ्यादीनां टेरात्वं भवति सौ परे । पन्थाः पन्थानौ पन्थानः । पन्थानम् पन्थानौ ॥ **पन्थां टेः । २८ ।** पथ्यादीनां टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । पथः । पथा पथिभ्याम् पथिभिः । पथे पथिभ्याम् पथिभ्यः । पथः पथिभ्याम् पथिभ्यः । पथः पथोः पथाम् । पथि पथोः पथिषु । हेपन्थाः हेपन्थानौ हेपन्थानः ॥ एवं मथिन्ऋभुक्षिन्प्रभृतयः । मन्थाः मन्थानौ मन्थानः ॥ ऋभुक्षाः ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाणः । इत्यादि ॥ दण्डिन्शब्दस्य भेदः ॥ **इनां शौ सौ । २९ ।** इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषां शौ सौ चाधौ परे उपधाया दीर्घो भवति । दण्डी दण्डिनौ दण्डिनः । दण्डिनम् दण्डिनौ दण्डिनः । दण्डिना दण्डिभ्याम् दण्डिभिः । दण्डिने दण्डिभ्याम् दण्डिभ्यः । दण्डिषु । इत्यादि ॥ हेदण्डिन् हेदण्डिनौ हेदण्डिनः ॥ ब्रह्महा ब्रह्महणौ ब्रह्महणः । ब्रह्महणम् ब्रह्महणौ । अल्लोपः स्वरे (प्र० ८ सू० १३) **हनो घ्ने । ३० ।** हनः घ् ने । हन्तेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति अव्यवधाने नकारे परे व्यवधाने ञिति णिति च परे ॥ घसंयोगो णत्वनिषेधार्थः । **हन्तेरत्पूर्वस्य । ३१ ।** हन्तेरकारपूर्वस्यैव नस्य णत्वं स्यान्नान्यस्य ॥ ब्रह्मघ्ना ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभिः । ब्रह्मघ्ने ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभ्यः । ब्रह्मघ्नः ब्रह्महभ्याम् ब्रह्महभ्यः । ब्रह्मघ्नः ब्रह्मघ्नोः ब्रह्मघ्नाम् । ब्रह्मघ्नि-

ब्रह्महणि ब्रह्मघ्नोः ब्रह्महसु । हेब्रह्महन् । हेब्रह्महणौ हेब्रह्महणः ॥ पूषा पूषणौ पूषणः । पूषणम् पूषणौ पूष्णः । पूष्णा पूषभ्याम् पूषभिः । पूष्णे पूषभ्याम् पूषभ्यः । पूष्णः पूषभ्याम् पूषभ्यः । पूष्णः पूष्णोः पूष्णाम् । पूष्णि-पूषणि । डौः टिलोपो वेति केचित् । पूषि पूष्णोः पूषसु । हेपूषन् हेपूषणौ हेपूषणः ॥ अर्यमा अर्यमणौ अर्यमणः । अर्यमणम् अर्यमणौ अर्यम्णः । अर्यम्णा अर्यमभ्याम् अर्यमभिः । इत्यादि ॥ हेअर्यमन् हेअर्यमणौ हेअर्यमणः ॥ संख्याशब्दाः पञ्चन्प्रभृतयो बहुवचनान्तास्त्रिषु सरूपाः । पञ्चन् जस् इति स्थिते ॥ **जश्शसोर्लुक् । ३२ ।** षकारनकारान्तसंख्यायाः परयोर्जस्शसोर्लुग्भवति ॥ **लुकि न तन्निमित्तम् । ३३ ।** लुकि सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् । तेन नोपधाया (प्र० ८ सू० ७) इति दीर्घत्वं न । पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः ॥ **ष्णः । ३४ ।** षकारनकारान्तसंख्यायाः परस्यामो नुडागमो भवति ॥ नोपधायाः (प्र० ८ सू० ७) नाम्नो नो लोपशधौ (प्र० ८ सू० २०) पञ्चानाम् पञ्चसु । एवं सप्तन्नवन्दशन्प्रभृतयः ॥ अष्टन्शब्दस्य भेदः ॥ **अष्टनो डौ वा । ३५ ।** अष्टन्शब्दात्परयोर्जस्शसोर्वा डौ भवति । डित्वाट्टिलोपः । अष्टौ अष्टौ अष्ट अष्ट ॥ **वासु । ३६ ।** वा आ आसु । अष्टन्शब्दस्य आसु परासु विभक्तिषु वा टेरात्वं भवति । अष्टभिः-अष्टाभिः । अष्टभ्यः-अष्टाभ्यः । अष्टभ्यः-अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टसु अष्टासु । गौणत्वेऽपि आत्वं जश्शसोर्डौत्वं वेत्येके । प्रियाष्टा-प्रियाष्टाः प्रियाष्टानौ प्रियाष्टौ प्रियाष्टानः-प्रियाष्टौ-प्रियाष्टाः । प्रियाष्टानं प्रियाष्टाम् प्रियाष्टानौ प्रियाष्टौ प्रियाष्ट्नः-प्रियाष्टौ-प्रियाष्टान् । प्रियाष्ट्ना-प्रियाष्टा प्रियाष्टाभ्यां-प्रियाष्टभ्याम् प्रियष्टाभिः-प्रियाष्टभिः । प्रियाष्ट्ने-प्रियाष्टे प्रिया-

डः। षकारस्य डत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च। वाक्सा (प्र०९सू०८) **मो राजि समः क्वौ ।४६।** क्विबन्ते राजते परे समो मस्य म एव स्यात्॥ तेनानुस्वाराभावः। सम्राड्-सम्राट् सम्राजौ सम्राजः। सम्राजम् सम्राजौ सम्राजः। सम्राजा सम्राड्भ्याम् सम्राड्भिः इत्यादि॥ सम्राड्सु। हेसम्राट्-हेसम्राड् हेसम्राजौ हेसम्राजः॥ एवं विराजादयः॥ **युजेरसमासे।४७।** युजेः सुटि नुम् स्यादसमासे॥ **क्विन्प्रत्ययस्य कुः।४८।** क्विन्नन्तस्य धातोः कवर्गान्तादेशः स्यादसमासे झलि पदान्ते च। प्रत्ययशब्देन प्रत्ययान्तस्य ग्रहणम्। युङ्। अनुस्वारपरसवर्णौ। युञ्जौ युञ्जः। युञ्जम् युञ्जौ युजः। युजा युग्भ्याम् युग्भिः। युजे युग्भ्याम् युग्भ्यः। चोः कुः (प्र० ९ सू० १२) खसे चपाः (प्र० ४ सू० १८) क्विलात् (प्र० ६ सू० २१) कषसंयोगे क्षः (प्र० ९सू० १०) युक्षु। हेयुङ् हेयुञ्जौ हेयुञ्जः। इत्यादि॥ असमासे किम्। अश्वयुक्-अश्वयुग् अश्वयुजौ अश्वयुजः। अश्वयुजम् अश्वयुजौ अश्वयुजः। अश्वयुजा अश्वयुग्भ्याम् अश्वयुग्भिः। इत्यादि॥ समाध्यर्थस्य युजेर्न नुम्। युक् समाधिमानित्यर्थः॥ दकारान्तो द्विपाद्शब्दः। द्विपात्-द्विपाद् द्विपादौ द्विपादः। द्विपादम् द्विपादौ॥ **पादः पत्।४९।** पाद्शब्दस्य पदादेशः स्याच्छसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च॥ द्विपदः। द्विपदा द्विपाद्भ्याम्। द्विपाद्भिः। द्विपदे द्विपाद्भ्याम् द्विपाद्भ्यः। इत्यादि॥ हेद्विपात्-हेद्विपाद् हेद्विपादौ हेद्विपादः॥ दकारान्तास्त्यद्तद्यद्एतद्शब्दाः॥ त्यद् सि इति स्थिते॥ **स्तः।५०।** स् तः। त्यदादेस्तकारस्य सत्वं भवति सौ परे॥ स्यः त्यौ त्ये। त्यम् त्यौ त्यान्। त्येन त्याभ्याम् त्यैः। त्यस्मै त्याभ्याम् त्येभ्यः। त्यस्मात् त्याभ्याम् त्येभ्यः।

त्यस्य त्ययोः त्येषाम् । त्यस्मिन् त्ययोः त्येषु ॥ सः तौ ते । तम् तौ तान् । तेन ताभ्याम् तैः । तस्मै । इत्यादि ॥ यः यौ ये । यम् यौ यान् । येन याभ्याम् यैः । यस्मै । इत्यादि ॥ एष एतौ एते । **एतदोन्वादेशे द्वितीयाटौःस्वेनो वा वक्तव्यः । ५१ ।** उक्तस्य पुनर्भाषणमन्वादेशः ॥ एतं-एनम् एतौ-एनौ एतान् एनान् । एतेन-एनेन एताभ्याम् एतैः । एतस्मै एताभ्याम् एतेभ्यः । एतस्मात् एताभ्याम् एतेभ्यः । एतस्य एतयोः-एनयोः एतेषाम् । एतस्मिन् एतयोः-एनयो एतेषु ॥ एतेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापय ॥ छकारान्तस्तत्त्वप्राछ्शब्दः । छशषराजादेः षः (प्र० ९ सू० ४४) वावसाने (प्र० ९ सू० ८) तत्त्वप्राट्-तत्त्वप्राड् तत्त्वप्राछौ तत्त्वप्राछः । तत्त्वप्राछम् तत्त्वप्राछौ तत्त्वप्राछः । तत्त्वप्राछा । छशषराजादेः षः (प्र० ९ सू० ४४) षो डः । (प्र० ९ सू० ४९) तत्त्वप्राड्भ्याम् तत्त्वप्राड्भिः । तत्त्वप्राछे तत्त्वप्राड्भ्याम् तत्त्वप्राड्भ्यः । तत्त्वप्राछः तत्त्वप्राड्भ्याम् तत्त्वप्राड्भ्यः । तत्त्वप्राछः तत्त्वप्राछोः तत्त्वप्राछाम् । तत्त्वप्राछि तत्त्वप्राछोः तत्त्वप्राट्सु ॥ थकारान्तोऽग्निमथ्शब्दः । वावसाने (प्र० सू० ८) अग्निमत्-अग्निमद् अग्निमथौ अग्निमथः । अग्निमथम् अग्निमथौ अग्निमथः । अग्निमथा अग्निमद्भ्याम् अग्निमद्भिः । इत्यादि । हेअग्निमत्-हेअग्निमद् हेअग्निमथौ हेअग्निमथः ॥ चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः ॥ **अञ्चेः पञ्चसु नुमागमो वक्तव्यः । ५२ । चोः कुः । ५३ ।** चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ स्तोः श्चुभिः श्चुः । (प्र० ४ सू० ६) संयोगान्तस्य लोपः (प्र० ९ सू० ३) प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ ॥ **अञ्चेर्दीर्घश्च । ५४ ।** अञ्चेरका-

रस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ॥ प्रतीचः । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः । प्रतीचा प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यग्भिः प्रतीचे प्रत्यग्भ्याम् प्रत्यग्भ्यः । प्रत्यक्षु । हेप्रत्यङ् हेप्रत्यञ्चौ हे प्रत्यञ्चः ॥ **नाञ्चेः पूजायाम् । ५५ ।** पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाभूतस्य नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वान्न नुम् । क्विन्प्रत्ययस्य कुः (प्र० ९ सू० ४७) संयोगान्तस्य लोपः (प्र० ९ सू० ३) प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ । नलोपाभावादकारस्यालोपः । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चा प्रत्यङ्भ्याम् प्रत्यङ्भिः । इत्यादि ॥ ङ्णोः कुक् टुक् शरि वा (प्र० ४ सू० २९) प्रत्यङ्क्षु-प्रत्यङ्षु ॥ एवं तिर्यच्शब्दः । तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् तिर्यञ्चौ ॥ **तिरश्चादयः । ५६ ।** तिरश्चादयः शब्दा निपात्यन्ते शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ॥ तिरश्चः । तिरश्चा तिर्यग्भ्याम् तिर्यग्भिः । तिर्यक्षु । हेतिर्यङ् हेतिर्यञ्चौ हेतिर्यञ्चः ॥ **विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये । ५७ ।** अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्याद्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे ॥ अमुं अञ्चतीति विग्रहे ॥ अदसष्टेरद्र्यादेशः ॥ **अदसोऽसेर्दादु दो मः । ५८ ।** अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तौ दस्य च मः स्यात् । अदमुयङ् अमुद्र्यङ् अमुमुयङ् अदद्र्यङ् ॥

परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः ॥
उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति नोभयोः ॥३६॥

विष्वद्र्यङ् देवद्र्यङ् ॥ उदङ् उदञ्चौ उदञ्चः । उदञ्चम् उदञ्चौ ॥ **उद ईत । ५९ ।** उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेरकारस्येकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ॥ उदीचः उदीचा उद-

दग्भ्याम् उदग्भिः । उदक्षु । हेउदङ् हेउदञ्चौ हेउदञ्चः ॥ एवं सम्यच् शब्दः । सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्चः। सम्यञ्चम् सम्यञ्चौ समीचः । समीचा । इत्यादि ॥ तकारान्तो मरुच्छब्दः । वावसाने (प्र० ९ सू० ८) मरुत्-मरुद् मरुतौ मरुतः । मरुतम् मरुतौ मरुतः । मरुता मरुद्भ्याम् मरुद्भिः । इत्यादि ॥ हेमरुत्-हेमरुद् हेमरुतौ हेमरुतः ॥ एवं अग्निचित्प्रभृतयः । अग्निचित्-अग्निचिद् अग्निचितौ अग्निचितः । हेअग्निचित्-हेअग्निचिद् हेअग्निचितौ हे अग्निचितः ॥ तकारान्त उकारानुबन्धो महच्छब्दः ॥ **वृितो नुम् । ६० ।** उश्च ऋश्च वृ । वृ इत् यस्य सः वृित् तस्य वृितः नुम् । उकारानुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य च नुमागमो भवति पुंसि पञ्चसु परेषु॥ **न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च । ६१ ।** न्च स्च अप्च महांश्च एतेषां समाहारः न्सम्महत् । तस्य न्सम्महतः अधौ दीर्घः शौ चेत्यन्वयः । न्सन्तस्याप्शब्दस्य महच्छब्दस्य च दीर्घो भवति पञ्चसु परेषु धिवर्जितेषु शौ च परे ॥ संयोगान्तस्य लोपः (प्र० ९ सू० ३) महान् । नश्चापापदान्ते झसे (प्र० ४ सू० २४) महान्तौ महान्तः । महान्तम् महान्तौ महतः । महता महद्भ्याम् महद्भिः । महते महद्भ्याम् महद्भ्यः । इत्यादि ॥ हेमहन् हेमहान्तौ हेमहान्तः । न्सन्तस्येत्यागमजनकारयुक्तसान्तस्य ज्ञेयम् । तेन कंस्शब्दस्य क्विबन्तस्य न दीर्घः । संयोगान्तस्य लोपः (प्र० ९ सू० ३) कन् कंसौ कंसः । कंसम् कंसौ कंसः । कंसा कन्भ्याम् कन्भिः । कन्सु । हेकन् ॥ शोभना आपो यस्मिन्नसौ स्वाप्-स्वाब् स्वापौ स्वापः ॥ स्वाम्पि तडागानि ॥ उकारानुबन्धो भवच्छब्दः ॥ **अत्वसोः सौ । ६२ ।** अत्वसोः सौ इति धातोर्नेष्यते । अत्वन्तस्यासन्तस्य च दीर्घो भवति धिवर्जिते सौ परे ॥ भवान् भवन्तौ भवन्तः । भव-

न्तम् भवन्तौ भवतः । भवता भवद्भ्याम् भवद्भिः । भवते भवद्भ्याम् भवद्भ्यः । भवतः भवद्भ्याम् भवद्भ्यः । भवतः भवतोः भवताम् । भवति भवतोः भवत्सु । हेभवन् हेभवन्तौ हेभवन्तः ॥ असन्तस्येत्यसुप्रत्ययान्तस्येति विवक्षितम् । तेन पिण्डं ग्रसतीति पिण्डग्रः पिण्डग्रसौ पिण्डग्रसः । पिण्डग्रसम् पिण्डग्रसौ पिण्डग्रसः । इत्यादि ॥ ऋकारानुबन्धस्य नुमागम एव । अत्वन्तत्वाभावान्न दीर्घः । त्रितो नुम् (प्र०९ सू० ६०) संयोगान्तस्य लोपः (प्र०९ सू० ३) भवन् भवन्तौ भवन्तः । भवन्तम् भवन्तौ भवतः । भवता भवद्भ्याम् भवद्भिः । भवत्सु । इत्यादि ॥ हेभवन् हेभवन्तौ हेभवन्तः ॥ एवं पचन्शब्दः । पचन् पचन्तौ पचन्तः । पचन्तम् पचन्तौ पचतः । पचत्सु । इत्यादि ॥ हेपचन् हेपचन्तौ हेपचन्तः ॥ **द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नुम्प्रतिषेधः पुल्लिङ्गे नित्यं वक्तव्यो नपुंसके वा शौ च । ६३ ।** दधत्-दधद् दधतौ दधतः । दधतम् दधतौ दधतः । दधता दधद्भ्याम् दधद्भिः । इत्यादि ॥ नपुंसके दधत्-दधद् दधती दधति-दधन्ति । जक्ष जागृ दरिद्रा शास् दीधी वेवी चकास एते जक्षादयः ॥ शकारान्तो विश्शब्दः । छशपराजादे (प्र० ९ सू० ४४) रिति षत्वम् । षो डः (प्र० ९ सू० ४५) इति डत्वम् । वावसाने (प्र० ९ सू० ८) विट्-विड् विशौ विशः । विशम् विशौ विशः । विशा विड्भ्याम् विड्भिः । विट्सु । इत्यादि ॥ हेविट् हेविड् हेविशौ हेविशः ॥ षकारान्तः षष्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तस्त्रिषु सरूपः । षष् जस् इति स्थिते । जश्शसोर्लुक् (प्र० ९ सू० ३२) षो डः (प्र० ९ सू० ४५) वावसाने (प्र० ९ सू० ८) षट् षड् षड्भिः षड्भ्यः षड्भ्यः । ष्णः (प्र० ९ सू० ३४) इति नुट् । षो

डः (प्र० ९ सू० ४५) षड् नाम् इति स्थिते ॥ **ड्णः । ६४ ।** ड् णः संख्यासंबन्धिनो डकारस्य णत्वं भवति नामि परे ॥ ष्टुभिः ष्टुः (प्र० ४ सू० ८) षण्णाम् । क्वचिदपदान्तेऽपि पदान्तताश्रयणीया । षष् सु इति स्थिते । षो डः (प्र० ९ सू० ४५) खसे चपा (प्र० ४ सू० १८) इति टकारे कृते । षट्सु इत्यत्र । ष्टुभिः ष्टुः (प्र० ४ सू० ८) इति सकारस्य षत्वे प्राप्ते पदान्तताश्रयणीया । टोरन्त्या (प्र० ४ सू० १२) दिति ष्टुत्वनिषेधः ॥ **दोषाम् । ६५ ।** दोष्सजुष्आशिष्हविष्प्रभृतीनां षकारस्य रेफो भवति रसे पदान्ते च ॥ दोः दोषौ दोषः । दोषम् दोषौ । शसादावन्नन्तता वा वक्तव्या । दोषः-दोष्णः । दोषा-दोष्णा दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भिः-दोषभिः । दोषे-दोष्णे दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भ्यः-दोषभ्यः । दोषः-दोष्णः दोर्भ्यां-दोषभ्याम् दोर्भ्यः-दोषभ्यः । दोषः-दोष्णः दोषोः-दोष्णोः दोषां-दोष्णाम् । वेङ्योः (प्र० ८ सू० १४) दोष्णि-दोषणि-दोषि दोषोः-दोष्णोः । दोष् सु इति स्थिते । दोषाम् (प्र० ९ सू० ६५) इति विसर्गः । शषसे वा (प्र० ५ सू० २) इति सत्वे कृते किलात् (प्र० ६ सू० २१) इति षत्वम् । नुम्विसर्जनीयशरव्यवधानेऽपि किलादिति सस्य षत्वं वाच्यम् । "कृताकृतप्रसंगी यो विधिः स नित्यः" । दोष्षु-दोःषु-दोषसु । हेदोः हेदोषौ हेदोषः ॥ सप्तमीबहुवचने कृत्रिमत्वाद्विसर्गः॥ एवं सजुष्शब्दः॥ **सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः । ६६ ।** य्वोर्विहसे (प्र० १० सू० ७) इति सिद्धे इदं न वक्तव्यम् । अथवा तस्यैवेदं सूचकम् । दोषाम् (प्र० ९ सू० ६५) सजूः सजुषौ सजुषः । सजुषम् सजुषौ सजुषः । सजुषा सजूर्भ्याम् सजूर्भिः । सजूष्षु-सजूःषु । इत्यादि ॥ हेसजूः हेसजुषौ हेस-

जुषः ॥ सकारान्तः पुंस्शब्दः । पुंस् सि इति स्थिते ॥ **पुंसोऽसुङ् । ६७ ।** पुंस्शब्दस्य असुङादेशो भवति पुंसि पञ्चसु परेषु शौ च ॥ ङकारोऽन्त्यादेशार्थः । उकारो नुम्विधानार्थः ॥

रेफः स्वरपरं वर्णं दृष्ट्वाऽऽरोहति तच्छिरः ॥
पुरः स्थितं यदा पश्येदधः संक्रमते स्वरम् ॥ ३७ ॥
अनुस्वारो नमस्यैव यावत्तद्देशयोगतः ॥
मूर्ध्नि संगं लभेत्तावन्नेक्षते पुरतः स्वरम् ॥ ३८ ॥

मः स्वरे (प्र० ४ सू० ३०) पुमस् सि इति स्थिते । त्रितो नुम् (प्र० ९ सू० ६०) न्सम्महतः (प्र० ९ सू० ६१) इति दीर्घः । संयोगान्तस्य लोपः (प्र० ९ सू० ३) हसेपः सेर्लोपः (प्र० ६ सू० ३६) पुमान् पुमांसौ पुमांसः । पुमांसम् पुमांसौ पुंसः । पुंसा । पुंसि पुंसोः । पुंस् सु इति स्थिते ॥ **असंभवे पुंसः कक्सौ । ६८ ।** असंभव इति कोऽर्थः । वेदान्तैकवेद्यस्य परमात्मनो बहुत्वासंभवे वाच्ये सति पुंस्शब्दस्य कगागमो भवति सुपि परे ॥ ककारः कित्कार्यार्थः । अकार उच्चारणार्थः ॥ **स्कोराद्योश्च । ६९ ।** संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ किलात् (प्र० ६ सू० २१) इति सस्य षत्वम् । कषसंयोगे क्षः (प्र० ९ सू० १०) पुंक्षु ॥ ननु पुंक्ष्वित्यत्र मकार एव संयोगादिर्न सकारस्तर्हि कथं लोपः । पुंक्षु अत्र स्कोराद्योश्चेत्यनेन संयोगाद्यस्य लोपे प्राप्ते मकारस्यैव लोपो भवेन्न तु सकारस्य । आदित्वाभावात् । संयोगाद्यस्तु पुंस् इत्यत्र शिरसि मकार एव । तस्मादादित्वं द्विविधम् । मुख्यमापेक्षिकं च । अत्र सस्यादित्वमापेक्षिकम् । पुंस् क इत्यत्र ककारापेक्षया सकार आदिः सकारापे-

क्षया मकार आदिरिति सकारस्यैव लोपः। हेपुमन् हेपुमांसौ हेपुमांसः॥ एवं विद्वस्शब्दः। विद्वान् विद्वांसौ विद्वांसः। विद्वांसम् विद्वांसौ॥ **वसोर्व उः। ७०।** वसोः संबन्धी वकार उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च॥ विदुषः। विदुषा। वसां रसे (प्र० ९ सू० ४) इति दत्वम्। विद्वद्भ्याम् विद्वद्भिः। विदुषे विद्वद्भ्याम् विद्वद्भ्यः। विद्वत्सु। हेविद्वन्। इत्यादि॥ तद्धिते वैदुष्यम्॥ एवं तस्थिवस्प्रभृतयः। तस्थिवान् तस्थिवांसौ तस्थिवांसः। तस्थिवांसम् तस्थिवांसौ। "निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः"। इटो वकारमुद्दिश्य प्राप्तत्वाद्वस्योत्वे तन्निवृत्तिः। आतोऽनपि (वृ० २ प्र० १ सू० १२३) इत्यालोपः। तस्थुषः। तस्थुषा तस्थिवद्भ्याम् तस्थिवद्भिः। तस्थिवत्सु। इत्यादि॥ हेतस्थिवन् हेतस्थिवांसौ हेतस्थिवांसः॥ सकारान्तः शुश्रुवस्शब्दः। शुश्रुवान् शुश्रुवांसौ शुश्रुवांसः। शुश्रुवांसम् शुश्रुवांसौ। शुश्रुवस् शस् इति स्थिते। वसोर्व उः (प्र० ९ सू० ७०) य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे (प्र० ६ सू० ६०) स्वरहीनं परेण संयोज्यम्। किलात् (प्र० ६ सू० २१) इति षत्वम्। शुश्रुवुषः। शुश्रुवुषा। वसां रसे (प्र० ९ सू० ४) खसे चपा (प्र० ४ सू० १८) शुश्रुवत्सु। हेशुश्रुवन् हेशुश्रुवांसौ हेशुश्रुवांसः॥ एवं पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवांसः। पेचिवांसम् पेचिवांसौ। शसि वस्योत्वे कृते यदागमत्वादिड्लोपः। पेचुषः। पेचुषा पेचिवद्भ्याम्। इत्यादि॥ सकारान्तो जग्मिवस्शब्दः। जग्मिवान् जग्मिवांसौ जग्मिवांसः। जग्मिवांसम् जग्मिवांसौ। इटः ककारमुद्दिश्य प्राप्तत्वाद्वस्योत्वे कृते इटोऽपि निवृत्तिः। गमां स्वरे (वृ० २ प्र० १ सू० १०७) इत्यनेन उपधालोपः। जग्मुषः जग्मुषा जग्मिवद्भ्याम्। जग्मिवत्सु। इत्यादि॥ जग-

न्वान् जगन्वांसौ जगन्वांसः । जगन्वांसम् जगन्वांसौ । शसि वस्योत्वे कृते वकारनिमित्तस्य । मोनो धातोः (प्र० ९ सू० ५२) इति नकारस्यापि मकारः । गमां स्वरे (वृ० २ प्र० १ सू० १०७) इति उपधालोपः ॥ जग्मुषः जग्मुषा जगन्वद्भ्याम् । इत्यादि ॥ एवं जघन्वान् जघन्वांसौ जघ-न्वांसः । जघन्वांसम् जघन्वांसौ जघ्नुषः । जघ्नुषा जघन्वद्भ्याम् । इत्यादि ॥ सकारान्तः सुवचस् शब्दः । अत्वसोः सौ (प्र० ९ सू० ६२) सुवचाः सुवचसौ सुवचसः । सुवचसम् सुवचसौ । इत्यादि ॥ हेसुवचः हेसुवचसौ हेसुवचसः ॥ एवं चन्द्रमस्प्रभृतयः । अत्वसोः सौ (प्र० ९ सू० ६२) हसेपः सेर्लोपः (प्र० ६ सू० ३६) चन्द्रमाः चन्द्रमसौ चन्द्रमसः । च-न्द्रमसम् चन्द्रमसौ चन्द्रमसः । चन्द्रमसा चन्द्रमोभ्याम् चन्द्रमोभिः । चन्द्रमस्सु-चन्द्रमःसु । हेचन्द्रमः हेचन्द्रमसौ हेचन्द्रमसः । इत्यादि ॥ उश-नस्शब्दस्य भेदः ॥ **उशनसाम्** । ७१ । उशनस् पुरुदंशस् अनेहस् इत्येतेषां सेरधेर्डा भवति ॥ डित्वाट्टिलोपः । उशना उशनसौ उशनसः । उसनसम् उशनसौ उशनसः । उशनसा उशनोभ्याम् उशनोभिः । उ-शनस्सु उशनःसु । इत्यादि (उशनसो धौ नान्तताऽदन्तता वा वक्तव्या*) हेउशनन्-हेउशन-हेउशनः हेउशनसौ हेउशनसः ॥ उभयविकल्पे रू-पत्रयम् । "संबोधने तूशनसस्त्रिरूपमिति वचनात्" ॥ पुरुदंशा पुरुदंशसौ पुरुदंशसः । इत्यादि ॥ अनेहा अनेहसौ अनेहसः । अनेहसम् । हेअनेहः । इत्यादि ॥ अदस्शब्दस्य भेदः । त्यादेष्टेः (प्र० ६ सू० ५५) इति स-र्वत्राकारः । अद् सि इति स्थिते ॥ **सौ सः** । ७२ । अदसो दका-रस्य सौ परे सत्वं भवति ॥ **सेरौ** । ७३ । अदसः सेरौकारादेशो भ-वति ॥ असौ । द्विवचने अदस् औ इति स्थिते ॥ **दस्य मः** । ७४ ।

त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे ॥ ओऔऔ (प्र० २ सू० १४) अमौ इति स्थिते ॥ **माद्रू** । ७५ । उश्च ऊश्च ऊ । अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारादेशो भवति दीर्घस्य च दीर्घ ऊकारादेशो भवति ॥ अमू । सर्वादित्वाज्जसी (प्र० ६ सू० २९) दस्य मः (प्र० ९ सू० ७४) अ इ ए (प्र० २ सू० ११) अमे इति स्थिते ॥ **एरी बहुत्वे** । ७६ । एः ई बहुत्वे । बहुत्वे सति मकारात्परस्य अदस एकारस्य ईकारादेशो भवति ॥ अमी । ईकारविधिसामर्थ्यान्नतूकारः । अमुम् अमू अमून् । मत्वोत्वे कृते । टानाऽस्त्रियाम् । (प्र० ६ सू० ४१) अमुना अमूभ्याम् अमीभिः । अदस् ङे इति स्थिते । ङकारो ङित्कार्यार्थः । त्यादेष्टेरः स्यादौ (प्र० ६ सू० ५५) दस्य मः) प्र० ९ सू० ७४) सर्वादेः स्मट् (प्र० ६ सू० २८) माद्रू (प्र० ९ सू० ७५) अमुष्मै । अमूभ्याम् अमीभ्यः । त्यादेष्टेरः स्यादौ (प्र० ६ सू० ५५) दस्य मः (प्र० ९ सू० ७४) ङसिरत् (प्र० ६ सू० १६) अतः (प्र०६ सू० २९) सवर्णे दीर्घः (प्र० २ सू० २०) माद्रू (प्र० ९ सू० ७५) अमुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्यः । ङस्य (प्र० ६ सू० १७) माद्रू (प्र० ९ सू० ७५) क्लिलात् (प्र० ६ सू० २१) अमुष्य अमुयोः अमीषाम् । अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु ॥ **सामान्ये अदसः कः स्यादिवच्च** । ७७ । सामान्येऽर्थे वाच्ये सति अदस्शब्दात्परः कः प्रत्ययो भवति कः स्यादिवज्ज्ञेयः ॥ एकस्योच्चारणेन बह्वर्थो लभ्यते तत्सामान्यम् । त्यादेष्टेरः स्यादौ (प्र० ९ सू० ५५) दस्य मः (प्र० ९ सू० ७४) माद्रू (प्र० ९ सू० ७५) अमुकः अमुकौ अमुके । अमुकम् अमुकौ अमुकान् । अमुकेन अमुकाभ्याम् अ-

सुकै: । इत्यादि ॥ शेषं सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । चकारात्सात्परस्योत्वम् तेन त्यादेष्टेः (प्र० ६ सू० ५५) सौ सः (प्र० ९ सू० ७२) मादू (प्र० ९ सू० ७५) अमुकः । इत्यादि ॥ इत्यपि भवति ॥ हसान्तपुल्लिङ्गप्रक्रिया ॥ ९ ॥

अथ हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते ॥ ॥ तत्र हकारान्त उपानह् शब्दः ॥ **नहो धः । १ ।** नहो हकारस्य धकारादेशो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ॥ वावसाने (प्र० ९ सू० ८) उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः । खसे चपा झसानाम् (प्र० ४ सू० १८) उपानत्सु । हेउपानत्-हेउपानद् हेउपानहौ हेउपानहः ॥ वकारान्तो दिवुशब्दः ॥ **दिव औ । २ ।** दिवः औ । दिवो वकारस्य औकारादेशो भवति सौ परे ॥ इ यं स्वरे (प्र० २ सू० १) द्यौः दिवौ दिवः । दिवम् ॥ **वामि । ३** दिवो वकारस्य वा आत्वं भवति अमि परे ॥ द्याम् दिवौ दिवः । दिवा ॥ **उ रसे । ४ ।** उ रसे । दिवो वकारस्य उकारादेशो भवति रसे पदान्ते च ॥ द्युभ्याम् द्युभिः । दिवे द्युभ्याम् द्युभ्यः । दिवः द्युषु । हेद्यौः हेदिवौ हेदिवः ॥ रेफान्तश्चतुर्शब्दो बहुवचनान्तः ॥ **त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृवत् । ५ ।** त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । ऋवदित्यव्ययम् । स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुर्शब्दयोस्तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतः । ऋकारस्य ऋवत् ॥ ततः स्तुरार् (प्र० ६ सू० ६९) इत्यार् भवति । ऋ रम् (प्र० २ सू० ७) तिस्रः तिस्रः तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः ॥ **तिसृचतसृशब्दयोर्नामि दीर्घत्वं न वक्तव्यम् । ६ ।** छन्दसि वा दीर्घत्वम् । तिसृणाम्-तिसॄणाम् । तिसृषु ॥ चतस्रः चतस्रः चतसृभिः चतसृभ्यः

चतसृभ्यः चतसृणाम्-चतसृणाम् चतसृषु ॥ स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणात्स्त्रियां गौणयोर्नैतावादेशौ स्तः। प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः। बुद्धिवत्। यदा स्त्रियां मुख्यौ लिङ्गान्तरे गौणौ तदादेशौ स्त एव। प्रियास्तिस्रो यस्यः सः प्रियतिसा। सेरा (प्र० ६ सू० ६४) प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रम् प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः प्रियतिस्रा प्रियतिसृभ्याम् प्रियतिसृभिः। प्रियतिसृषु॥ क्लीबे प्रियास्तिस्रो यस्य तत्प्रियतिसृ प्रियतिसृणी॥ प्रियतिसृणि ॥ एवं प्रियाश्चतस्रो यस्य सः प्रियचतसा प्रियचतस्रौ प्रियचतस्रः॥ क्लीबे। प्रियचतसृ प्रियचतसृणी प्रियचतसृणी॥ रेफान्तो गिर्शब्दः॥ **र्वोर्विहसे। ७।** धातोरिकारोकारयोर्दीर्घो भवति रेफवकारयोर्हसपरयोः॥ गीः गिरौ गिरः। गिरम् गिरौ गिरः। गिरा गीर्भ्याम् गीर्भिः। हेगीः हेगिरौ हेगिरः॥ एवं पुर्धुरादयः ॥ धकारान्तः समिध्शब्दः। वावसाने (प्र० ९ सू० ८) समित्-समिद् समिधौ समिधः। समिधम् समिधौ समिधः। समिधा समिद्भ्याम् समिद्भिः। खसे चपा झसानाम् (प्र० ४ सू० १८) समित्सु॥ भकारान्तः ककुभ्शब्दः। वावसाने (प्र० ९ सू० ८) ककुप्-ककुब् ककुभौ ककुभः। ककुभम् ककुभौ ककुभः। ककुभा ककुब्भ्याम् ककुब्भिः। ककुप्सु। हेककुप्-हेककुब् हेककुभौ हेककुभः। दकारान्तास्त्यदादयः। त्यादेष्टेरः स्यादौ (प्र० ६ सू० ९९) इति सर्वत्राकारः। आवतः स्त्रियाम् (प्र० ७ सू० ८) इति आप्। पकारः सिलोपार्थः। सवर्णदीर्घत्वे कृते स्त्रीलिङ्गे सर्वाशब्दवद्रूपं ज्ञेयम्॥ स्तः (प्र० ९ सू० ५०) स्या। औरी (प्र० ७ सू० २) अ इ ए (प्र० २ सू० ११) स्ये स्याः॥ सा ते ताः॥ या ये याः॥ एषा एते एताः॥ एताम्-एनाम् एते-एने एताः-एनाः। एतया-एनया। एतयोः-

एनयोः ॥ का के काः ॥ मकारान्त इदम्शब्दः ॥ **इयं स्त्रियाम्** । ८ इदम्शब्दस्य स्त्रियामियं भवति सिसहितस्य । इयम् इमे इमाः । इमाम्-एनाम् इमे-एने इमाः-एनाः । अन टौसोः (प्र० ९ सू० ३९) टौसोरे (प्र० ७ सू० ४) अनया आभ्याम् आभिः । इदम् ङे इति स्थिते । त्यादेष्टेरः स्यादौ (प्र० ६ सू० ५५) दस्य मः (प्र० ९ सू० ३८) आबतः स्त्रियाम् (प्र० ७ सू० ८) ङितां यट् (प्र० ७ सू० ५) यटोच्च (प्र० ७ सू० ९) स्म्यः (प्र० ९ सू० ४०) सवर्णे दीर्घः (प्र० २ सू० २०) अस्यै आभ्याम् आभ्यः । अस्याः आभ्याम् आभ्यः । अस्याः अनयोः-एनयोः आसाम् । आम्ङेर्नियश्च (प्र० ६ सू० ६३) अस्याम् अनयोः-एनयोः आसु । चकारान्तस्त्वच्शब्दः । चोः कुः (प्र० ९ सू० ५३) इति कुत्वम् । वावसाने (प्र० ९ सू० ८) त्वक्-त्वग् त्वचौ त्वचः । त्वचम् त्वचौ त्वचः । त्वचा त्वग्भ्याम् त्वग्भिः । चोः कुः (प्र० ९ सू० ५३) क्विलात् (प्र० ६ सू० २१) कषसंयोगे क्षः (प्र० ९ सू० १०) त्वक्षु । हेत्वक्-हेत्वग् हेत्वचौ हेत्वचः । एवं ऋच्वाच्प्रभृतयः । पकारान्तोऽप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः । न्सम्महतोऽधौ दीर्घः शौ च (प्र० ९ सू० ६१) आपः अपः ॥ **भिदपाम्** । ९ । भि द् अपाम् । अबादीनां भकारे परे दत्वं भवति ॥ अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः अपाम् अप्सु । हे आपः ॥ अबादीनामित्यादिग्रहणं गौणत्वेऽपि दत्वार्थम् । अप्शब्दस्य पञ्चसु यद्रूपं तत् स्वप्शब्दस्य रूपम् । अबादीनामित्यत्र अपः पाठे अप्शब्दस्यैव वक्तव्ये अपामित्यत्र बहुवचनात् अप् स्वप् बह्वप् एते ग्राह्याः । स्वाम्पि तडागानि । बह्वाम्पि तडागानि । शोभना आपो यस्मिन् प्रदेशे स्वाप् स्वापौ स्वापः । हेस्वाप् । इत्यादि ॥ शकारान्तो दिश्शब्दः ॥ **दि-**

शाम्।१०। दिश् विश् स्पृश् इत्यादीनां रसे पदान्ते च कुत्वं भवति। दिश् विश् दृश् स्पृश् मृश् स्रज् ऋत्विज् दद्दक्ष् दधृक्ष् उष्णिह् अञ्चु युञ्ज् क्रुञ्च् एते दिशामिति बहुवचनेन गृह्यन्ते। वावसाने (प्र० ९ सू० ८) दिक्-दिग् दिशौ दिशः। दिशम् दिशौ दिशः। दिशा दिग्भ्याम् दिग्भिः। दिशे। कुत्वम्। किलात् (प्र० ६ सू० २१) दिक्षु। हेदिक् हेदिग्॥ दृक्-दृग् दृशौ दृशः॥ स्पृक्-स्पृग् स्पृशौ स्पृशः॥ स्रक्-स्रग् स्रजौ स्रजः॥ ऋत्विक्-ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः॥दद्दक्-दद्दग् दद्दक्षौ दद्दक्षः॥ दधृक्-दधृग् दधृक्षौ दधृक्षः॥ उष्णिक्-उष्णिग् उष्णिहौ उष्णिहः॥ षकारान्तस्त्विषुशब्दः। षो डः (प्र० ९ सू० ४५) वावसाने (प्र० ९ सू० ८) त्विट्-त्विड् त्विषौ त्विषः। त्विषम् त्विषौ त्विषः। त्विषा त्विड्भ्याम् त्विड्भिः। त्विट्त्सु त्विट्सु। हेत्विट्-हेत्विड् हेत्विषौ हेत्विषः॥

सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः।११। सजूः सजुषौ सजुषः॥ आशीः आशिषौ आशिषः। आशिषम् आशिषौ आशिषः। आशिषा आशीर्भ्याम् आशीर्भिः। इत्यादि॥ आशीःषु-आशीष्षु। हेआशीः हेआशिषौ हेआशिषः॥ स्त्रीलिङ्गस्यादसूशब्दस्य सौ न विशेषः। असौ। द्विवचनादौ त्यादेष्टेः (प्र० ६ सू० ५५) अत्वे कृतेऽनन्तरम्। आबतः स्त्रियाम् (प्र० ७ सू० ८) इत्याप्। सवर्णे दीर्घः सह (प्र० २ सू० २०) विभक्तिकार्यं प्राक्पश्चान्मादू (प्र० ९ सू० ७५) अमू अमूः। अमूम् अमू अमूः। अमुया अमूभ्याम् अमूभिः। अमुष्यै अमूभ्याम् अमूभ्यः॥ अमुष्याः अमूभ्याम् अमूभ्यः। अमुष्याः अमुयोः अमूषाम्। अमुष्याम् अमुयोः अमूषु॥ इति हसान्तस्त्रीलिङ्गप्रक्रिया॥ १०॥

अथ हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते ॥ तत्र रेफान्तो वार्शब्दः । नपुंसकात्स्यमोर्लुक् (प्र० ८ सू० १०) रेफस्य विसर्गः । वाः । ईमौ (प्र० ८ सू० २) वारी । अयम इति विशेषणान्नुम्न भवति । जस्-शसोः शिः (प्र० ८ सू० ३) वारि । पुनरपि वाः वारी वारि । वारा वार्भ्याम् वार्भिः । वार्षु ॥ वार्षु इत्यत्र न विसर्गः दोषामिति सूत्रेण कृतस्यैव रेफस्य सप्तमीबहुवचने परे विसर्गो नान्यस्येति वक्तव्यात् । हेवाः हेवारी हेवारि ॥ चतुर्शब्दस्य । चतुराम् शौ च (प्र० ९ सू० १६) इत्याम् । चत्वारि चत्वारि चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्यः । रः संख्यायाः (प्र० ९ सू० १७) चतुर्णाम् चतुर्षु ॥ नकारान्तोऽहन्शब्दः ॥

अह्नः सः । १ । अहन्शब्दस्य नकारस्य सकारो भवति रसे पदान्ते च ॥ नपुंसकात्स्यमोर्लुक् (प्र० ८ सू० १०) स्रोर्विसर्गः (प्र० ६ सू० ४) अहः । ईमौ (प्र० ८ सू० २) वेङ्योः (प्र० ८ सू० १४) अह्नी-अहनी । नोपधायाः (प्र० ८ सू० ७) अहानि । पुनरपि अहः अह्नी-अहनी अहानि । अल्लोपः स्वरे (प्र० ८ सू० १३) इत्यकारलोपः । अह्ना । अह्नः सः (प्र० ११ सू० १) स्रोर्विसर्गः (प्र० ६ सू० ४) हवे (प्र० ९ सू० ७) उओ (प्र० २ सू० १३) अहोभ्याम् अहोभिः । अह्ने अहोभ्याम् अहोभ्यः । वेङ्योः (प्र० ८ सू० १४) अह्नि-अहनि । अह्नः सः (प्र० ११ सू० १) स्रोर्विसर्गः (प्र० ६ सू० ४) अहस्सु-अहःसु । हेअहः हेअह्नी-हेअहनी हेअहानि ॥ ब्रह्मन्शब्दस्य रसे पदान्ते च न लोपः ॥ नपुंसकात्स्यमोर्लुक् (प्र० ८ सू० १०) नाम्नो नो लोपशधौ (प्र० ९ सू० २०) ब्रह्म । ईमौ (प्र० ८ सू० २) ब्रह्मणी । जस्शसोः शिः (प्र० ८ सू० ३) नो-

पधायाः । (प्र० ८ सू० ७) ब्रह्माणि । पुनरपि ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि । ब्रह्मणा । नाम्नो नो लोपशधौ (प्र० ९ सू० २०) ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभिः । ब्रह्मणे ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभ्यः । ब्रह्मसु । इत्यादि ॥ **संबोधने नपुंसकानां नलोपो वा वक्तव्यः** । हेब्रह्म-हेब्रह्मन् हेब्रह्मणी हेब्रह्माणि ॥ एवं चर्मन्वर्मन्कर्मन्प्रभृतयः ॥ चर्म चर्मणी चर्माणि । पुनरपि ॥ वर्म वर्मणी वर्माणि । पुनरपि ॥ एवं व्योमन्शब्दः ॥ व्योम । ईमौ (प्र० ८ सू० २) वेङ्योः (प्र० ८ सू० १४) व्योम्नी-व्योमनी व्योमानि । पुनरपि ॥ **नान्तादन्ताच्छन्दसि ङिङ्योर्वा लोपो वक्तव्यः ॥ ३ ॥ छन्दस्यागमजानागमजयोर्लोपालोपौ च वक्तव्यौ । ४ ।** परमे व्योमन् । सर्वा भूतानि । सर्वा इत्यत्र शिलोपे कृते नलोपः । दीर्घत्वं नातिवर्तते । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इत्येतस्यानवश्यंभावित्वात् ॥ त्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्वं न भवति । कस्मात् । स्यादाविति विशेषणात् । लुकि न तन्निमित्तं (प्र० ६ सू० ५९) नपुंसकात्स्यमोर्लुक् (प्र० ८ सू० १०) वावसाने (प्र० ९ सू० ८) त्यत्-त्यद् । त्यादेष्टेरः स्यादौ (प्र० ६ सू० ५५) इति सर्वत्राकारः । ईमौ (प्र० ८ सू० २) त्ये । जस्शसोः शिः (प्र० ८ सू० ३) नोपधायाः (प्र० ८ सू० ७) त्यानि । पुनरपि । शेषं सर्ववत् ॥ तत्-तद् ते तानि । पुनरपि ॥ यत्-यद् ये यानि पुनरपि ॥ एतत्-एतद् एते एतानि । पुनरपि ॥ **इदमेतदोर्द्वितीयैकवचने नपुंसके एनद्वा वाच्यः । ५ ।** एतत्-एतद् एनत् एनद् एते-एने एतानि-एनानि । एतेन-एनेन । इत्यादि ॥ किम् के कानि । पुनरपि ॥ इदं इमे इमानि । पुनरपि । इदं-एनत्-एनद् इमे-एने इमानि-एनानि ।

अनेन-एनेन । इत्यादि ॥ नपुंसकात्स्यमोर्लुक् (प्र० ८ सू० १०) चोः कुः (प्र० ९ सू० ५३) वावसाने (प्र० ९ सू० ८) प्रत्यक्-प्रत्यग् । ईमौ (प्र० ८ सू० २) अञ्चेर्दीर्घश्च (प्र० ९ सू० ५४) प्रतीची-जस्शसोः शिः (प्र० ८ सू० ३) नुमयमः (प्र० ८ सू० ५) स्तोः श्चुभिश्चुः (प्र० ४ सू० ६) प्रत्यञ्चि । पुनरपि । शेषं पूर्ववत् ॥ तकारान्तो जगच्छब्दः । वावसाने (प्र० ९ सू० ८) जगत्-जगद् । ईमौ (प्र० ८ सू० २) जगती । नुमयमः (प्र० ४ सू० ५) नश्चापदान्ते झसे (प्र० ४ सू० २४) जगन्ति । पुनरपि ॥ महत्-महद् महती । न्सम्महतो (प्र० ९ सू० ६१) नश्चापदान्ते झसे (प्र० ४ सू० २४) महान्ति । पुनरपि ॥ सकारान्ताः पयस्वचस्तेजस्यशस्प्रभृतयः ॥ पयः पयसी । न्सम्महतो (प्र० ९ सू० ६१) पयांसि । पुनरपि ॥ वचः वचसी वचांसि । पुनरपि ॥ यशः यशसी यशांसि । पुनरपि । तेजः तेजसी तेजांसि । पुनरपि ॥ इत्यादि ॥ अदस्शब्दस्य स्यमोर्लुकि कृते स्रोर्विसर्गः (प्र० ६ सू० ४) अदः । द्विवचनादौ टेरत्वे कृते मत्वोत्वे कृते । अमू । त्यादेष्टेरः स्यादौ (प्र० ६ सू० ५५) दस्य मः (प्र० ९ सू० ७४) जस्शसोः शिः (प्र० ८ सू० ३) नुमयमः (प्र० ८ सू० ५) नोपधायाः (प्र० ८ सू० ७) मादू (प्र० ९ सू० ७५) अमूनि । पुनरपि । अमुना । अद्भि (प्र० ६ सू० ११) मादू (प्र० ९ सू० ७५) अमूभ्याम् । एस्भि (प्र० ६ सू० १५) एरी बहुत्वे (प्र० ९ सू० ७६) अमीभिः । सर्वादेः स्मट् (प्र० ६ सू० २८) एएऐ (प्र० २ सू० १२) मादू (प्र० ९ सू० ७५) अमुष्मै अमूभ्याम् अमीभ्यः । ङसिरत् (प्र० ६ सू० १६) अतः (प्र० ६ सू० २९) सवर्णे

दीर्घः सह (प्र० २ सू० २०) मादू (प्र० ९ सू० ७९) असुष्मात् अमूभ्याम् अमीभ्यः । ङस्य (प्र० ६ सू० १७) मादू (प्र० ९ सू० ७९) अमुष्य । ओसि (प्र० ६ सू० १८) ए अय् (प्र० २ सू० ९) अमुयोः । सुडामः (प्र० ६ सू० ३०) एस्भि बहुत्वे (प्र० ६ सू० १९) अमीषाम् । ङिस्मिन् (प्र० ६ सू० ३१) अमुष्मिन् अमुयोः । एस्भि बहुत्वे (प्र० ६ सू० १९) किलात् (प्र० ६ सू० २१) अमीषु ॥ इति हसान्तनपुंसकलिङ्गप्रक्रिया ॥ ११ ॥

अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते ॥ ॥ तयोश्च वाच्यलिङ्गत्वात्रिष्वपि लिङ्गेषु समानं रूपम् ॥ अव्ययान्यलिङ्गानि ॥ अलिङ्गे युष्मदस्मदी ॥ **त्वमहं सिना । १ ।** सिसहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमहमित्येतावादेशौ भवतो यथासंख्येन ॥ त्वम् । अहम् ॥ **युवावौ द्विवचने । २ ।** युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युव आव इत्येतावादेशौ भवतः ॥ **आमौ । ३ ।** युष्मदस्मदोः पर औ आम् भवति । सवर्णे दीर्घः सह (प्र० २ सू० २०) युवाम् आवाम् ॥ **यूयं वयं जसा । ४ ।** जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूयं वयमित्येतावादेशौ भवतः ॥ यूयम् वयम् ॥ **त्वन्मदेकत्वे । ५ ।** युष्मदस्मदोः त्वन्मदित्येतावादेशौ भवत एकत्वे गम्यमाने ॥ **आम्स्भौ । ६ ।** आ अम्स्भौ । युष्मदस्मदोष्टेरात्वं भवति अमि सकारे भिसि च परे ॥ अम्शसोरस्य (प्र० ६ सू० ६) त्वाम् माम् । युवाम् आवाम् । त्यादेष्टेः (प्र० ६ सू० ५५) इत्यत्वे कृते शसि दीर्घत्वम् । **शसो नो वक्तव्यः । ७ ।** युष्मान् अस्मान् । त्वन्मदेकत्वे (प्र० १२ सू० ५) ॥ **ए टाङ्योः । ८ ।** युष्मदस्म-

तिवयम् । अतियुवाम् अत्यावाम् । अतियुवाम् अत्यावाम् । अतियुवान् अत्यावान् । अतियुवया अत्यावया । अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् । अतियुवाभिः अत्यावाभिः । अतितुभ्यम् अतिमह्यम् । अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् । अतियुवभ्यम् अत्यावभ्यम् । अतियुवत् अत्यावत् । अतियुवाभ्याम् अत्यावाभ्याम् । अतियुवत् अत्यावत् । अतितव अतिमम । अतियुवयोः अत्यावयोः । अतियुवाकम् अत्यावाकम् । "अतियुवयाम् अत्यावयाम्" इति केचित् । अतियुवयि अत्यावयि । अतियुवयोः । अत्यावयोः । अतियुवासु अत्यावासु ॥ युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । अतित्वम् अत्यहम् । अतियुष्माम् अत्यस्माम् । अतियूयम् अतिवयम् । अतियुष्माम् अत्यस्माम् । अतियुष्माम् अत्यस्माम् । अतियुष्मान् अत्यस्मान् । अतियुष्मया अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् अत्यस्माभ्याम् । अतियुष्माभिः अत्यस्माभिः । अतितुभ्यम् अतिमह्यम् । अतियुष्माभ्याम् अत्यस्माभ्याम् । अतियुष्मभ्यम् अत्यस्मभ्यम् । अतियुष्मत् अत्यस्मत् । अतियुष्माभ्याम् अत्यस्माभ्याम् । अतियुष्मत् अत्यस्मत् । अतितव अतिमम । अतियुष्मयोः अत्यस्मयोः । अतियुष्माकम् अत्यस्माकम् । "अतियुष्मयाम् अत्यस्मयाम्" इति केचित् । अतियुष्मयि अत्यस्मयि । अतियुष्मयोः अत्यस्मयोः । अतियुष्मासु अत्यस्मासु ॥ अनेनैव प्रकारेण सर्वमुन्नेयम् ॥ ॥ इति युष्मदस्मत्स्वरूपप्रक्रिया ॥ १२ ॥

अथानयोरादेशविशेषविधिर्निरूप्यते ॥ ॥ **युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमे वांनौ वसनसौ । १ ।** युष्मदस्मदोर्यथासंख्येनामी आदेशाः स्युः ॥ कीदृशयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासहि-

तयोः । सहितग्रहणाद्युवयोः पुत्रः युष्मत्पुत्रः । आवयोः पुत्रः अस्मत्पुत्र इत्यादौ विभक्तिलोपे कृते आदेशा नेति ज्ञेयम् । तत्रैकवचनेन सह तेमे भवतः । द्विवचनेन वांनौ । बहुवचनेन वस्नसौ ॥

स्वामी ते स समायातः स्वामी मे सांप्रतं गतः ॥
नमस्ते भगवन् भूयो देहि मे मोक्षमव्ययम् ॥ ४३ ॥
स्वामी वां स जहासोच्चैर्दृष्ट्वा नौ दानयाचनाम् ॥
राजा वां दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदनः ॥ ४४ ॥
देवो वामवताद्विष्णुर्नरकान्नौ जनार्दनः ॥
स्वामी वो बलवान् राजा स्वामी नोऽसौ जनार्दनः ४५
नमो वो ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञानं नो दीयतां धनम् ॥
सानन्दान्वः प्रपश्यामः पश्यामो नः सुदुःखिनः ४६

त्वामामा । २ । अमासहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः ॥

पश्यामि त्वा मदालीढं पश्य मा मद्भेदकम् ॥
पश्यामि त्वा जगत्पूज्यं पश्य मा जगतां पतिम् ॥४७॥

नादौ । ३ । पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्नैते आदेशा भवन्ति ॥

मम स्वामी भवेत्कृष्णस्तव स्वामी महेश्वरः ॥
तव मित्राणि यानि स्युर्मम मित्राणि तान्यपि ॥४८॥
तव ये शत्रवो राजन्मम तेऽप्यतिशत्रवः ॥
संबोधनपदादग्रे न भवन्ति वसादयः ॥ ४९ ॥

अग्ने तव देवास्मान्पाहि ॥ **पदात्परयोरनयोरेते आदेशा वक्तव्याः** । ४ । त्वां पातु मां पातु ॥ **एते आदेशा अन्वादेशे नित्यमनन्वादेशे वा वक्तव्याः** । ५ ।

यस्त्वं विश्वस्य जनकस्तस्मै ते विष्णवे नमः ॥

अनन्वादेशे तु त्वं मे मम वा देवोऽसि ॥ **विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा वक्तव्याः । ६ ।**

भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वा त्रायते स मा ॥५०॥

अचाक्षुषज्ञानार्थधातूनां योगे नैते आदेशा वक्तव्याः । ७ । चेतसा त्वामीक्षते ध्यायति स्मरतीति वा ॥ चाक्षुषज्ञानार्थधातुयोगे तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा । युक्तयुक्तेऽपि निषेधः । भक्तस्तव रूपं ध्यायति ध्यायते । "रूपेण सह सम्बधाद्ध्यानेन युक्तं रूपं तद्रूपेण युक्तस्य तवेत्यस्य युक्तयुक्तत्वात्" ॥

संबोधनपदादग्रे न भवन्ति वसादयः ॥

विशेष्यपूर्वं संबोधनेतरपूर्वं संबोधनं हित्वा अन्यस्मात्संबोधनात्परयोर्नैते आदेशा भवन्ति । ८ । इति केचित् ॥

देवास्मान्पाहि नृहरे विष्णोऽस्मान्पाहि सर्वतः ।५१।

विशेष्यपूर्वात् । हरे कृपालो नः पाहि । संबोधनेतरपूर्वात् । सर्वदा रक्ष देव नः ॥ **चादिभिश्च । ९ ।** चादिभिरपि योगे नैते आदेशा भवन्ति ॥

युवयोरावयोश्चेशो हरिर्मामेव रक्षतु ॥

तुभ्यं मह्यं च देवेशो दद्याच्छं तुभ्यमेव च ॥ ५२ ॥

च वा ह अह एव । आदिशब्देनैते पञ्चैव गृह्यन्ते नान्ये । "न चवाहाहैवयोगे" इति पाणिनीयवचनात् ॥ साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । न पुनर्यु-

त्तयुक्ते । शिवो हरिश्च मे स्वामीत्यादौ ॥ **चादिर्निपातः । १० ।** च वा ह अह एव एवं नूनम् पृथक् विना नाना स्वस्ति अस्ति दोषा मृषा मिथ्या मिथस् अथ अथो ह्यस् श्वस् उच्चैस् नीचैस् स्वर् अन्तर् प्रातर् पुनर् भूयस् अहो स्वित् सह नम ऋते अन्तरेण अन्तरा नमस् अलम् कृतम् । अमानोनाः प्रतिषेधे । ईषत् किल खलु वै आरात् दूरात् भृशं यत् तत् । स्वराश्च ॥ इत्येवमादिर्गणो निपातसंज्ञो भवति ॥ द्रव्यवचनो नेति ज्ञेयम् ॥ **तत्रादिर्विभक्त्यर्थे निपात्यते । ११ ।** तस्मिन्निति तत्र । यस्मिन्निति यत्र । कस्मिन्निति कुत्र कुह क्व । अस्मिन्निति अत्र । तस्मिन्काले तदा । यस्मिन्काले यदा । कस्मिन्काले कदा । अन्यस्मिन्काले अन्यदा । सर्वस्मिन्काले सर्वदा । तेन प्रकारेण तथा । येन प्रकारेण यथा । केन प्रकारेण कथम् । अनेन प्रकारेण इत्थम् । सर्वथा उभयथा अन्यथा अन्यतरथा इतरथा । तस्मादिति ततः । यस्मादिति यतः । अस्मादिति अतः । कुतः अमुतः युष्मत्तः अस्मत्तः भवत्तः । सार्वविभक्तिकस्तस् इत्येके । पूर्वतः सर्वतः पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् । अधरस्मिन्नित्यधरस्तात् । परस्मिन्निति परेण–परस्तात् ॥ **आहिच्च दूरे । १२ ।** दूरेऽर्थे वाच्ये सति आहिच् प्रत्ययो भवति । दक्षिणस्यां दिशि दूरे इति दक्षिणाहि वसन्ति चाण्डालाः । चकारादाच् । दक्षिणा ॥ **किमः सामान्ये चिदादिः । १३ ।** सर्वविभक्त्यन्तात्किशब्दात्सामान्येऽर्थे चित् चन इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ कश्चित् कश्चन क्वचित् क्वचन ॥ **तदधीनकार्त्स्न्ययोर्वा सात् । १४ ।** तदधीनार्थे कार्त्स्न्यार्थे वा सात्प्रत्ययो भवति ॥ राज्ञोऽधीनं राजसात् । सर्वं भस्म इति भस्मसात् । अग्नेः अधीनमित्यग्निसात् ॥ सात्प्रत्ययस्य षत्वं नेच्छन्ति ॥ **उर्युरर्य-**

न्रण ईप् । ६ । नकारान्तादृकारान्तादणणन्ताच्च स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ॥ दण्डिनी करिणी मालिनी । (ईपि राज्ञो अलोपो वक्तव्यः) राज्ञी । श्वादेः (प्र० ९ सू० २२) शुनी कर्त्री हर्त्री औपगवी ॥ **यस्य लोपः । ७ ।** इश्च अश्च यः तस्य लोपो भवति स्वरे यकारे च परे ॥ विभक्तिस्वरं युप्रत्ययं च वर्जयित्वान्यस्मिन्स्वरे यकारे च परे इति ज्ञेयम् । तेन देवे वातायुः ऊर्णायुः इत्यत्र न भवति ॥ समासतद्धितस्त्रीप्रत्ययेष्वयं विधिर्वेदितव्यः ॥ **स्वस्रादीनामन्नन्तानां संख्यावाचिनां च नेप् वक्तव्यः । ८ ।**

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ॥
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥ ५७ ॥

स्वसा दुहिता सीमा पञ्चेत्यादि ॥ **पादन्तात्स्त्रियामीप् वा वक्तव्यः । ९ ।** द्विपदी-द्विपात् ॥ **ऋचि पादन्तादाबेव वक्तव्यो न ईप् । १० ।** पादः पद् (प्र० ९ सू० ४९) द्विपदा ऋक् ॥ **अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्डाप् वा वाच्यः । ११ ।** बहुसीमा बहुसीमे बहुसीमाः । पक्षे बहुसीमा बहुसीमानौ बहुसीमानः । बहुयज्वा बहुयज्वे बहुयज्वाः । पक्षे बहुयज्वा बहुयज्वानौ बहुयज्वानः ॥ **उपधालोपिनोऽन्नन्ताद्बहुव्रीहेरीप् वा । १२ ।** बहुराज्ञी बहुराज्ञौ । पक्षे डाप् । बहुराजा बहुराजे डापोऽप्यभावे बहुराजा बहुराजानौ ॥ **संख्यादेर्दाम्न ईप् । १३ ।** द्विदाम्नी ॥ **ष्ट्वृित: । १४ ।** षकारटकारउकारऋकारानुबन्धाच्च स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ॥ ष्च । ट्च उश्च ऋश्च एषां समाहारः ष्ट्वृ । ष्ट्वृ इत् यस्येति ष्ट्वृित् । तस्मात् ष्ट्वृितः ।

प् वराकी । ट् कुरुचरी । उ । गोमती । ऋ । पचन्ती । पठन्ती ॥ **धातोरुदितो न । १५ ।** पर्णध्वत् उखास्रत् ॥ **अप्श्ययोरान्नित्यम् । १६ ।** अप्प्रत्ययश्यप्रत्ययसंबन्धिनोऽकारात्परस्य शतुर्नित्यं नुमागमो भवति ईकारे ईपि च परे ॥ ऋ । पचन्ती पठन्ती दीव्यन्ती ॥ **वा दीपोः शतुः । १७ ।** अवर्णात्परस्य शतुर्वा नुमागमो भवति ईकारे ईपि च परे ॥ नुदती नुदन्ती ॥ **नदादेः । १८ ।** नदादेर्गणात्स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ॥ नदी गौरी गौतमी । नदादिराकृतिगणः । तेन चतुर्थी पञ्चमी द्वादशी पौर्णमासी इत्यादि ॥ **ईप्यनडुहो वाम् वक्तव्यः । १९ ।** अनड्वाही-अनुडुही ॥ **हायनाद्वयसि च । २० ।** द्विहायनी चतुर्हायणी ॥ **पुरुषाद्वा परिमाणे । २१ ।** द्विपुरुषी-द्विपुरुषा वा परिखा ॥ **इन्द्रादेरानीप्च । २२ ।** इन्द्रादेर्गणात्स्त्रियामानीप्प्रत्ययो भवति । इन्द्रादेरित्यादिशव्दादिन्द्र-ब्रह्मन्-रुद्र-भव-शर्व-मृड-वरुणादयः । इन्द्राणी ॥ **ब्रह्मन्शब्दस्य नलोपो वाच्यः । २३ ।** ब्रह्माणी । रुद्राणी मृडानी वरुणानी । चकारान्मातुलाचार्यसूर्योपाध्यायार्यक्षत्रियेभ्यो वा ॥ **अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे । २४ ।** अर्याणी अर्या ॥ **हिमारण्ययोर्महत्त्वे । २५ ।** महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ॥ **यवाद्दोषे । २६ ।** दुष्टो यवो यवानी ॥ **यवनाल्लिप्याम् । २७ ।** यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ **ईप्समाहारे गुणश्च । २८ ।** त्रयाणां समाहारः त्रयी ॥ **पुंयोगे च । २९ ।** पुंयोगे च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ॥ शूद्रस्य भार्या शूद्री । गणकी ॥ **गोपालिकादीनां न । ३० ।** गोपालिका पशुपालिका ॥ **सूर्याद्देवतायां**

वामोरूः ॥ वाशब्दाद्रज्ज्वादौ न भवति ॥ रज्जुः धेनुः ॥ **यूनस्तिः ॥४७॥** युवन्शब्दात्स्त्रियां तिप्रत्ययो भवति ॥ युवतिः ईबन्तात् हसेपः सेर्लोपः (प्र० ६ सू० २६) इति सिलोपः ॥ इति स्त्रीप्रत्ययप्रक्रिया ॥ १७ ॥

अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते ॥ तत्र क्रियासिद्ध्युपकारकं कारकम् । तच्च षड्विधम् ॥

कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च ॥
अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥५९॥
उक्तानुक्ततया द्वेधा कारकाणि भवन्ति षट् ॥
उक्ते तु प्रथमैव स्यादनुक्ते तु यथाक्रमम् ॥ ६ ॥

तानि विभक्तिरित्यभिधीयन्ते ॥ **लिङ्गार्थे प्रथमा । १ ।** धातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिङ्गं तस्यैवार्थे सन्मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति ॥ लिङ्गार्थे प्रथमा एतस्य सूत्रस्येमान्युदाहरणानि ॥ उच्चैः । नीचैरित्यादीनि ॥ सकलकारकभेदशून्यं वस्तु सत्ता ॥ लिङ्गादयोऽपि प्रथमार्था इति केचित् ॥ आदिशब्दाल्लिङ्गवचनपरिमाणमात्रेऽपि प्रथमा ॥ कृष्णः श्रीः ज्ञानम् ॥ वचने । एकः द्वौ वहवः॥ परिमाणे । खारी द्रोणः आढकम् ॥

अष्टमुष्टि भवेत्किंचित्किंचिदष्टौ च पुष्कलम् ॥
पुष्कलानि च चत्वारि आढकं परिकीर्तितम् ६१
चतुर्भिराढकैर्द्रोणः खारी षोडशभिश्च तैः ॥

तत्सद्ब्रह्म ।

रविरिव राजते राजा रोषात्कुमारी रोरूयते ॥
बोभुज्यते भुवं भूपालः प्रागास्तां रामलक्ष्मणौ ६२

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-
स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ॥
परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥६३॥
कुमाराः शेरते स्वैरं रोरूयन्ते च नारकाः ॥
जेगीयन्ते च गीतज्ञा मेम्रीयन्ते रुजार्जिताः ॥६४॥

चामन्त्रणे च।२। आमन्त्रणे अभिमुखीकरणे प्रथमा विभक्तिर्भवति ॥

मां समुद्धर गोविन्द प्रसीद परमेश्वर ॥
कुमारौ स्वैरमासाथां क्षमध्वं भो तपस्विनः ॥६५॥

भोस् भगोस् अघोस्।३। एते शब्दा निपात्यन्ते धिविषये ॥ भवद्भगवदघवच्छब्दानां भोस् भगोस् अघोस् इत्येतच्छब्दरूपत्रयं क्रमेण निपात्यते ॥

क्षमस्व भो दुराराध्य भगोस्तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥
अधीष्व भो महाप्राज्ञ घातयाघोः स्वघस्मरम् ॥६६

शेषाः कार्ये।४। कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ संबन्ध आधारभावयोः शेषा विभक्तयो द्वितीयाद्या ऐश्वर्येषु भवन्ति ॥ कार्ये कर्मकारके उत्पाद्ये आप्ये संस्कार्ये विकार्ये च द्वितीया विभक्तिर्भवति ॥ **कर्तुरीप्सिततमं कर्म।५।** कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ हरिं भजति ॥ **तथायुक्तं चानीप्सितम्।६।** ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ तच्चानीप्सितं द्विविधम्। द्वेष्यमितरच्च ॥ विषं भुङ्क्ते। ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृ-

शति ॥ तच्च कर्मकारकं चतुर्विधम् । उत्पाद्यं आप्यं संस्कार्यं विकार्यं च ॥ उत्पत्त्यर्थमुत्पाद्यं वा यदभूत्वा भावि तदुत्पाद्यम् ॥ यत्सिद्धमेव प्राप्यते त-दाप्यम् ॥ संस्कारो नाम प्राक्तनकर्मजो गुणः कश्चिद्गुणातिशयो वा, गु-णाधानं मलापकर्षो वा इति चतुर्विधः संस्कारः । संस्कारमर्हतीति संस्का-र्यम् ॥ विकारो नाम पूर्वावस्थापरित्यागेनावस्थान्तरप्राप्तिः ॥

कटं करोति कारुको रूपं पश्यति चाक्षुषः ॥
राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ६७

कटादिकमुत्पाद्यादि चतुर्विधं कर्म ॥ गुणातिशयः संस्कार्यम् ॥ व्री-हीन्यवान्वा प्रोक्षति प्रोक्षणेन । व्रीहीषु कश्चिद्गुणातिशयो जन्यते ॥ गु-णाधानमलापकर्षयोरुदाहरणम् ॥ वस्त्रं रञ्जयति देवदत्तः । रजको वस्त्रं क्षालयति ॥

अभिसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ॥
द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥६८॥

अभितो ग्रामं सर्वतो ग्रामं नदी वहति ॥ धिग्देवदत्तं देवदत्तस्य धिक् **उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥** एषां द्वे स्तो देशतः कालतश्च सामीप्ये ॥ **तस्य परमाम्रेडितम् । ८ ।** द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रे-डितसंज्ञं स्यात् ॥ उपर्युपरि पुरोहितं याचकाः पतन्ति ॥ अधोऽधो नगरं निधानानि सन्ति ॥ **परितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि । ९ ।** परितः कृष्णं गोपाः ॥ निकषा समया सामीप्ये । समया ग्रामं उ-पवनानि वर्तन्ते ॥ निकषा ग्रामं निहतः शत्रुः ॥ हा कृष्णाभक्तम् । तस्य शोच्यत इत्यर्थः ॥ बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् ॥ **लक्षणेत्थंभूता-ख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १० ।** एष्वर्थेषु विषय-

भूतेषु प्रत्यादयः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः स्युः ॥ **कर्मप्रवचनीययुक्ते-द्वितीया । ११ ।** एतेन योगे द्वितीया स्यात् ॥ लक्षणे । वृक्षं प्रति परि अनु वाविद्योतते विद्युत् ॥ इत्थंभूताख्याने । भक्तो विष्णुं प्रतिअनु वा ॥ भागे । लक्ष्मीर्हरिं प्रति परि अनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः ॥ वीप्सायाम् । वृक्षं वृक्षं प्रति परि अनु वा संचरति ॥ **कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये १२** अविच्छिन्नसंयोगत्वं नैरन्तर्यम् । कालाध्ववाचकशब्दानां नैरन्तर्येऽर्थे वाच्ये सति द्वितीया विभक्तिर्भवति ॥ मासमधीते देवदत्तः ॥ क्रोशं पर्वतः ॥ नैरन्तर्ये किम् । मासस्य द्विरधीते ॥ क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥ **कर्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधने च । १३ ।** प्रधाने कर्तरि क्रियासिद्ध्युपकारके करणेऽर्थे च तृतीयाविभक्तिर्भवति ॥

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ॥
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥ ६९ ॥
भिन्नः शरेण रामेण रावणो लोकरावणः ॥
कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युध्यते पुनः ॥ ७० ॥

प्रकृत्यादिभ्यः । १४ । प्रकृत्यादिभ्यः शब्देभ्यस्तृतीया स्यात् ॥ प्रकृत्या चारुः ॥ प्रायेण अलसः ॥ सुखेन याति ॥ गोत्रेण गार्ग्यः । गार्गोऽस्य गोत्रमित्यर्थः ॥ **दानपात्रे संप्रदानकारकेचतुर्थी ।१५।** सम्यक् श्रेयोबुद्ध्या प्रदीयते यस्मै तत्संप्रदानकारकम् ॥ वेदविदे गां ददाति ॥ अन्यत्र राज्ञो दण्डं ददाति ॥ रजकस्य वस्त्रं ददाति ॥

ददाति दण्डं पुरुषो महीपतेर्न चातिभक्त्या
न च दानकाम्यया ॥ यद्दीयते वासनया सु-
पात्रे तत्संप्रदानं कथितं कवीन्द्रैः ॥ ७१ ॥

अनभिहिते इत्येव । दानीयो विप्रः ॥ क्वचित्सम्यक्श्रेयोबुद्ध्यभावेऽपि चतुर्थी ॥ व्याजेन रघवे करमिति महाकविप्रयोगदर्शनात् ॥ तच्च संप्रदानं त्रिविधम् । प्रेरकमनिराकर्त्रनुमन्तृ चेति ॥

त्यागेन कर्मणा व्याप्तं प्रेरकं चानुमन्तृ च ॥
अनिराकर्तृ चेत्येतत्संप्रदानं त्रिधा स्मृतम् ॥ ७२ ॥

देहीति प्रेरयति तत्प्रेरकम् ॥ यथा । वटवे भिक्षां ददाति ॥ यत्तु इदमहं ददामीत्युक्तेऽनुमन्यते ओमित्याह तदनुमन्तृ ॥ यथा । शिष्यो गुरवे गां ददाति ॥ यत्तु नानुमन्यते न निराकरोति तदनिराकर्तृ ॥ यथा सूर्यायार्घं ददाति ॥ **क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम् ।१६।** पत्ये शेते॥**विश्लेषावधौ पञ्चमी ।१७।** विश्लेषो विभागस्तत्र योऽवधिः स चलतया अचलतया वा विवक्षितस्तत्रापादाने पञ्चमी ॥ विश्लेषोनाम संयोगपूर्वको विभागः ॥ आधाराधेययोर्मध्ये आधारत्वेन यो ज्ञायमानः सोऽवधिः ॥ आधीयतेऽनेनासौ आधारः ॥ आधातुं योग्यः आधेयः ॥ धावतोऽश्वादपतत् ॥ भूभृतोऽवतरति गङ्गा ॥ **संबन्धे षष्ठी । १८ ।**

भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः संबन्धोऽन्योन्यमुच्यते ॥
द्विष्ठो यद्यपि संबन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् ७३
भेद्यं विशेष्यमित्याहुर्भेदकं तु विशेषणम् ॥
विशेष्यं तु प्रधानं स्यादप्रधानं विशेषणम् ॥ ७४ ॥

प्रधानाप्रधानयोर्मध्येऽप्रधाने षष्ठी ॥ क्रियान्वयि प्रधानम् ॥ क्रियानन्वय्यप्रधानम् ॥

राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयो पित्रोरेतत्प्रपूजनम् ॥
गुरूणां वचनं पथ्यं कवीनां रसवद्वचः ॥ ७५ ॥

सेव्यसेवकभावसंबन्धः पूज्यपूजकभावसंबन्धो बोध्यबोधकभावसंबन्धो वाच्यवाचकभावसंबन्ध इति संबन्धश्चतुर्विधः ॥ **आधारे सप्तमी १९** आधारो नामाधिकरणम् ॥ षड्विधमधिकरणम् । औपश्लेषिकं सामीप्यकमभिव्यापकं वैषयिकं नैमित्तिकमौपचारिकं चेति । औपश्लेषिकं त्रिविधम् । एकदेशवृत्त्यभिव्याप्यवृत्ति व्यङ्गवृत्तीति केषांचिन्मतम् ॥

कटे शेते कुमारोऽसौ वटे गावः सुशेरते ॥
तिलेषु विद्यते तैलं हृदि ब्रह्मामृतं परम् ॥ ७६ ॥
युद्धे संनह्यते धीरोऽङ्गुल्यग्रे करिणां शतम् ॥
भूभृत्सु पादपाः सन्ति गङ्गायां वरवालुकाः ॥७७॥

भावे सप्तमी । २० । क्रियालक्षणं भावस्तत्रापि सप्तमी ॥ प्रसिद्धक्रियया अप्रसिद्धक्रियाया लक्षणबोधनं भावः ॥ देवे वर्षति चौर आयातः । पतत्यंशुमालिनि पतितोऽरातिः ॥ **विनासहनमःकृतेनिर्धारणस्वास्त्यादिभिश्च । २१ ।** एतैरपि योगे द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति ॥ विना पापं सर्वं फलति ॥ अन्तरेणाक्षिणी जीवितेन किम् ॥ अन्तरा त्वां मधुमध्वित्यादिपदाद्ग्राह्यम् ॥ **अधिशीङ्स्थासां कर्म । २२ ।** अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मसंज्ञः स्यात् ॥ अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ॥ **अभिनिविशश्च । २३ ।** अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेर्धातोराधारः कर्मसंज्ञः स्यात् । ग्रामं अभिनिविशते । **उपान्वध्याङ्वसः । २४ ।** उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्मसंज्ञः स्यात् ॥ आवसथ्यं आवसति उपवसति अनुवसति अधिवसति ॥ **सहादियोगे तृती-**

याऽप्रधाने । २५ । सह सदृशं साकं सार्धं सममिति सहादयः ॥ सह शिष्येणागतो गुरुः ॥ सदृशश्चैत्रो मैत्रेण ॥ साकं नयनाभ्यां श्लक्ष्णा दन्ताः ॥ सार्धं धनिना धृतः साधुः ॥ समं शिष्याभ्यामधीते ॥ समं शिष्येण गुरुणा भुज्यते ॥ **अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया । २६ ।** दास्या संयच्छते कामुकः । धर्म्ये तु भार्यायै संयच्छति ॥ **वारणार्थयोगे तृतीया । २७ ।** अलंविवादेन ॥ **नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगे चतुर्थी । २८ ।** नमो नारायणाय ॥ स्वस्ति राज्ञे ॥ सोमाय स्वाहा ॥ पितृभ्यः स्वाधा ॥ अलं मल्लो मल्लाय ॥ वषट् इन्द्राय ॥ **रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । २९ ।** रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानसंज्ञः स्यात् ॥ हरये रोचते भक्तिः ॥ **ऋतआदियोगे पञ्चमी । ३० ।** ऋते अन्यः आरात् इतरः अञ्चूत्तरपदं द्विग्वाचकः शब्दः आहि आच् एते ऋतआदयः ॥ अन्यशब्देनान्यार्था गृह्यन्ते ॥ ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः ॥ अन्यो गृहाद्विहारः ॥ आराद्वनात् ॥ इतरो ग्रामात् ॥ **ऋतेयोगे द्वितीयापि । ३१ ।** ज्ञानं ऋते ॥ चकाराद्विनादियोगे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः ॥ विना ज्ञानात् । ज्ञानेन विना ॥ **यतश्च निर्धारणम् । ३२ ।** द्रव्यगुणक्रियाजातिभिः समुदायात्पृथक्करणं यतस्तत्र षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ॥ भवतां मध्ये यो दण्डी स आयातु । भवत्सु वा ॥ क्रियापराणां भगवदाराधकः श्रेष्ठः । क्रियापरेषु वा ॥ गवां गोषु वा कृष्णा गौः संपन्नक्षीरा ॥ एतेषां एतेषु वा क्षत्रियः शूरतमः ॥ **स्वाम्यादिभिश्च । ३३ ।** स्वाम्यादिभिरपि योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ॥ गोषु स्वामी गवां स्वामी ॥ गवामधिपतिः गोष्वधिपतिः ॥ **कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति षष्ठी । ३४ ।** कर्तरि कार्ये च षष्ठीविभक्तिर्भवति क्तादिवर्जितकृदन्ते

शब्दे प्रयुज्यमाने ॥ व्यासस्य कृतिः । व्यासकर्तृका कृतिरित्यर्थः ॥ भारतस्य श्रवणम् ॥ **उभयप्राप्तौ कर्मणि । ३५ ।** उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् ॥ चित्रं गवां दोहोऽगोपेन ॥ **स्मृतौ च कार्ये । ३६ ।** स्मृत्यर्थे धातौ प्रयुज्यमाने च कार्ये षष्ठी भवति ॥ मातुः स्मरति मातरं स्मरतीत्यस्मिन्नर्थे ॥ चकाराद्द्वितीयापि । मातरं स्मरति । **न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् । ३७ ।** एषां प्रयोगे षष्ठी न ॥ लादेशाः । कुर्वन् कुर्वाणः सृष्टिं हरिः ॥ उ । हरिं दिदृक्षुः अलंकरिष्णुर्वा ॥ उक् । दैत्यान्घातुको हरिः ॥ अव्ययम् । जगत्सृष्ट्वा सुखं कर्तुम् ॥ निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः दैत्यान् हतवान् विष्णुः ॥ खलर्थः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा ॥ तृन् । कर्ता लोकान् ॥ **हेतौ तृतीया पञ्चमी च वक्तव्या । ३८ ।** अनित्यः शब्दः कृतकत्वेन कृतकत्वात्कृत्रिमत्वात् ॥ **भयहेतौ पञ्चमी च वक्तव्या । ३९ ।** चौराद्बिभेति ॥ व्याघ्रात्त्रस्यति ॥ विद्युत्पाताच्चकितः ॥ **षष्ठी च हेतुप्रयोगे । ४० ।** हेतुप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् ॥ चकारात्सर्वादियोगे तृतीयापि ॥ अन्नस्य हेतोर्वसति ॥ कस्य हेतोर्नागतः । केन हेतुना वा नागतः ॥ **इत्थंभावे तृतीया ४१** किंचित्प्रकारं प्राप्त इत्थंभावः ॥ शिष्यं पुत्रेण पश्यति ॥ संसारमसारेण पश्यति ॥ **येनाङ्गविकारः । ४२ ।** येन विकृतेनाङ्गेनाङ्गिनोऽङ्गविकारो लक्ष्यते तस्मादङ्गात्तृतीया विभक्तिर्भवति ॥ अक्ष्णा काणः ॥ पादेन खञ्जः ॥ श्रवणेन बधिरः ॥ विकारो द्विविधः । न्यूनत्वाश्रित आधिक्याश्रितश्च ॥ मुखेन त्रिलोचनः ॥ वपुषा चतुर्भुजः ॥ **जनिकर्तुः प्रकृतिः । ४३ ।** जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानसंज्ञं भवति ॥ तत्रापादाने पञ्चमी । यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्ब्रह्मेति ॥ **आङादियोगे । ४४ ।** आङादियोगे

पञ्चमीविभक्तिर्भवति ॥ आङ्मर्यादायामभिविधौ च ॥ अपपरी वर्जने ॥ एते आङादयः ॥ आपाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः ॥ आबालेभ्यो हरिभक्तिः ॥ आदिशब्दात्परित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ॥ अपत्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ॥ **तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्या । ४५ ।**

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ॥
धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ ७८ ॥

आशिषि चतुर्थी । राज्ञे चिरं सौभाग्यं भूयात् ॥ **क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । ४६ ।** क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स संप्रदानसंज्ञकः स्यात् ॥ हरये क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति ॥ द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते ॥ **सोपसर्गयोः क्रुधद्रुहोर्योगे द्वितीया वक्तव्या । ४७ ।** क्रूरमभिक्रुध्यति ॥ मित्रमभिद्रुह्यति ॥ अपवादमारोपयति ॥ **क्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी वक्तव्या । ४८ ।** हर्म्यात्प्रेक्षते । हर्म्यमारुह्य प्रेक्षत इत्यर्थः ॥ आसनात्प्रेक्षते । आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः ॥

क्यबर्थो दृश्यते यत्र क्यबन्तं नैव दृश्यते ॥
तदेव हि क्यब्लोपित्वं ज्ञातव्यं च सदा बुधैः ॥ ७९ ॥
निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी च वक्तव्या । ४९ ।
चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ॥
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ ८० ॥
गुदमेढ्रान्तरालाङ्गं सीमेति प्रोच्यते बुधैः ॥
पुष्कलो मृगभेदः स्याद्गन्धः सौगंध्यहेतुकः ॥ ८१ ॥
विषये च । ५० । तर्के चतुरः ॥ विषयो नामान्यत्र भावः ॥

षष्ठीसप्तम्यौ चानादरे ।८१। बहूनां क्रोशतां गतश्चौरः ॥ मातापित्रो रुदतोः प्रव्रजति पुत्रः ॥ बहुष्वसाधुषु वदत्स्वपि स्वयमार्यो याति साधुमार्गेण ॥ बहुषु साधुषु वदत्स्वपि स्वयमनार्यो यात्यसाधुमार्गेण ॥ **अन्योक्ते प्रथमा ।८२।** यदिदं कार्याद्यन्येनाख्यातेन कृता चोक्तं भवति तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या ॥ घटः क्रियते । घटः कार्यः ॥ प्राप्तं उदकं यमिति प्राप्तोदको ग्रामः ॥ छन्दसि स्यादिः सर्वत्र ॥ दधि जुहोतीत्यस्मिन्नर्थे दध्ना जुहोति ॥ पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिः ॥ व्रजतीर्विरेजुः ॥

कर्ता कर्म च करणं संप्रदानं तथैव च ॥
अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट् ॥८२॥
द्वितीया कर्मणि ज्ञेया कर्तरि प्रथमा यदा ॥
उक्तकर्तृप्रयोगोऽयं न तदा यक्प्रयुज्यते ॥ ८३ ॥
तृतीया कर्तरि यदा कर्मणि प्रथमा तदा ॥
उक्तकर्मप्रयोगोऽयं न तदा परस्मैपदम् ॥ ८४ ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ।८३। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयः कर्ता ॥ **साधकतमं करणम् ।८४।** क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् ॥ **कर्तृकरणयोस्तृतीया ।८५।** अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् ॥ **अकथितं च ।८६।** अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्थ्मुषाम् ॥
कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ ८५ ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ गां दोग्धि पयः ॥ बलिं

याचते वसुधाम् ॥ अविनीतं विनयं याचते ॥ तण्डुलानोदनं पचति ॥ गर्गान् शतं दण्डयति ॥ व्रजमवरुणद्धि गाम् ॥ माणवकं पन्थानं पृच्छति ॥ वृक्षमवचिनोति फलानि ॥ माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा ॥ शतं जयति देवदत्तम् ॥ सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति ॥ देवदत्तं शतं मुष्णाति ॥ ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा ॥ अर्थनिवन्धनेयं संज्ञा ॥ वलिं भिक्षते वसुधाम् ॥ माणवकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि ॥ **अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञः स्यादिति वाच्यम् । ५७ ।** कुरून्स्वपिति ॥ मासमास्ते ॥ गोदोहमास्ते ॥ क्रोशमास्ते ॥ **गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ । ५८ ।** गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ॥

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानबोधयत् ॥
आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् ॥ ८६ ॥
आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥
गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ॥८७॥
...भक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥
...कर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ॥८८॥

...ः ॥ अजा ग्रामं नीयते ॥ बोध्यते माणवकं धर्मः माण-... ॥ देवदत्तोग्रामं गम्यते ॥ अकर्मकाणां कालादिकर्मणां ...कार इष्यते ॥ मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन ॥ ...य्ययः ॥ मासमास्यते माणवकः ॥ **तत्प्रयोजको ... । ९० ।** ...योजकः कर्तृसंज्ञो हेतुसंज्ञश्च स्यात् ॥ "स्वार्थं

परित्यज्य अन्यार्थाभिधायित्वमुपसर्जनत्वम्'' ॥ क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वम् ॥ साक्षात्संबन्धेन क्रियान्वयित्वं मुख्यत्वम् ॥ परंपरासंबन्धेन क्रियान्वयित्वं गौणत्वम् ॥ ॥ इति कारकप्रक्रिया ॥ १५ ॥

अथार्थवद्विभक्तिविशिष्टानां पदानां समासो निरूप्यते ॥ **समासश्चान्वये नाम्नाम्** । १ । नाम्नामन्वययोगत्वे सत्येव समासो भवति ॥ चकारात्तद्धितोऽपि । ततो भार्या पुरुषस्येत्यादौ समासो न भवति ॥ स च षड्विधः । अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिः कर्मधारयो द्विगुश्चेति ॥ अव्ययस्य अव्ययेन वा भवनं सोऽव्ययीभावः । १ । स एवाग्रिमः पुरुषः प्रधानं यस्यासौ तत्पुरुषः । २ । द्वन्द्वायते उभयपदार्थौ येनासौ द्वन्द्वः । ३ । बहु समातिरिक्तं व्रीहिः प्रधानं यस्मिन्नसौ बहुव्रीहिः । ४ । कर्म भेदकं धारयतीति कर्मधारयः । ५ । द्वाभ्यां गच्छतीति द्विगुः । ६ । पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः ॥ द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ ॥ द्वन्द्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधानौ । बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः ॥ यत्रानेकसमासप्राप्तिस्तत्र उभयपदप्रधानो बलवान् । तस्य क्रियाभिसंबन्धात् ॥ इदमेकस्मिन्समसिते पदेऽनेकसमासप्राप्तिस्तद्विषयम् ॥ निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र तत्पुरुषबहुव्रीहिकर्मधारयप्राप्तौ सत्यां निर्णयमाह ॥ "समानाधिकरणव्यधिकरणयोर्मध्ये समानाधिकरणो बलवान्'' ॥ एकविभक्त्यन्तत्वमेकार्थनिष्ठत्वं सामानाधिकरण्यम् ॥ नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् ॥ भिन्नविभक्त्यन्तत्वं भिन्नार्थनिष्ठत्वं वैयधिकरण्यम् ॥ ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनम् ॥ अधिस्त्री इति स्थिते । स्त्रीशब्दाद्द्वितीयैकवचनम् । स्त्रियमधिकृत्य भवतीति विग्रहेऽन्वययोग्यार्थसमर्पकः पदसमुदायो विग्रहो

वाक्यमिति यावत् ॥ **कृते समासे अव्ययानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । २ । पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः । ३ ।** अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकसमासो भवति ॥ इति समाससंज्ञायाम् ॥ **समासप्रत्यययोः । ४ ।** समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये परे च विभक्तेर्लुग्भवति ॥ नामसंज्ञायां स्यादिविभक्तिर्भवति ॥ **स नपुंसकम् । ५ ।** सोऽव्ययीभावः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वम् ॥ **अव्ययीभावात् । ६ ।** अव्ययीभावात्परस्या विभक्तेर्लुग्भवति ॥ अधिस्त्रि गृहकार्यम् ॥ रायमतिक्रान्तमतिरि कुलम् । नावमतिक्रान्तमतिनु जलम् ॥ **अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । ७ ।** क्रान्ताद्यर्थे वर्तमाना अत्यादयो द्वितीयया सह समस्यन्ते सतत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ॥ **ह्रस्वादेशो संध्यक्षराणामिकारोकारौ च वक्तव्यौ । ८ । यथाऽसादृश्ये । ९ ।** यथाशब्दोऽसादृश्ये वर्तमानः समस्यते सोऽव्ययीभावःसमासो भवति ॥ योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथार्थाः । शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति करोति ॥ असादृश्ये किम् । यथा हरिस्तथा हरः ॥ कुम्भस्य समीपमिति विग्रहे समासादिपूर्ववत् । अव्ययीभावात् (प्र० १६ सू० ६) इति प्राप्ते ॥ **अतोऽमनतः । १० ।** अकारान्तादव्ययीभावात्परस्या विभक्तेरम् भवति अतं वर्जयित्वा ॥ तथा च पाणिनीये ॥ “नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ।” अदन्तादव्ययीभावान्न सुपो लुक् तस्य पञ्चमीं विनामादेशः स्यात् ॥ उपकुम्भं वर्तते ॥ **वा टाङ्योः । ११ ।** टा ङि इत्येतयोर्वा अम् भवति ॥ अतोऽमनतः (प्र० १६ सू० १०) वा टाङ्योः । अत्र अत् टा ङि एतत्पञ्चम्यास्तृतीयासप्तम्योर्द्विवचनबहुवचनयोरप्युपलक्षणम् । तेन द्विव-

चनबहुवचनयोरपि वा अम् भवति न लुक् । पञ्चम्यास्तु अम्लुकोर्निषेधः । उपकुम्भेन कृतं उपकुम्भकृतम् । उपकुम्भं देहि । अनत इति विशेषणा-दुपकुम्भादानय । उपकुम्भं देशः । उपकुम्भं निधेहि उपकुम्भे निधेहि ॥ **अवधारणार्थे यावति च । १३ ।** अवधारणार्थे यावच्छब्दे प्र-युज्यमाने अव्ययपूर्वपदाभावेऽपि योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति ॥ **यावदवधारणे । १४ ।** अवधारणार्थे यावच्छब्दो नित्यं समस्यते ॥ यावन्त्यमत्राणि तावतो ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेति यावदमत्रम् ॥ **आङ्मर्यादाऽभिविध्योः । १५ ।** मर्यादायामभिविधौ च आङ् वा समस्यते ॥ पाटलिपुत्रं मर्यादीकृत्येत्यापाटलिपुत्रम् ॥ बालानभिव्या-प्येत्याबालम् ॥ तेन विनेति मर्यादा ॥ तेन सहेत्यभिविधिः ॥ **पारेमध्ये षष्ठ्या वा । १६ ।** पारमध्यशब्दौ षष्ठ्या वा समस्येते ॥ एदन्तौ नि-पातौ सूत्रात् ॥ **प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १७ ।** समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥ **उपसर्जनं पूर्वम् । १८ ।** समासे उपसर्जनम् प्राक् प्रयोज्यम् ॥ गङ्गायाः पारे इति पारे-गङ्गं-गङ्गापारे ॥ गङ्गाया मध्ये इति मध्येगङ्गम्-गङ्गामध्ये ॥ मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं वर्तते ॥ **अमादौ तत्पुरुषः । १९ ।** द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ॥ **द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । २० ।** अन्वये सति समस्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः ॥ ग्रामं प्राप्तो ग्रामप्राप्तः ॥ अन्वये इति किम् । पश्य कृष्णं श्रितस्त्वं साधून् ॥ दात्रेण छिन्नं दात्रच्छिन्नम् ॥ यूपाय दारु यूपदारु ॥ वृकेभ्यो भयं वृक-भयम् ॥ राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ॥ अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः ॥ **कचि-**

तिहारः । अन्यश्च अन्यश्च अन्योन्यं विप्रा नमन्ति । परश्च परश्च परस्परम् ॥ परस्परमित्यत्र कस्कादित्वाद्विसर्गोपध्मानीयाभावः ॥ **एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ । ३६ ।** एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः॥ **संख्यापूर्वो द्विगुः । ३७ ।** संख्यापूर्वः समासो द्विगुर्निगद्यते॥ **समाहारेऽत्त ईप् द्विगुः । ३८ ।** समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति ततोऽकारान्तादीप् प्रत्ययो भवति ॥ **पात्राद्यन्तो द्विगुर्नैवन्तः । ३९ ।** पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम् । द्विभुवनम् । त्रिभुवनम् । चतुष्पथम् । दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी । पञ्चाग्नयः समाहृता इति पञ्चाग्नि । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगु । नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वम् । त्रिफला रूढितः ॥ **बहुव्रीहिरन्यार्थे । ४० ।** अन्यपदार्थप्रधानो यः समासः स बहुव्रीहिसंज्ञको भवति ॥ बहु धनं यस्य स बहुधनः । अस्ति धनं यस्य सोऽस्तिधनः ॥ अव्ययत्वादस्त्यादीनां पूर्वनिपातः । अन्यपदप्राधान्याद्बहुव्रीहिः ॥ अन्तरङ्गं यस्यासावन्तरङ्गः । बहिरङ्गः । उच्चैर्मुखः ॥ **तेन सहेति तुल्ययोगे । ४१ ।** सहेत्येतत्तृतीयान्तेन समस्यते स तुल्ययोगबहुव्रीहिः ॥ **सहादेः सादिः । ४२ ।** सहादीनां सादिर्भवति ॥ पुत्रेण सह वर्तमानः सपुत्रः ॥ सो वेति केचित् ॥ सहपुत्रो वागतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । कर्मणा सह वर्तमानः सकर्मकः । सलोमकः ॥ यस्य प्रधानस्यैकदेशो विशेषणतया यत्र ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्णः ॥ **बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः । ४३ ।** धनं करे यस्य स करधनः । मतिः कृष्णे यस्य स कृष्णमतिः । बुद्धिर्धर्मे यस्य स धर्मबुद्धिः । कण्ठे हारो यस्य स कण्ठहारः । करे कङ्कणं यस्यासौ क-

रकङ्कणः। भुवने कीर्तिर्यस्यासौ भुवनकीर्तिः॥ **प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ वक्तव्यौ ।४४। क्तक्तवतू निष्ठा ।४५।** क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ स्तः॥ चक्रं पाणौ यस्य स चक्रपाणिः। दण्डः पाणौ यस्य स दण्डपाणिः। अस्युद्यतः। उद्यतासिरित्यपि भवति॥ **प्रियादीनां वा ।४६।** प्रियगुडः गुडप्रियः॥ **इन्द्वादिभ्यश्च ४७** इन्द्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो न॥ इन्दुः शेखरे यस्यासाविन्दुशेखरः। पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः। कपिध्वजः॥ **प्रजामेधयोरसुक् ।४८।** नञ्दुःसुभ्यः प्रजामेधयोर्नित्यमसुक् स्याद्बहुव्रीहौ॥ अप्रजाः। सुप्रजाः। दुष्प्रजाः। अमेधाः। दुर्मेधाः। सुमेधाः॥ **धर्मादनिच् केवलात् ।४९।** केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् प्रत्ययः स्यात्॥ कल्याणधर्मा। सुधर्मा॥ केवलात्किम्। परमः स्वो धर्मो यस्य सः परमस्वधर्मः॥ **जायाया निङादेशो बहुव्रीहौ वक्तव्यो यलोपश्च ।५०।** लक्ष्मीजानिः॥ **उत्पूतिसुसुरभिभ्यो गन्धशब्दस्येकारान्तादेशो बहुव्रीहौ वक्तव्यः ५१** उद्गन्धिः। पूतिगन्धिः। सुगन्धिः। सुरभिगन्धिः॥ **आगन्तुकस्यैकवचनान्तरस्य वा ।५२।** सुगन्धिः आपणः-सुगन्धो वा॥ **अल्पाख्यायां च ।५३।** अल्पपर्यायो गन्धशब्दः। सूपोऽल्पो यस्मिन् तत्सूपगन्धि भोजनम्। घृतगन्धि॥ वेति केचित्। सूपगन्धम्। घृतगन्धम्॥ **उपमानाच्च ।५४।** पद्मस्येव गन्धो यस्येति पद्मगन्धिः॥ मतान्तरे विकल्पः॥ **ऊधसोऽनङ् ।५५।** ऊधोन्ताद्बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात्स्त्रियाम्॥ कुण्डोध्नी गौः॥ पुंसि तु कुण्डोधाः गोगणः॥ **धनुषश्च ।५६।** शार्ङ्गं धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा॥ **संज्ञायां वा ।५७।** शतधन्वा-श-

रक्तलता ॥ पुमांश्चासौ कोकिलश्च पुंस्कोकिलः ॥ **पुंसःख्पे ख्याववर्जिते च अम्परे संयोगान्तस्यालोपो वक्तव्यः ।७४।** तेन पुंसाख्यानं पुंक्षीरं भवति ॥ **नाम्नश्च कृता समासः ।७५।** प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन समासः स तत्पुरुषसंज्ञको भवति ॥ चकारात्कुशब्दस्याव्ययस्य उरीउररीशब्दयोश्च्विप्रत्ययान्तादेश्च कृदन्तेन समासस्तत्पुरुषो भवति ॥ प्रकृष्टो वादः प्रवादः । कुम्भकारः । सहादेः सादिः (प्र० १६ सू० ४२) सहसंतिरसांसध्रिसमितिरयः । सह अञ्चतीति सध्र्यङ् । समञ्चतीति सम्यङ् । तिरः अञ्चतीति तिर्यङ् ॥ क्वचिन्न भवति । सह चरतीति सहचरः ॥ **कुगतिप्रादयः ।७६।** कुशब्दो गतिसंज्ञाः प्रादयश्च समर्थे नान्वये समस्यन्ते स तत्पुरुषः ॥ कुपुरुषः । कुत्सितमन्नं कदन्नम् ॥ **कुत्सितेषदर्थयोः ।७७।** कुत्सितेषदर्थयोर्वर्तमानस्य कुशब्दस्य का कव कत् इत्येते आदेशा भवन्ति तत्पुरुषे न तु बहुव्रीहौ ॥ बहुव्रीहौ तु कुत्सिताविद्या यस्यासौ कुविद्यः । कुत्सिता उष्ट्रा यस्य स कूष्ट्रः । कुत्सितः पन्था यस्मिन्नसौ कुपथो देशः ॥ **काकवकदुष्णे ।७८।** उष्णशब्दे परे कुशब्दस्य का कव कत् इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ कु ईषदुष्णं कोष्णम्-कवोष्णम्-कदुष्णम् । कु ईषत् लवणं कालवणम् ॥ **पुरुषे वा ।७९।** पुरुषशब्दे परे कुशब्दस्य वा कादेशो भवति तत्पुरुषे ॥

विभाषा पुरुषे का स्यान्नियमेन हसे परे ॥
आचि त्रिरथवदे कोः कत्काक्षे वा पुरुषे पथि ।९२।
ईषदर्थे च वाच्ये स्युरग्नावुष्णे काकत्कवाः ॥

कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः । कद्रथः । कद्वदः । काक्षः । कापथः । कुपथः । कुपुरुषः । कापुरुषः ॥ **षष उत्वं दधोर्ढौ ।८०।** षष उत्वं दतृद-

शधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वा भवतीति वाच्यम् ॥ वहुवचनं जस् जस्शसोर्लुक् (प्र० ९ सू० ३२) नाम्नो नो लोपशधौ (प्र० ९ सू० २०) षड्भिरधिका दश षोडश । षट्प्रकारमिति षोढा । धासु वा वक्तव्यमिति विकल्पात् षस्योत्वाभावे । षोडः (प्र० ९ सू० ४५) इति षस्य डत्वम् । षड्ढा । संख्यायाः प्रकारे धा (प्र० १७ सू० ११७) अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् (प्र० १३ सू० २१) षट् दन्ता यस्य इति विग्रहे ॥ **विभक्तिलोपे कृते दन्तस्य दत् ।८१।** इति दत्रादेशे षोडन् ॥ **तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ।८२।** बृहतां पतिः बृहस्पतिः । तत् करः तस्करः ॥ **महतष्टेराकारो भवति समानाधिकरणे ।८३।** महांश्चासौ ईश्वरश्च महेश्वरः ॥ **दिवो द्यावा ।८४।** दिव्शब्दस्य द्यावादेशो भवति ॥ द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ "सिद्धं शब्दाकारमुपलभ्य तदनुसारेणादेशविधानं क्रियते यत्र स आकृतिगणः" ॥ **अलुक् क्वचित् ।८५।** समासे तद्धिते कृदन्तेऽपि विभक्तेरलुग्भवति ॥ कृच्छ्रान्मुक्तः । अप्सु योनिर्यस्येत्यप्सुयोनिः । उरसि लोमानि यस्याऽसौ उरसिलोमः । हृदि स्पृशति हृदिस्पृक् । कण्ठेकालः । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । इत्यादि ॥ **समासे समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां मध्यमपदलोपो वक्तव्यः ।८६।** शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिवः । देवपूजकश्चासौ ब्राह्मणश्च देवब्राह्मणः ॥ **आदेश्च द्वन्द्वे ।८७।** द्वन्द्वसमासे सति आदिपदस्य लोपो भवति । माता च पिता च पितरौ । दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ ॥ **ऋतां द्वन्द्वे ।८८।** ऋकारान्तानां द्वन्द्वसमासे सति पूर्वपदस्य वा आकारो वक्तव्यः ॥ मातापितरौ ॥ **द्वन्द्वे**

सर्वादित्वं वा ।८९। वर्णाश्च आश्रमाश्चेतरे च वर्णाश्रमेतरे-वर्णाश्रमेतराः ॥ **व्यधिकरणे बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपो वक्तव्यः ।९०।** कुमुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्यासौ कुमुदगन्धिः ॥ **उपमानाच्च ।९१।** उपमानाद्गन्धशब्दस्येकारः स्यात् ॥ हंसस्य गमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना ॥ **दिक्संख्ये संज्ञायाम् ।९२।** दिग्वाचकसंख्यावाचकशब्दावुत्तरपदतुल्यार्थौ संज्ञायां समस्येते स तत्पुरुषः ॥ संज्ञायामिति पदेन नित्यसमासो दर्शितः ॥ अविग्रहो नित्यसमासः ॥ अन्यस्त्वस्वपदविग्रहोऽपि भवति ॥ विग्रहो द्विविधः एकः स्वपदविग्रह एकोऽस्वपदविग्रहोऽपि भवति ॥ अस्वपदेन समासव्यतिरिक्तेनापि पदेन विग्रहो वाक्यं यत्र स नित्यः ॥ तेन लम्बौ कर्णौ यस्य सः लम्बकर्णः ॥ दात्रेण छिन्नमिति स्वपदविग्रहः ॥ अस्वपदविग्रहो नित्यः । यस्मिन्समासावबोधकं वाक्यं न तिष्ठति स नित्यः । दक्षिणाग्निः । सप्तग्रामः ॥ ॥ इति समासप्रक्रिया ॥ १६ ॥

अथ तद्धिता निरूप्यन्ते ॥ **अपत्येऽण् । १ ।** नाम्नोऽपत्येऽर्थेऽण् प्रत्ययो भवति ॥ उपगोरपत्यं पुमानिति विग्रहे । उपगोः अण् इति स्थिते । समासप्रत्यययोः (प्र० १६ सू० ४) इति षष्ठीलोपः । णकारो वृद्ध्यर्थ ईवर्थश्च ॥ **आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः । २ ।** स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति च तद्धिते परतः ॥ उकारस्यौकारो वृद्धिः ॥ **वोऽव्यस्वरे । ३ ।** उकारस्य औकारस्य च अव् भवति स्वरे यकारे च परे ॥ कृत्तद्धितसमासाश्चेति नामत्वम् । नामत्वात्स्यादयः । औपगवः । वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः । गोतमस्यापत्यं गौतमः । (शिवादिभ्यश्चेत्यण् वक्तव्यः) ॥ अन्यथा उञः प्राप्तिः ।

शिवस्यापत्यं शैवः । विदेहस्यापत्यं वैदेहः ॥ **उरणि । ४ ।** मातृशब्दस्य ऋकारस्य उर् भवति अणि परे ॥ षोडः (प्र० ९ सू० ४९) त्वन्मदेकत्वे (प्र० १२ सू० ९) इति सूत्रनिर्देशात्क्वचिदपदान्तेऽपि झसानां ञमा एष्टव्याः । षण्णां मातॄणामपत्यं षाण्मातुरः । तिसृणां मातृणामपत्यं त्रैमातुरः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः ॥ **अत इञनृषेः । ५ ।** अकारान्तान्नाम्नोऽनृषिशब्दादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो भवति ॥ यस्य लोपः (प्र० १४ सू० ७) देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिः । श्रीधरस्यापत्यं श्रैधरिः । दशरथस्यापत्यं दाशरथिः । पौरन्दरिः । क्वचिदृषिशब्दादपि भवति ॥ तेन औद्दालकिः ॥ **बह्वादेश्च । ६ ।** बह्वादेः पर इञ्प्रत्ययो भवत्यपत्येऽर्थे ॥ बहोरपत्यं बाहविः । उपबिन्दोरपत्यमौपबिन्दविः । कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः । उडुलोम्नोऽपत्यमौडुलोमिः । नो वा (प्र० १६ सू० ७०) अग्निशर्मणोऽपत्यमाग्निशर्मिः ॥ **ण्यायनणेयणणीया गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादेः । ७ ।** गर्गादेर्नडादेरत्र्यादेः स्त्रीलिङ्गात्पितृष्वस्रादेश्च ण्य अयनण् एयण् णीय इत्येते प्रत्यया भवन्ति अपत्येऽर्थे यथासंख्येन ॥ चकारात्पितृष्वस्रादेरेयण् प्रत्ययो भवति ॥ गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । वत्सस्यापत्यं वात्स्यः । जमदग्नेरपत्यं जामदग्न्यः । सोमस्यापत्यं सौम्यः । नडस्यापत्यं नाडायनः । चरस्यापत्यं चारायणः । चन्द्रस्यापत्यं चान्द्रायणः । अलुक् क्वचित् (प्र० १६ सू० ८६) अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । यस्य लोपः (प्र० १४ सू० ७) अत्रेरपत्यमात्रेयः । मृकण्डस्यापत्यं मार्कण्डेयः । कपेरपत्यं कापेयः । गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयः । मह्या अपत्यं माहेयः । क्वचित्स्त्रीलिङ्गादण् भवति ॥ भूमेरपत्यं भौमः ॥ **मातृपितृभ्यां स्वसा । ८ ।** मातृपितृभ्यां शब्दाभ्यां परस्य

स्वगत गच्छे

स्वसृशब्दस्य सकारस्य षकारः स्यात्समासे सति ॥ पितुःस्वसा पितृष्वसा । पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्रीयः । मातुःस्वसा मातृष्वसा । मातृष्वसुरपत्यं मातृष्वस्रीयः ॥ **ढकि लोपः ।** १० । मातृष्वसुरन्तस्य लोपः स्याड्ढकि ॥ अत एव ढक् ॥ **आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ।** १० । प्रत्ययसंज्ञीभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः ॥ आयन् एय् ईन् ईय् इय् एते आयन्नादयः ॥ **किति च ।** ११ । किति तद्धिते परे अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥ पैतृष्वसेयः ॥ **मातृष्वसुश्च ।** १२ । पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् ॥ मातृष्वसेयः ॥ **मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ।** १३ । आभ्यां परो डामहच् प्रत्ययो भवति ॥ मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥ **लुग्बहुत्वे क्वचित् ।** १४ । अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति क्वचिदनृषिविषये ऋषिविषये च लुग्भवति ॥ गर्गस्यापत्यानि पुमांसो गर्गाः । बहुत्वविवक्षायां जस् । अत्रेरपत्यानि अत्रयः । एओ जसि (प्र० ६ सू० ३९) विदेहस्यापत्यानि विदेहाः ॥ **भृग्वत्रिकुत्साङ्गिरोवसिष्ठगोतमदेशतुल्याख्यक्षत्रियेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति ।** १५ । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः ॥ **देवतेदमर्थे ।** १६ । देवतार्थे इदमर्थे चोक्ताः प्रत्यया भवन्ति ॥ इन्द्रो देवता यस्येत्यैन्द्रं हविः । सोमो देवता यस्येति सौम्यं हविः । देवदत्तार्थमिदं दैवदत्तं वस्त्रम् ॥ **क्वचिद्द्वयोः ।** १७ । क्वचित्पूर्वोत्तरपदादेरचो वृद्धिर्भवति ञिति णिति च तद्धिते परे ॥ अग्निमरुतौ देवते यस्य तदाग्निमारुतं कर्म । सुष्ठु हृदयं यस्यासौ सुहृत् । सुहृदो भावः सौहार्दम् । अत्र भावेऽण् वक्तव्यः ॥ सुष्ठु भावः सौष्ठवम् । अत्र सुष्ठु अव्ययम् । एवमेव अव्ययं तिष्ठति । सुभगस्य

भावः सौभाग्यम् ॥ **णितो वा ।१८।** उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया विषयान्तरे णितो वा भवन्ति ॥ अजो गौर्यस्यासावजगुः शिवः । गोः (प्र० १६ सू० ६८) इति ह्रस्वः । वोऽन्यस्वरे (प्र० १७ सू० ३) तस्येदं धनुराजगवं-अजगवं वा । कुमुदस्येव गन्धो यस्याः सा कुमुदगन्धिः । तस्या अपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वा कुमुदगन्ध्या । आबतः स्त्रियाम् (प्र० ७ सू० ८) इत्याप् । श्वशुरस्यायं श्वाशुर्यो ग्रामः । विष्णोरिदं वैष्णवम् । गोरिदं गव्यम् । कुले भवं कुल्यम् । तवेदं त्वदीयम् । ममेदं मदीयम् । अत्र णीयप्रत्ययो न णित् ॥ **चतुरश्च लोपो ण्यणीययोः । १९ ।** चतुर्शब्दस्य चकारस्य लोपो भवति ण्यणीययोः प्रत्यययोः परतः ॥ **पूरणेऽर्थे ण्यणीयौ भवतः । २० ।** चतुर्णां संख्यापूरकं तुर्यं-तुरीयम् ॥ **अन्यस्य दक् । २१ ।** अन्यशब्दस्य दगागमो भवति णीयप्रत्यये परे ॥ अन्यस्येदमन्यदीयम् । अर्धं जरत्यस्याः सार्धजरती । अर्धजरत्या इदमर्धजरतीयम् ॥ **स्वपरयोः कक् । २२ ।** स्वकीयम् । परकीयम् ॥ **कारकात्क्रियायुक्ते । २३ ।** कारकादप्येते अणादयः प्रत्यया भवन्ति क्रियायुक्ते कर्तरि कर्मणि चाभिधेये । कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौङ्कुमम् । मथुराया आगतो जातो वा माथुरः । ग्रामे भवो ग्राम्यः ग्रामीणः । धुरं वहतीति धुर्यः-धौरेयः ॥ **केनयेकाः । २४ ।** क ईन इय इक एते प्रत्यया भवन्ति भवाद्यर्थेषु ॥ णित्वं चैषां वैकल्पिकम् । कर्णाटे भवः कार्णाटकः-कर्णाटकः । ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्राम्यः-ग्रामीणः । अञ्चेर्दीर्घश्च (प्र० ९ सू० ९४) सध्रीचि भवो वा सध्रीचा युक्तः सध्रीचीनः । समीचि भवो वा समीचा युक्तः समीचीनः । तिरश्चादयो निपात्यन्ते (प्र० ९ सू० ९६) तिरश्चि भवो वा तिरश्चा युक्तः तिरश्चीनः । उ-

दीचि भवो वा उदीचा युक्तः उदीचीनः ॥ **यलोपश्च । २५ ।** कन्यादीनामन्त्ययकारस्य लोपो भवति यकारे स्वरे परे ॥ कन्यादीनामुपधायाः क्वचिद्यकारस्य लोपो भवति स्वरे यकारे च तद्धिते परे ॥ यस्य लोपः (प्र० १४ सू० ७) कन्यायां भवः कानीनः । पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी ॥ **नक्षत्रादण् वक्तव्यः । २६ ।** अणन्तादीप् । पौष्यां भवः पौषीणः । चातुर्मास्यं व्रतमाचरतीति चातुर्मासिकः ॥ **इयो वा । २७ ।** क्षत्रशब्दाद्वा इयप्रत्ययो भवति ॥ क्षतात्त्रायते इति क्षत्रम् । क्षत्राद्या निपात्यन्ते । क्षत्रे भवः क्षत्रियः । क्षात्रः ॥ **क्षत्रशब्दादण् वक्तव्यः । २८ ।** शुक्रो देवता यस्य तच्छुक्रियम्-शौक्रम् । इन्द्रो देवता यस्येत्यैन्द्रं-इन्द्रियम् । अक्षैर्दीव्यतीत्याक्षिकः । तर्के चतुरः तार्किकः । शब्दे कुशलः शाब्दिकः । वेदे भवा वैदिकी । अत्रेकोऽणवत्कार्यः ॥ **त्यतनौ । २९ ।** त्यश्च तनश्च त्यतनौ । किमादेरद्यादेर्भवाद्यर्थे त्यतनौ प्रत्ययौ भवतः ॥ कुत्र भवः कुत्रत्यः । कुतो भवः कुतस्त्यः । अद्य भवोऽद्यतनः । तत्र भवस्तत्रत्यः । ततो भवस्ततस्त्यः । अत्र भवोऽत्रत्यः । अतो भवोऽतस्त्यः । सदा भवः सदातनः । ह्यो भवो ह्यस्तनः । श्वो भवः श्वस्तनः । पुरा भवः पुरातनः । चिरं भवश्चिरंतनः । सायं भवः सायंतनः । प्राह्णे भवः प्राह्णेतनः ॥ **चिरादिभ्यस्त्नः । ३० ।** चिरपरुपरारिभ्यस्त्नो भवाद्यर्थे । चिरं भवश्चिरत्नः ॥ परु भवः परुत्नः । परारि भवः परारित्नः ॥ **स्वार्थेऽपि । ३१ ।** उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवन्ति ॥ देवदत्त एव दैवदत्तिकः । चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । चोर एव चौरः ॥ **अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः । ३२ ।** अव्ययस्य सर्वादेश्चान्त्यस्वरात्पूर्वोऽकच्प्रत्ययो भवति ॥ उच्चैरेवोच्चकैः । नीचैरेव नी-

चकैः । सर्व एव सर्वकः । विश्व एव विश्वकः । मया एव मयका । त्वया एव त्वयका । तदेव तकत् । यदेव यकत् । एतदेव एतकत् । **अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तकादिः । ३३ ।** अण् च ईनश्च अणीनौ तयोः अणीनयोः । अणीनयोः प्रत्यययोः परतो युष्मदस्मदोस्तवकादयः आदेशा भवन्ति ॥ आदिशब्दात्तवकममकयुष्माकास्माकाः । एकत्वे तवकममकौ । द्वित्वे बहुत्वे च युष्माकास्माकौ । तवेदं तावकम् । ममेदं मामकम् । तवायं तावकीनः । ममायं मामकीनः । युवयोरयं यौष्माकः । आवयोरयमास्माकः । युवयोरयं यौष्माकीणः । आवयोरयमास्माकीनः । युष्माकमयं यौष्माकः । अस्माकमयमास्माकः । युष्माकमयं यौष्माकीणः अस्माकमयमास्माकीनः ॥ **वत्तुल्ये । ३४ ।** तुल्ये सादृश्येऽर्थे वतुः प्रत्ययो भवति ॥ चन्द्रेण तुल्यं चन्द्रवन्मुखम् । घटेन तुल्यं घटवदुदरम् । पटेन तुल्यं पटवत्कम्बलम् ॥ **भावे तत्वयणः । ३५ ।** भावे तश्च त्वश्च यण् च ते तत्त्वयणः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः तस्मिन्भावे त त्व यण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता । तान्तस्य नित्यं स्त्रीलिङ्गत्वादाप् । **समाहारे ता च त्रेर्गुणश्च । ३६ ।** त्रयाणां समाहारस्त्रेता । चकारात्समूहे प्रत्ययान्तरमपि । तेन हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । धेनूनां समूहो धैनुकम् । अत्र कप्रत्ययः । तस्य णित्वादादिवृद्धिः ॥ **अचित्तवाचकादिकः । ३७ ।** कवचानां समूहः कावचिकम् । अपूपानां समूहः आपूपिकम् । शष्कुलीनां समूहः शाष्कुलिकम् ॥ **कवचिन्शब्दादिकः । ३८ ।** कवचिनां समूहः कावचिकम् ॥ **गणिकाया ण्यः । ३९ ।** गणिकानां समूहो गाणिक्यम् ॥ **केदाराद्यञ् च । ४० ।** चकारादिकः केदाराणां समूहः कैदार्यम् । कैदारि-

कम् ॥ **युवत्यादेरण् । ४१ ।** युवतीनां समूहो यौवतम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् ॥ **पाशादिभ्यो यः । ४२ ।** स च स्त्रियाम् ॥ पाशानां समूहः पाश्या । वातानां समूहो वात्या । रथानां समूहो रथ्या । खलानां समूहः खल्या ॥ **खलगोरथेभ्य इनित्रकट्याः । ४३ ।** खलिनी । रथानां समूहो रथकट्या । रथ्येत्यपि । गवां समूहो गोत्रा । गव्येत्यादिप्रयोगा ऊह्याः । जनानां समूहो जनता । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता । त्वयणन्तं नपुंसकम् । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मण्यम् । सुमनसो भावः सौमनस्यम् । सुभगस्य भावः सौभाग्यम् । विदुषो भावो वैदुष्यम् । वसोर्वे उ (प्र० ९ सू० ७०) **कर्मण्यपि यण् वक्तव्यः । ४४ ।** कर्मण्यपीत्यपिशब्दात्साध्वर्थे यण् तस्य णित्वं न । सामनि साधुः सामन्यः । कर्मणि साधुः कर्मण्यः । सभायां साधुः सभ्यः । ब्राह्मणस्येदं कर्म ब्राह्मण्यम् । राज्ञ इदं कर्म राजन्यम्-राज्यम् । नो वा (प्र० १६ सू० ७०) इति टेर्लोपः । अन्यत्रापि यण् प्रत्ययः ॥ **समानस्य वा स इत्यादेशः । ४५ ।** समाने उदरे शयितः समानोदर्यः । सोदर्यः । शतेन क्रीतः शत्यः ॥ **लोहितादेर्डिदिमन् । ४६ ।** लोहितादेर्गणाद्भावेऽर्थे इमन् प्रत्ययो भवति स इमन् डित्संज्ञो भवति ॥ डित्वाट्टिलोपः ॥ लोहितस्य भावो लोहिमा । लोहितादेरिति अनेकस्वरात् डित् वक्तव्यः । यत्र एकस्वरस्तत्र न डित् । लोहितादेरिमन् वैकल्पिकः । तेन लौहितम् । लोहितत्वम् । कालस्य भावः कालिमा । लघोर्भावो लघिमा । अणोर्भावः अणिमा । गुर्वादेः (प्र० १७ सु० १००) इति गुरोर्गरादेशः । गुरोर्भावो गरिमा । वरस्य भावो वरिमा ॥ **इमनि लोपः । ४७ ।** इमनि प्रत्यये परे वकारस्य लोपो भवति ॥ स्थूलस्य भावः स्थेमा । स्थूलस्य स्थवदशोः ॥

ऋर इमनि । ४८ । इमनि प्रत्यये परे हसादेर्लघोर्ऋकारस्य रो भवति ॥ पृथोर्भावः प्रथिमा । दृढस्य भावो द्रढिमा । मृदोर्भावो म्रदिमा । भृशस्य भावो भ्रशिमा । कृशस्य भावः क्रशिमा । हसादित्वाभावात् ऋजोर्भावो ऋजिमा । लघुत्वाभावात् कृष्णस्य भावः कृष्णिमा संयोगपूर्वकत्वान्न लघुः । बहोर्भाव इति विग्रहे ॥ **बहोरिलोपो भू च बहोः । ४९ ।** बहोरुत्तरेषामिमनादीनामिकारस्य लोपो भवति बहोः स्थाने भू चादेशः ॥ भूमा ॥ **अस्त्यर्थे मतुः । ५० ।** नाम्नो मतुः प्रत्ययो भवति । अस्यास्मिन्वास्तीत्येतस्मिन्नर्थे ॥ उकारो नुम्विधानार्थः । गौरस्यास्तीति गोमान्-गोमती ॥ **फलबर्हरथेभ्य इनेनौ वा वक्तव्यौ । ५१ ।** फलमस्यास्तीति फलिनः-फली । बर्हमस्यास्तीति बर्हिणः-बर्ही । रथोऽस्यास्तीति रथिनः-रथी ॥ **बलवाताभ्यामूलः । । ५२ ।** बलूलः । वातूलः ॥ **वातातिसाराभ्यां किन् । ५३ ।** वातकी । अतिसारकी ॥ **ऊर्णाहंशुभंभ्यो युः । ५४ ।** अस्त्यर्थे ॥ ऊर्णायुः । अहंयुः । शुभंयुः ॥ **अर्णःकेशयोर्वः । ५५ ।** अर्णसः सलोपश्च । अर्णवः । केशवः ॥ **शंकंभ्यां बभयुसतितुतयसः । ५६ ।** आभ्यामेते प्रत्ययाः स्युरस्त्यर्थे ॥ शं विद्यते यस्यासौ शंबः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंतः । शंयः । कं विद्यते यस्यासौ कंबः । कंभः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः । इत्यादि ॥ **लोमादिभ्यः शः । ५७ ।** लोमशः ॥ **पामादेर्नः । ५८ ।** पामनः । अङ्गना ॥ **पिच्छादेरिलच् । ५९ ।** पिच्छिलः ॥ **फेनादिभ्य इलच् । ६० ।** फेनिलः ॥ **तुन्दिवलिवटिभ्यो भः । ६१ ।** तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः ॥ **कृष्यादिभ्यो वलच् दीर्घश्च । ६२ ।** कृषीवलः ॥ **प्रज्ञार्चा-**

श्रद्धावृत्तिभ्योऽण् । ६३ । प्रज्ञाऽस्यास्तीति प्राज्ञः । आर्चः । श्राद्धः । वार्त्तः ॥ **शृङ्गवृन्दाभ्यामारकच् । ६४ ।** प्रशस्तं शृङ्गमस्यास्तीति शृङ्गारकः । प्रशस्तं वृन्दमस्यास्तीति वृन्दारकः ॥ **मध्वादे रः । ६५ ।** मधुरः । मुखरः । शुषिरः । रन्ध्रवानित्यर्थः । कुञ्जरः । कुञ्जो हस्तिहनुः ॥ **सिध्मादेर्लः । ६६ ।** सिध्मास्यास्तीति सिध्मलः । चूडास्यास्तीति चूडालः ॥ **अइकौ च मत्वर्थे । ६७ ।** मत्वर्थे अइकौ प्रत्ययौ भवतः ॥ वैजयन्ती पताका यस्यासौ वैजयन्तः । माया विद्यते यस्यासौ मायिकः ॥ **मान्तोपधाद्वत्विनौ । ६८ ।** मान्तोपधात् वत्विनौ । मश्च अश्च मौ । अन्तश्च उपधा च अन्तोपधे । मौ अन्तोपधे यस्यासौ मान्तोपधस्तस्माद्वत्विनौ । मकारान्तान्मकारोपधादकारान्तादकारोपधाच्च वत्विनौ प्रत्ययौ भवतः अस्त्यर्थे ॥ मघोऽस्यास्तीति मघवान् ॥

श्रियां यशसि सौभाग्ये योनौ कान्तौ महिम्नि च ॥
सूर्ये संज्ञाविशेषे च मृगाङ्केऽपि भगः स्मृतः ॥ ९४ ॥

भगं भाग्यं विद्यते यस्यासौ भगवान् । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मीवान् । पुत्रोऽस्यास्तीति पुत्रवान् । धनमस्यास्तीति धनवान्-धनी । छत्रमस्यास्तीति छत्रवान्-छत्री । इनां शौ सौ (प्र० ९ सू० २९) दण्डो विद्यते यस्यासौ दण्डवान्-दण्डी । क्षेत्रं विद्यते यस्यासौ क्षेत्रवान्-क्षेत्री । विद्यास्यास्तीति विद्यावान् । दृषदो विद्यन्ते यस्यासौ दृषद्वान् दृषद्वती भूमिः । छ्त्रितः (प्र० १४ सू० १४) यशोऽस्यास्तीति यशस्वान् । किं विद्यते यस्यासौ किंवान् । कामो विद्यते यस्यासौ कामी । कृमयो विद्यन्ते यस्यासौ कृमिवान् । शमोऽस्यास्तीति शमी । दमोऽस्यास्तीति दमी ॥ **तडिदादिभ्यश्च । ६९ ।** तडिदादिभ्यः शब्देभ्यो वतुप्रत्ययो भवति ॥ तडिद्वि-

द्यते यस्यासौ तडित्वान्। भानि नक्षत्राणि विद्यन्ते यस्यासौ भवान्। यशस्वान्। मरुद्विद्यते यस्यासौ मरुत्वान्॥ **तकारान्तस्य सकारान्तस्य ईयसादावस्त्यर्थे प्रत्यये परे अपदान्तता वक्तव्या। ७०।** यस्वरादौ प्रत्ययमात्रे परे सर्वेषामपदान्तता भवति। ईये परे पदान्तता। तेन भवदीयम्॥ **एतत्कियत्तद्भ्यः परिमाणे वतुः। ७१।** एतत्कियत्तद्भ्यः शब्देभ्यः परिमाणेऽर्थे वतुप्रत्ययो भवति॥ **यत्तदोरा। ७२।** यत्तदोष्टेरात्वं भवति वतौ परे॥ यत्परिमाणमस्येति यावान्। तावान्॥ **किमः कियश्च। ७३।** किम्शब्दस्य कियादेशो भवति वतोर्वकारस्य यकारादेशो भवति॥ किं परिमाणमस्येति कियान्॥ **आ इश्चैतदो वा। ७४।** एतदष्टेर्वा आत्वं भवति वतौ परे॥ यस्मिन्पक्षे आत्वं न तस्मिन्पक्षे इशादेशः स्यात्॥ शकारः सर्वादेशार्थः॥ चकाराद्वतोर्वकारस्य यकारः॥ एतत्परिमाणमस्येति एतावान्। इयान्॥ वाशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन इदमो वतुप्रत्ययः। इदम इश् चकाराद्वतोर्वकारस्य यश्चेति वाच्यम्। इदं परिमाणं यस्य स इयान्। शकारः सर्वादेशार्थः॥ **तुन्दादेरिलः। ७५।** तुन्दादेर्गणात् इलप्रत्ययो भवति॥ प्रशस्तं तुन्दं यस्यासौ तुन्दिलः। उदरिलः॥ **औन्नत्ये दन्तादुरः। ७६।** औन्नत्येऽर्थे वाच्ये सति दन्तशब्दादुरः प्रत्ययो भवति॥ उन्नता दन्ता यस्यासौ दन्तुरः॥ **श्रद्धादेर्लुः। ७७।** श्रद्धा विद्यते यस्यासौ श्रद्धालुः। कृपा विद्यते यस्यासौ कृपालुः। मायालुः। दयालुः॥ **सिध्मादेर्लः। ७८।** सिध्मलः। स्नेहिलः॥ **असमायामेधास्रग्भ्यो ऽस्त्यर्थे विनिर्वक्तव्यः। ७९।** तपो विद्यते यस्यासौ तपस्वी। यशस्वी। मायावी। मेधावी। स्रक् विद्यते यस्यासौ स्रग्वी॥ **वाचो**

ग्मिनिः ।८०। वाच्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे ॥ ग्मिनो गकारो व्यवधानार्थः । तेन ञमे ञमा वा (प्र० ४ सू० २) इत्यस्याप्राप्तिः । प्रशस्ता वाक् विद्यते यस्यासौ वाग्मी ॥ **एकादाकिनिचासहाये । ८१ ।** न विद्यते एकः सहायो यस्य सः एकाकी । स्त्री चेत् एकाकिनी ॥**आलाटौ कुत्सितभाषिणि । ८२ ।** कुत्सितभाषिण्यर्थे वाच्ये सति आलाटौ प्रत्ययौ भवतः ॥ आलप्रत्ययो बहुभाषित्वे कुत्सितभाषित्वे च । आटप्रत्ययस्तु केवलकुत्सितभाषित्वे ॥ कुत्सिता वाक् विद्यते यस्यासौ वाचालः । एवं वाचाटः ॥ **लःसमहारप्रकृष्टयोः । ८३ ।** नाम्नः समाहारप्रकृष्टयोर्विषये लः प्रत्ययो भवति ॥ क्लेशस्य समूहः-प्रकृष्टः क्लेशो वा क्लेशलः ॥ **ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः । ८४ ।** ईषदपरिसमाप्तः सर्वज्ञ इति सर्वज्ञकल्पः । ईषदपरिसमाप्तः पटुरिति पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । ईषदूनः कविरिति कविदेश्यः । कविदेशीयः ॥ **प्रशंसायां रूपः । ८५ ।** प्रशंसायां रूपः प्रत्ययो भवति ॥ प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः ॥ **पाशः कुत्सायाम् । ८६ ।** कुत्सायां वाच्यायां सत्यां पाशः प्रत्ययो भवति ॥ कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः ॥ **भूतपूर्वे चरट् । ८७ ।** भूतपूर्वेऽर्थे वाच्ये सति चरट् प्रत्ययो भवति ॥ पूर्वं भूत इति भूतपूर्वः । पूर्वं भूत इति भूतचरः । पूर्वं दृष्ट इति दृष्टचरः । स्त्री चेद्दृष्टचरी । ष्ट्वितः (प्र० १४ सू० १४)॥ **प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट् प्रत्ययो भवति । ८८ । गोः पुरीषे च । ८९ ।** गोः पुरीषं गोमयम् । अन्नं प्रचुरं यस्मिन्नसौ अन्नमयो यज्ञः । मृदो विकारो मृन्मयो घटः । स्त्री प्रधानं यस्यासौ स्त्रीमयो जाल्मः । आदिशब्दात्स्वरूपार्थे मयट् । अमृतस्वरूपोऽमृ-

तमयश्चन्द्रः ॥ **तदधीते वेद वेत्यत्राणवक्तव्यः । ९० ।** अधीतेऽथवा वेद इत्यत्रार्थे द्वितीयान्तान्नाम्नोऽण् वक्तव्यः । व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । द्वारि नियुक्तो दौवारिकः । स्वस्ति इत्याह सौवस्तिकः । न्यग्रोधस्येदं नैयग्रोधम् ॥ **व्यासादेः किः । ९१ ।** व्यासस्यापत्यं वैयासकिः ॥ **सुधातुरकङ् च । ९२ ।** सुधातुरिञ् स्यादकङादेशश्च ॥ सुधातुरपत्यं सौधातकिः । शोभनोऽश्वः स्वश्वः । तं वेदेति सौवश्वः । न्याये कुशलो नैयायिकः ॥ **न संधिय्वोर्युट् च । ९३ ।** सन्धिजौ य्वौ सन्धिय्वौ तयोः । सन्धिजयोर्यकारवकारयोः संबन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किन्तु तयोर्युडागमो भवति इट् उट् इत्येतावागमौ भवतः ॥ किं कृत्वा वर्णविश्लेषं कृत्वा ॥ यकारात्पूर्व इकारः वकारात्पूर्व उकारः । पश्चादादेः स्वरस्य ञ्णिति च वृद्धिः (प्र० १७ सू० २) ॥ **चटकादैरण् । ९४ ।** चटकस्यापत्यं चाटकैरः ॥ **कल्याणादीनामिनेयः । ९५ ।** कल्याण्या अपत्यं काल्याणिनेयः ॥ **इतो जातार्थे । ९६ ।** जातार्थे इतः प्रत्ययो भवति ॥ लज्जा संजाता यस्यासौ लज्जितः । त्रपा संजाता यस्यासौ त्रपितः । क्षुधा संजाता यस्यासौ क्षुधितः ॥ **तरतमेयस्विष्ठाः प्रकर्षे ।९७।** अतिशयेऽर्थे तरः तमः इयसुः इष्ठः इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ अतिशयेन कृष्णः कृष्णतरः । अतिशयेन कृष्णः कृष्णतमः । अतिशयेन शुक्लः शुक्लतरः शुक्लतमः ॥ **ईयस्विष्ठौ ङिताविति वक्तव्यौ । ९८ ।** अतिशयेन लघुर्लघीयान् । अति० लघुर्लघीयसी । अति० लघुर्लघिष्ठः । अति० पापी इति पापीयान् । अति० पापीनी इति पापीयसी । अति० पापी इति पापिष्ठः ॥ **विन्मतुवतुतृप्रत्ययानां लोपश्च इष्ठादौ ।९९।** मतिर्विद्यते यस्यासौ मतिमान् । अति० मति-

तुर्दशः-चतुर्दशी। सप्तदशः-सप्तदशी। अष्टादशः-अष्टादशी ॥ **विंशत्यादेर्वा तमट्। ११२।** विंशतेः संख्यापूरकः विंशतितमः। पक्षे ॥ **विंशतेस्तिलोपः। ११३।** विंशः॥ **चत्वारिंशदादौ वा। ११४।** द्विचत्वारिंशत्-द्वाचत्वारिंशत्। त्रिचत्वारिंशत्-त्रयश्चत्वारिंशत्। अष्टचत्वारिंशत्-अष्टाचत्वारिंशत्। अनशीतीति विशेषणाद्व्यशीतिः। त्र्यशीतिः। अष्टाशीतिः ॥ **शतादेर्नित्यम्। ११५।** शततमः॥ **कतिकतिपयाभ्यां थः। ११६।** कतिथः। कतिपयथः॥ **संख्याया प्रकारे धा। ११७।** संख्यावाचकाच्छब्दात्प्रकारेऽर्थे वाच्ये सति धाप्रत्ययो भवति ॥ द्विप्रकारं द्वेधा। त्रिप्रकारं त्रिधा। चतुष्प्रकारं चतुर्धा ॥ **गुणोऽण् च। ११८।** द्व्यर्थ्यन्तस्य शब्दस्य गुणो वा भवति अण् च वा भवति ॥ द्विप्रकारं द्वेधा। त्रिप्रकारं त्रेधा। धाप्रत्ययान्तात्स्वार्थेऽण्। द्विधा एव द्वैधम्। त्रैधम् ॥ **एकाद्ध्यमुञ्वा। ११९।** ऐकध्यं। एकधा ॥ **क्रियाया आवृत्तौ कृत्वसुच्। १२०।** पञ्चवारान् भुङ्क्ते इति पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते। सप्तकृत्वः॥ **द्वित्रिचतुर्भ्यः सुः। १२१।** द्वित्रिचतुःशब्देभ्यः सुप्रत्ययो भवति॥ द्विवारमिति द्विः। त्रिवारमिति त्रिः। चतुः। द्विरुक्तम्। त्रिरुक्तम्॥ **बह्वादेः कारकाच्छस्। १२२।** बह्वादेः शब्दाच्छस्प्रत्ययो भवति। बहुवारानिति बहुशः। अल्पशः। शतशः। सहस्रशः। लक्षशः। कोटिशः। इत्यादि। बहुशो धनं ददाति। कारकात्किम्। बहूनां स्वामी ॥ **तयायडौ संख्याया अवयवे। १२३।** संख्याया अवयवे वाच्ये सति तयायडौ प्रत्ययौ भवतः ॥ द्वौ अवयवौ यस्य तद्वितयम्। त्रितयम्। द्वौ अवयवौ यस्य तद्द्वयम्। त्रयम्। चतुष्टयी ॥ **अल्पार्थे कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः। १२४।** अल्पा कुटी इति

कुटीरः । अल्पा शमी इति शमीरः । अल्पा शुण्डा इति शुण्डारः ॥ **स्त्रीपुंसोर्नण्स्नणौ । १२८ ।** स्त्रैणम् । पौंस्नम् । शेषा निपात्याः कत्यादयः । आदिशब्दात् या संख्या येषां ते यति । सा संख्या येषां ते सति । का संख्या येषां ते कति । लोकाच्छेषस्य सिद्धिः ॥ ॥ इति सारस्वतव्याकरणे तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥ १७ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

लक्ष्मीनृसिंहौ प्रणिपत्य काश्यां बुधांश्च पद्माकरभट्टमुख्यान् ॥ सारस्वतीयां च तिबादिवृत्तिं क्रमाल्लिखेयं गणपप्रसादात् ॥ १ ॥

अथाख्यातप्रक्रिया निरूप्यते ॥ **धातोः । १ ।** वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातोर्ज्ञेयाः ॥ **भ्वादिः । २ ।** भू सत्तायामित्यादिर्धातुसंज्ञो भवति ॥ स च त्रिविधः । आत्मनेपदी परस्मैपद्युभयपदी चेति ॥ **आदनुदात्तङितः । ३ ।** अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात्मनेपदं भवति ॥ **ञित्स्वरितेत उभे । ४ ।** ञितः स्वरितेतश्च धातोरात्मनेपदपरस्मैपदे भवतः ॥ आत्मगामि चेत्फलमात्मनेपदं परगामि चेत्फलं परस्मैपदं प्रयोक्तव्यम् अन्वर्थानुगतार्थसंज्ञाबलत्वात् ॥ **परतोऽन्यत् । ५ ।** पूर्वोक्तनिमित्तादन्यस्माद्धातोः परस्मैपदं भवति ॥ **नव परस्मैपदानि । ६ ।** तिबादीनामष्टादशसंख्याकानामाद्यानि नव वचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति ॥ पराण्यात्मनेपदानि भवन्ति ॥ **वर्तमाने । ७ ।** प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियो-

पलक्षितः कालो वर्तमानस्तस्मिन्वर्तमाने चाभिधेये तिवादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ अस्य तिवादेः पाणिनीयानां लडिति संज्ञा ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

	एकवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१	तिप्	तस्	अन्ति
२	सिप्	थस्	थ
३	मिप्	वस्	मस्

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ते	आते	अन्ते
२	से	आथे	ध्वे
३	ए	वहे	महे

नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागः । ८ । नामादिषूपपदेषु प्राप्तेषु सत्सु त्रिभिर्भागैरेते प्रत्यया भवन्ति ॥ ते च त्रयो भागा यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति ॥ नाम्नि प्रयुज्यमाने च शब्दाप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषः युष्मदि मध्यमः तथैवास्मद्युत्तमः । भू सत्तायाम् ॥ **कर्तरि पं च । ९ ।** परस्मैपदं कर्तरि भवति ॥ चकारादात्मनेपदमपि ॥ तत्र भू इत्येतस्मात्परस्मैपदिनोऽव्विकरणात्कर्तरि तिवादयो योज्यन्ते ॥ तत्रैकत्वविवक्षायां प्रथमपुरुषैकवचने भू तिप् इति स्थिते । पकारः पित्कार्यार्थः ॥ **अप् कर्तरि । १० ।** धातोरप्प्रत्ययो भवति कर्तरि विहितेषु त्यादिषु चतुर्षु दिप्पर्यन्तेषु परतः ॥ पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थो गुणार्थश्च ॥ प्रकृतिप्रत्ययान्तः पतति यः प्रत्ययः स विकरणः ॥ **गुणः । ११ ।** धातोरन्त्यभूतस्य नामिनो गुणो भवति ॥ अवा-

देशः । भवति । द्व्यर्थविवक्षायां तस् ॥ **अपितादिर्ङित् । १२ ।** पकारेतं तादिकं च विहायान्यः प्रत्ययो ङित्संज्ञो भवति ॥ अन्य इति किम् । इडामायवर्जितो दशलकारान्तःपाती ङित् । आदिशब्दात्सीसिग्रहणम् ॥ **क्ङित्यद्युसि । १३ ।** किति ङिति च परे धातोर्गुणो न भवति द्युसं वर्जयित्वा ॥ कृतद्विर्वचनस्य उसि परे तु गुणो भवति ॥ ततो ङित्वात्तसि गुणप्रतिषेधेऽप्प्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव ॥ स्रोर्विसर्गः (वृं० १ प्र० ६ सू० ४) भवतः । बह्वर्थविवक्षायां भव अन्ति इति स्थिते ॥ **अदे । १४ ।** अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे च परे ॥ अदे इत्यत्र अकारैकारौ तिवादिप्रत्ययस्येत्यर्थः । भवन्ति । भवसि भवथः भवथ ॥ **द्म्वोरा । १५ ।** अकारस्य आत्वं भवति वकारे मकारे च परे । भवामि भवावः भवामः । स राजा धार्मिको भवति । त्वं साधुर्भवसि । अहमात्मविद्भवामीत्यादि प्रयोक्तव्यम् ॥ **अव्यवधानाच्च पुरुषविशेषः । १६ ।** यस्य क्रियापदेन व्यवधानं नास्ति ततः पुरुषविशेषः । अत्र व्यवधानं सूत्रस्थं ग्राह्यं न तु वाक्यस्थम् । सूत्रक्रमेण पुरुषप्रयोगो भवति ॥ साधू स च त्वं च भवथः । अहं त्वं स च पण्डिता भवामः । भूङ्प्राप्तौ आत्मनेपदी । तस्मात्तेप्रभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । अब्गुणावः । भवते ॥ **आदाथ ई । १७ ।** आकारात्परस्य आथ्संबन्धिन आकारस्य ईकारो भवति ॥ भवेते भवन्ते । भवसे भवेथे भवध्वे । अदे (प्र० १ सू० १४) । भवे भवावहे भवामहे । स श्रियं भवते ॥ **विधिसंभावनयोः । १८ ।** विधिः कर्तव्यार्थोपदेशः । संभावनं कल्पनमूहस्तत्र यादादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ लिङिति चैषां संज्ञा पाणिनीयानाम् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

	एकवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१	यात्	याताम्	युस्
२	यास्	यातम्	यात
३	याम्	याव	याम

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ईत	ईयाताम्	ईरन्
२	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम्
३	ईय	ईवहि	ईमहि

या ई । १९ । अकारात्परो या ई भवति ॥ अइए (वृ० १ प्र० २ सू० ११) भवेत् भवेताम् ॥ **युस इट् । २० ।** अकारात्परस्य युस इडागमो भवति ॥ भवेयुः । भवेः भवेतम् भवेत ॥ **यामियम् । २१** अकारात्परो यामियं भवति ॥ भवेयम् भवेव भवेम । शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवेदिति विधिः । भवेदसौ वेदपारगो ब्राह्मणत्वादिति संभावनम् । भवेत भवेयाताम् भवेरन् । भवेथाः भवेयाथाम् भवेध्वम् । भवेय भवेवहि भवेमहि । अहं हरिभक्तिं भवेय ॥ **आशीःप्रेरणयोः । २२ ।** अप्राप्तप्रार्थनमाशीः परस्येष्टार्थशंसनं वा । प्रेरणं प्रवर्तनम् । तत्र तुवादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लोट् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

	एकवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१	तुप्	ताम्	अन्तु

२	हि	तम्	त
३	आनिप्	आवप्	आमप्

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ताम्	आताम्	अन्ताम्
२	स्व	आथाम्	ध्वम्
३	ऐप्	आवहैप्	आमहैप्

तुह्योस्तातङाशिषि वा वक्तव्यः । २३ । भवतु-भवतात् भवताम् भवन्तु ॥ **अतः । २४ ।** अकारात्परस्य हेर्लुग्भवति न तु तातङः ॥ तातङिति ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं न त्वन्त्यादेशार्थम् ॥ भव भवतात् भवतम् भवत । भवानि भवाव भवाम । आयुष्मान् भवतु भवान् । अध्ययनायोद्यतो भव सौम्य । भवताम् भवेताम् भवन्ताम् । भवस्व भवेथाम् भवध्वम् । भवै भवावहै भवामहै । हरिं भवस्व स त्वम् ॥ **अनद्यतनेऽतीते । २५ ।** अतीताया रात्रेर्यामद्वयादर्वाग्यावदागामिन्याः प्रथमयामद्वयं सोऽद्यतनस्ततोऽन्योऽनद्यतनस्तस्मिन्ननद्यतनेऽतीते काले दिबादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लङ् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

	एकवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१	दिप्	ताम्	अन्
२	सिप्	तम्	त
३	अमिप्	व	म

॥ आत्मनेपदानि ॥

२	थास्	आथाम्	ध्वम्
३	ई	वहि	महि

दिसिमि इत्येतेषामिकार उच्चारणार्थः । ततो नकार इणतन्यकर्तरीति विशेषणार्थः । वावसाने (वृ० १ प्र० ९ सू० ८) इति दकारस्य तकारः ॥ **दिबादावट् । २६ ।** दिबादौ परे धातोरडागमो भवति ॥ अभवत् अभवताम् अभवन् । अभवः अभवतम् अभवत । अभवम् अभवाव अभवाम । ह्योऽभवत्त्वत्पुत्रः । अभवत अभवेताम् अभवन्त । अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वम् । अभवे अभवावहि अभवामहि । स राज्यमभवत ॥ **परोक्षे । २७ ।** धातोः परोक्षेऽतीते काले णवादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लिट् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

	एकवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१	णप्	अतुस्	उस्
२	थप्	अथुस्	अ
३	णप्	व	म

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ए	आते	इरे
२	से	आथे	ध्वे
३	ए	वहे	महे

णादिः कित् । २८ । अपित् णादिः किद्भवति ॥ **द्विश्च ।२९।** णवादिसंयोगे धातोर्द्विवचनम् ॥ **सस्वरादिर्द्विरद्धिः । ३० ।** स स्व-

राद्योऽवयवोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति ॥ भू भू णप् इति स्थिते । णकारो वृद्ध्यर्थः । पकारः पित्कार्यार्थः ॥ **आभ्वोर्णादौ । ३१ ।** आ अश्च भूश्च आभ्वौ तयोः पूर्वस्याकारस्य भूशब्दस्य च आकारो भवति णादौ सति ॥ **ह्रस्वः । ३२ ।** पूर्वसंबन्धिनो दीर्घस्य ह्रस्वो भवति ॥ **झपानां जबचपाः । ३३ ।** पूर्वसंबन्धिनां झपानां जबाश्चपाश्च भवन्ति ॥ झढधघभानां जडदगबा भवन्ति ॥ खफछठथानां चटतकपा भवन्ति ॥ **भुवो वुक् । ३४ ।** भुवो वुगागमो भवति णादौ स्वरे परे ॥ बभूव बभूवतुः बभूवुः ॥ **क्रादेर्णादेः । ३५ ।** डुकृञ् करणे । सृ गतौ । डुभृञ् धारणपोषणयोः । वृञ् संवरणे । द्रु गतौ । श्रु श्रवणे । स्नु प्रस्रवणे । ष्टुञ् स्तुतौ । कृसृभृवृद्रुश्रुस्नुस्तु इत्येतस्मात्परस्य वसादेर्णादेर्गणस्येट् न भवत्यन्यस्माद्भवतीति नियमादनिटोऽपीडागमः । यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते” इति न्यायादिटोऽपि णबाद्यन्तत्वेन थपि वुक् । बभूविथ बभूवथुः बभूव । बभूव बभूविव बभूविम । बलिर्बलवान् बभूव । बभूवे बभूवाते बभूविरे । बभूविषे बभूवाथे ॥ **नामिनोऽचतुर्णां धो ढः । ३६ ।** नाम्यन्ताद्धातोरुत्तरस्य तिबादिचतुष्कव्यतिरिक्तस्य लिङो लुङ्लिटोश्च धस्य ढो भवति ॥ (अत्र सेटो हलाद्वेति वक्तव्यम् ।) बभूविध्वे बभूविढ्वे । बभूवे बभूविवहे बभूविमहे । रामो राज्यं बभूवे ॥ **आशिषि । ३७ ।** धातोराशिषि यादादयो भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लिङ् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

एकवचनानि ।	द्विवचनानि ।	बहुवचनानि ।
१ यात्	यास्ताम्	यासुः

२	यास्	यास्तम्	यास्त
३	यासम्	यास्व	यास्म

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीरन्
२	सीष्ठास्	सीयास्थाम्	सीध्वम्
३	सीय	सीवहि	सीमहि

आशीर्वादादेः पं किदिति वक्तव्यम् । ३८ । ततो गुणाभावः । भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः भूयास्ताम् भूयास्त । भूयासम् भूयास्व भूयास्म । सः श्रीमान् भूयात् । भू सीष्ट इति स्थिते ॥ **स्सिसतासीस्यपामिट् । ३९ ।** धातोः परेषां सि स तासी स्यप् इत्येतेषामिडागमो भवति ॥ गुणावादेशौ । षत्वम् । भविषीष्ट भविषीयास्ताम् भविषीरन् । भविषीष्ठाः भविषीयास्थाम् भविषीध्वम् । सीव्यवधानेऽपि ढत्वम् । भविषीढ्वम् । भविषीय भविषीवहि भविषीमहि । हरिभक्तिं भविषीष्ठाः ॥ **श्वस्तने । ४० ।** श्वो आगतेऽह्नि भाविन्यर्थे तादयो भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लुट् ॥

॥ परस्मैपदानि ॥

	एकवचनानि ।	द्विवचनानि	बहुवचनानि ।
१	ता	तारौ	तारस्
२	तासि	तास्थस्	तास्थ
३	तास्मि	तास्वस्	तास्मस्

॥ आत्मनेपदानि ॥

१	ता	तारौ	तारस

२	तासे	तासाथे	ताध्वे
३	ताहे	तास्वहे	तास्महे

इङ्गुणावः । भविता भवितारौ भवितारः । भवितासि भवितास्थः भवितास्थ । भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । श्वस्ते हरिः प्रत्यक्षो भविता । भविता भवितारौ भवितारः । भवितासे भवितासाथे भविताध्वे । भविताहे भवितास्वहे भवितास्महे । श्वो हरिं भवितासे ॥ **त्यादौ भविष्यति स्यप् । ४१ ।** धातोर्भविष्यति काले स्यप् प्रत्ययो भवति तिबादिष्वष्टादशसु परेषु ॥ अस्य संज्ञा लट् ॥ भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । कल्किर्धर्मप्रवर्तको भविष्यति । भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे । भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे । सावर्णी राज्यं भविष्यते । **स्यप् क्रियातिक्रमे । ४२ ।** धातोः क्रियाया अतिक्रमे कुतश्चिद्वैगुण्यादनिष्पत्तौ सत्यां दिबादिपरः स्यप्प्रत्ययो भवति भविष्येऽर्थे कचिद्भूतेऽपि ॥ अस्य संज्ञा लङ् । अडागमः । अभविष्यत्-अभविष्यद् अभविष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं चाभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् । अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त । अभविष्यथाः अभविष्येथाम् अभविष्यध्वम् । अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्यं भवांस्तदा रम्यमभविष्यत ॥ **भूते सिः । ४३ ।** धातोर्भूतमात्रे काले सिः प्रत्ययो भवति दिबादिपरः ॥ अस्य संज्ञा लुङ् ॥ इकारः सेरिति विशेषणार्थः । अभूस् त् इति स्थिते ॥ **दादेः पे । ४४ ।** परस्मैपदे परे अपित् । दाधास्थेण्भूपिबतिभ्यः परस्य सेर्लोपो भवति ।

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्। शाच्छासाघ्राधेटो वेति वक्तव्यम् । ४५ । **भुवः सिलोपो लुग्वाच्यः** । ४६ । लुकि न तन्निमित्तम् । (वृ० १ प्र० ६ सू० ९९) तेन गुणवृद्धयो न । अभूत् अभूताम् ॥ **भुवः सिलोपे स्वरे वुग्वक्तव्यः** । ४७ । अभूवन् । अभूः अभूतम् अभूत । अभूवम् अभूव अभूम । अभूद्वृष्टिः । आत्मनेपदे । सिः इट् । गुणावौ षत्वं ष्टुत्वं अट् । अभविष्ट अभविषाताम् ॥ **अतोऽन्तोऽदनतः** । ४८ । आत् आत्मनेपदस्यान्त इत्येतस्याद्भवति अकारादुत्तरस्य न भवति ॥ अभविषत । अभविष्ठाः अभविषाथाम् ॥ **ध्वे च सेर्लोपः** । ४९ । ध्वे परे सेर्लोपो भवति ॥ वा सस्य द इति केचित् । अभविध्वम्-अभविढ्वम् । अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि । देवदत्तो राज्यमभविष्ट ॥ **माङि लुङेव वक्तव्यः** । ५० । सर्वलकारापवादः ॥ **मेटः** । ५१ । माशब्दे प्रयुज्यमाने अटो लोपो भवति ॥ मा हर्यभक्तो भवान् भूत् ॥ **स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या** । ५२ । **मास्मयोगे लङ् च** । ५३ । मास्म भवत् । मा स्म भूत् । चिती संज्ञाने । ईकार ईदित्कार्यार्थः । पूर्ववत्तिबादयः । अप् कर्तरि (प्र० १ सू० १०) ॥ **उपधाया लघोः** । ५४ । धातोरुपधाया लघोर्नामिनो गुणो भवति ॥ चेतति चेततः चेतन्ति । १ । चेतेत् चेतेताम् चेतेयुः । २ । चेततु-चेततात् चेतताम् चेतन्तु । ३ । अचेतत् अचेतताम् अचेतन् । ४ । द्वित्वम् । चिचेत । कित्वाद्गुणाभावः । चिचिततुः चिचितुः । चिचेतिथ चिचितथुः चिचित । चिचेत चिचितिव चिचितिम । ५ । कित्वाद्गुणाभावः । चित्यात् चित्यास्ताम् चित्यासुः । ६ । चेतिता चेतितारौ चेतितारः । ७ । चेतिष्यति चेतिष्यतः चेतिष्यन्ति । ८ । अचेतिष्यत् अचेतिष्यताम् अचेतिष्यन् । ९ । चित्

सित् इति स्थिते । सिसता (प्र० १ सू० ३९) इतीट् ॥ **सेः । ५५ ।** सिशब्दात्परयोर्दिस्योरिडागमो भवति ॥ **इट ईटि । ५६ ।** इट उत्तरस्य सेर्लोपो भवति ईटि परे ॥ अचेतीत् अचेतिष्टाम् ॥ **स्याविदः ५७** सेराकारान्ताद्विदश्चोत्तरस्यान उस् भवति ॥ अचेतिषुः । अचेतीः अचेतिष्टम् अचेतिष्ट । अचेतिषम् अचेतिष्व अचेतिष्म । च्युतिर् आसेचने । इर्अनुबन्ध इरितो वेति विशेषणार्थः । उच्चारितप्रध्वंसो ह्यनुबन्धः । च्योतति। च्योतेत् । च्योततु । अच्योतत् । च्युत् णप् द्वित्वम् ॥ **पूर्वस्य हसादिः शेषः । ५८ ।** पूर्वस्यादिर्हसः शिष्यते अन्यो लुप्यते । चुच्योत चुच्युततुः चुच्युतुः ।चुच्योतिथ चुच्यतथुः चुच्युत । चुच्योत चुच्युतिव चुच्युतिम । च्युत्यात्।च्योतिता । च्योतिष्यति । अच्योतिष्यत् । अच्योतीत् अच्योतिष्टाम् अच्योतिषुः । अच्योतीः अच्योतिष्टम् अच्योतिष्ट। अच्योतिषम् अच्योतिष्व अच्योतिष्म ॥ **इरितो वा । ५९ ।** इरितो धातोर्वा ङः प्रत्ययोभवति दिबादिपरः परस्मैपदे ॥ सेरपवादः । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् । अच्युतः अच्युततम् अच्युतत। अच्युतम् अच्युताव अच्युताम । श्च्युतिर् क्षरणे । श्च्योतति । श्च्योतेत् । श्च्योततु । अश्च्योतत् । द्वित्वम् ॥ **शसात् खपाः । ६० ।** द्विर्वचने कृते यत्पूर्वरूपं तस्य शसादुत्तराः खपाः शिष्यन्ते न शसाः ॥ इति चकारशेषः । चुश्च्योत चुश्च्युततुः चुश्च्युतुः । श्च्युत्यात् ॥ श्च्योतिता । श्च्योतिष्यति । अश्च्योतिष्यत् । अश्च्युतत् । अश्च्योतीत् । मन्थ विलोडने । मन्थति । मन्थेत् । मन्थतु । अमन्थत् । ममन्थ ॥ **नो लोपः । ६१ ।** धातोरुपधाभूतस्य नकारस्य लोपो भवति किति ङिति च परे ॥ इत्युपधानकारलोपे प्राप्ते ॥ **ऋसंयोगात् णादेरकित्वं वाच्यम् । ६२ ।** तेन नलोपाभावः ।

ममन्थतुः ममन्थुः । ममन्थिथ ममन्थथुः ममन्थ । ममन्थ ममन्थिव ममन्थिम ॥ **केचित्संयोगाद्वेति वक्तव्यम् । ६३ ।** ममथतुः ममथुः । नो लोपः (प्र० १ सू० ६१) मथ्यात् । मन्थिता । मन्थिष्यति । अमन्थिष्यत् । अमन्थीत् अमन्थिष्टाम् अमन्थिषुः । पुथि लुथि मथि कुथि हिंसासंक्लेशनयोः ॥ **इदितो नुम् । ६४ ।** इदितो धातोर्नुमागमो भवति ॥ कुन्थति । कुन्थेत् । कुन्थतु । अकुन्थत् । द्वित्वम् ॥ **कुहोश्चुः । ६५ ।** पूर्वसंबन्धिनोः कवर्गहकारयोश्चुत्वं भवति ॥ वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः । चुकुन्थ चुकुन्थतुः चुकुन्थुः । चुकुन्थिथ चुकुन्थथुः चुकुन्थ । चुकुन्थ चुकुन्थिव चुकुन्थिम । लघूपधत्वाभावादगुणः ॥ **इदितो नलोपाभावो वाच्यः । ६६ ।** कुन्थ्यात् । कुन्थिता । कुन्थिष्यति । अकुन्थिष्यत् । अकुन्थीत् अकुन्थिष्टाम् अकुन्थिषुः । षिधु गत्याम् । उकार उच्चारणार्थः ॥ **आदेः ष्णः स्नः । ६७ ।** षोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातोरादौ वर्तमानयोः षकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः ॥

सेक्सृप्सृस्तृसृज्स्तृस्त्यान्येदन्त्याजन्तसादयः ॥

एकाचः षोपदेशाःष्वक्स्विद्स्वद्स्वञ्ज्स्वप्स्मिङः । १ ।

सेक्ट गतौ । सृप्लृ गतौ । सृ गतौ । स्तॄ आच्छादने । सृज् विसर्गे । स्तृ छादने । स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः । एभ्योऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः एकाचः षोपदेशाः । दन्ते भवः दन्त्यः दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ यस्य स दन्त्याजन्तः स चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः स आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यः केवलदन्त्यः न तु दन्तोष्ठजोऽपि ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणात् । ष्वष्क गतौ । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । स्वद् आस्वादने । स्वञ्ज् परिष्वङ्गे । ञिष्वप् शये । स्मिङ ईषद्धसने । एते षोपदेशाः । णो-

पदेशास्तु नर्द्नाटिनाथ्नाधृनन्द्नक्कनॄनृतः ॥ नर्द गतौ । नट नर्तने । नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीष्षु । टुनदि समृद्धौ । नक्क नाशने । नॄ नये । नृती गात्रविक्षेपे । एभ्योऽन्ये णोपदेशाः ॥

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ॥

सकारजः शकारश्च षाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥ २ ॥

नामधातुष्ठ्यैष्वष्कष्ठिवां षः सो नेति वाच्यम् ।६८।

गुणः । सेधति । निपूर्वः ॥ **प्रादेश्च तथा तौ सुनगाम् । ६९ ।** प्रादेरुपसर्गात्परेषां स्वादीनां नमादीनां च धातूनां सकारनकारयोस्तौ पूर्वमभिनावेव षकारणकारौ भवतः षत्वणत्वनिमित्ते सति ॥ निषेधति । सेधेत् । सेधतु । अड्व्यवधानेऽपि षत्वम् । न्यषेधत् । द्वित्वव्यवधानेऽपि षत्वम् । निषिषेध । सिषिधतुः सिषिधुः । सिषेधिथ । सिध्यात् । सेधिता । सेधिष्यति । असेधिष्यत् । असेधीत् असेधीष्टाम् असेधिषुः । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊकार इड्विकल्पार्थः । सेधति । सेधेत् । सेधतु । असेधत् । सिषेध । सिध्यात् ॥ **ऊदितो वा । ७० ।** ऊदितो धातोः परस्य वसादेरिड्वा भवति ॥ **स्वृसूतिसूयतिधूञ्रधादीनामिड्वा वक्तव्यः । ७१ ।** स्वृ शब्दे । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । षूङ् प्रसवे । धूञ् कम्पने । रध् हिंसायाम् । नश् अदर्शने । तृप् प्रीणने । तृप हर्षविमोचनयोः । द्रुह जिघांसायाम् । मुह वैचित्ये । ष्णुह उद्गिरणे । ष्णिह प्रीतौ । एते रधादयः । सेधिता । पक्षे ॥ **तथोर्धः । ७२ ।** दधातिं विना झभान्ताद्धातोः परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भवति ॥ झबे जबाः (वृ० १ प्र० २ सू० ३) सेद्धा । सेधिष्यति–सेत्स्यति । असेधिष्यत् असेत्स्यत् । असेधीत् असेधिष्टाम् असेधिषुः । इडभावे ॥ **अ-**

निटो नामिवतः । ७३ । नामिवतोऽनिटो धातोः परस्मैपदे परे सिप्रत्यये वृद्धिर्भवति ॥ चपत्वम् । सेः (प्र० १ सू० ९९) असैत्सीत् असैद्धाम् ॥ **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवति । ७४ । झसात् । ७५ ।** झसादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति झसे परे ॥ असैत्सुः । असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध । असैत्सम् असैत्स्व असैत्स्म । खद स्थैर्ये हिंसायां च । खदति । खदेत् । खदतु । अखदत् ॥ **अत उपधायाः । ७६ ।** धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति च परे ॥ चुत्वम् । चखाद चखदतुः चखदुः । चखदिथ चखदथुः चखद ॥ **णलुत्तमो वा णिद्वक्तव्यः । ७७ ।** चखाद-चखद चखदिव चखदिम । खद्यात् । खदिता । खदिष्यति । अखदिष्यत् ॥ **णित्पे । ७८ ।** परस्मैपदे परे सिर्णिद्भवति ॥ अत उपधायाः (प्र० १ सू० ७६) इति वृद्धिः । अखादीत् अखादिष्टाम् अखादिषुः ॥ **हसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या । ७९ ।** अखदीत् । गद् व्यक्तायां वाचि । गदति ॥ **उपसर्गस्थान्निमित्तान्नेर्गदादौ णत्वं वाच्यम् । ८० ।** गद् नद् पत् पद् स्था अपित् दा धा मा सो हन् या वा द्रा प्सा वप् वह् चि शम् दिह् एते गदादयः । गद् व्यक्तायां वाचि । नद् अव्यक्ते शब्दे । पत्लृ पतने । पद् गतौ । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । डुदाञ् दाने । डुधाञ् धारणपोषणयोः । माङ् माने । षोऽन्तकर्मणि । हन् हिंसागत्योः । या प्रापणे । वा गतिगन्धनयोः । द्रा कुत्सायां गतौ च । प्सा भक्षणे । डुवप् बीजतन्तुसन्ताने । वह प्रापणे । चिञ् चयने । शम् उपशमे । दिह उपचये । प्रणिगदति । गदेत् । गदतु । अगदत् । कुहोश्चुः (प्र० १ सू० ६९) । ५ जगदतुः जगदुः । जगदिथ जगदथुः जगद । गद्यात् । गदिता । गदि-

ष्यति । अगदिष्यत् । अगादीत्-अगदीत् । रद विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अरदत् । रराद ॥ **लोपः पचां किल्ये चास्य । ८१ ।** पचादीनामनादेशादीनां किति णादौ सति पूर्वस्य लोपः । असंयुक्तहसयोर्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः ॥ रेदतुः रेदुः ॥ **सेटि थपि एत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ । ८२ ।** रेदिथ रेदथुः रेद । रराद-ररद रेदिव रेदिम । रद्यात् । रदिता । रदिष्यति । अरदिष्यत् । अरादीत् अरादिष्टाम् अरादिषुः । अरदीत् । णद् अव्यक्ते शब्दे । आदेः ष्णः स्नः (प्र० १ सू० ६७) नदति । नदेत् । नदतु । अनदत् । प्रपूर्वः । प्रादेश्च (प्र० १ सू० ६९) इति णत्वम् । प्रणदति । गदादित्वात् प्रणिनदति । ननाद नेदतुः नेदुः । नेदिथ नेदथुः नेद । ननाद-ननद नेदिव नेदिम । नद्यात् । नदिता । नदिष्यति । अनदिष्यत् । अनादीत् । अनादिष्टाम् अनादिषुः । अनदीत् अनदिष्टाम् । अर्द गतौ याचने च । अर्दति । अर्देत् । अर्दतु । आर्दत् । द्वित्वे कृते । आभ्वोर्णादौ (प्र० १ सू० २१) आ अर्द इति स्थिते ॥ **नुगशाम् । ८३ ।** अश्नोतेर्ऋकारादिधातूनां संयोगान्ताकारादिधातूनां च पूर्वस्य नुमागमो भवति णादौ सति ॥ आनर्द आनर्दतुः आनर्दुः । आनर्दिथ आनर्दथुः आनर्द । आनर्द आनर्दिव आनर्दिम । अर्द्यात् । अर्दिता । अर्दिष्यति । आर्दिष्यत् । आर्दीत् आर्दिष्टाम् आर्दिषुः । इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्देत् । इन्दतु ॥ **स्वरादेः । ८४ ।** स्वरादेर्धातोर्द्वितीयो अडागमो भवति दिबादौ परे ॥ अइए (वृ० १ प्र० २ सू० ११) एऐऐ (वृ० १ प्र० २ सू० १२) ऐन्दत् । इन्द् णप् इति स्थिते ॥ **कासादिप्रत्ययादाम्क्वअस्भूपरः ।८५।** कास्आस्दय्अय्नाम्यादिगुरुमद्धात्वनेकस्वरधातुभ्यः प्रत्ययान्ताच्च णवादौ परे आम् प्रत्ययो

॥ अथानिट्कारिकाः ॥

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ॥ अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ्वृञौ श्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रियावपि ॥ १ ॥ गणस्थमूदन्तमुतां च रुस्नुवौ क्षुवं तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्णुवः ॥ इति स्वरान्ता निपुणैः समुच्चितास्ततो हसान्तानपि सन्निबोधत ॥ २ ॥ शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ॥ रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥ यमिर्यमान्तेष्वनिडेक इष्यते रमिर्दिवादावपि पठ्यते मनिः ॥ नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥ ४ ॥ दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ॥ इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥ ५ ॥ दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ॥ लिशिं च शान्ताननिटः पुराणाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ६ ॥ रुधिः सराधि युधिबन्धिसाधयः क्रुधिः क्षुधिः शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ॥ इमे तु धान्ता दश चानिटो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे ॥ ७ ॥ शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं श्लिषिं विषिं तुष्यतिदुष्यती द्वि-

षिम् ॥ इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु षान्तान्कृषिकर्षती तथा ॥ ८ ॥ तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लुपिं लिपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ॥ स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश ॥ ९ ॥ अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यतिखिदीन् । तुदिं नुदिं विद्यतिविन्द इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः । १० । पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन्निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन् ॥ त्यजिं यजिं युजिरुजिसञ्जिमज्जतीन् भुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्ध्यनिट्स्वरान् ॥ ११ ॥

॥ इत्यनिट्कारिकाः ॥

पता-अजिता । वेष्यति-अजिष्यति । आजिष्यत्-अवेष्यत् । आजीत् । धातोर्नामिनः (प्र० १ सू० ८८) सेः (प्र० १ सू० ९९) अवैपीत् । ष्टुत्वम् । अवैष्टाम् अवैपुः । क्षि क्षये । क्षयति । क्षयेत् । क्षयतु । अक्षयत् । चिक्षाय । नुधातोः (प्र० १ सू० ९९) चिक्षियतुः ॥ **य्वे । ९८ ।** अनपि यकारे पूर्वस्य दीर्घो भवति । क्षीयात् । क्षेता । क्षेष्यति । अक्षेष्यत् । धातोर्नामिनः (प्र० १ सू० ८८) । अक्षैषीत् अक्षैष्टाम् अक्षैपुः । कटे वर्षावरणयोः । कटति । कटेत् । कटतु । अकटत् । चकाट ॥

ह्म्यन्तक्षणश्वसिजागृहसादिवर्जं सेटि सौ न वृद्धिः ९९ हसादय एकारेतः । अकटीत् अकटिष्टाम् अकटिषुः । गुपू रक्षणे । **आयः । १०० ।** गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति ॥

अनपि वा । उपधाया गुणः ॥ **स धातु । १०१ ।** स यङादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति ॥ धातुत्वात्तिवादयः । गोपायति । गोपायेत् । गोपायतु । अगोपायत् । कासादिप्रत्ययादाम् (प्र० १ सू० ८९) गोपायाञ्चकार । गोपायामास । गोपायांबभूव । जुगोप ॥ **यतः । १०२ ।** यकारस्याकारस्य च लोपो भवत्यनपि ॥ गोपाय्यात्-गुप्यात् । गोपायिता गोपिता । ऊदितो वा (प्र० १ सू० ६७) गोप्ता । गोपायिष्यति-गोपिष्यति-गोप्स्यति । अगोपायिष्यत् अगोपिष्यत् । अगोप्स्यत् । अगोपायीत्-अगोपीत् । अनिटो नामिवतः (प्र० १ सू० ७३) अगौप्सीत् । झसात् (प्र० १ सू० ७९) अगौप्ताम् । एवं धूप् सन्तापे । धूपायति । धूपायाञ्चकार । धूपायामास । धूपायांबभूव । दुधूप । दीर्घोपधत्वान्न गुणः । तप सन्तापे । तपति । तपेत् । तपतु । अतपत् । तताप-तेपतुः तेपुः । तेपिथ ॥ **अत्वतो नित्यानिटस्थपो वेट् । १०३ ।** ततप्थ । तप्यात् । तप्ता । तप्स्यति । अतप्स्यत् । अताप्सीत् । क्रमु पादविक्षेपे ॥ **क्रमुभ्रमुत्रसित्रुटिलष्भ्राशृभ्लाशो वा यः प्रत्ययो वक्तव्यः । १०४ ।** चतुर्षु । क्राम्यति ॥ **क्रमः पे चतुर्षु दीर्घता वक्तव्या । १०५ ।** क्रामति । क्राम्येत् क्रामेत् । क्राम्यतु क्रामतु । अक्राम्यत् अक्रामत् । चक्राम । क्रम्यात् । क्रमिता । क्रमिष्यति । अक्रमिष्यत् । अक्रमीत् । यम उपरमे ॥ **गमां छः । १०६ ।** गम्यमूइषूणां छो भवत्यपि ॥ यच्छति । यच्छेत् । यच्छतु । अयच्छत् । ययाम येमतुः येमुः । येमिथ-ययन्थ । यम्यात् । यन्ता । यंस्यति । अयंस्यत् ॥ **आदन्तानां यमिरमिनमीनां सेरिट् सक् च पे वक्तव्यौ । १०७ ।** अयंसीत् अयंसिष्टाम् अयंसिषुः । णमु प्रह्वत्वे शब्दे च । नमति । नमेत्

नमतु । अनमत् । ननाम नेमतुः नेमुः । नेमिथ-ननन्थ । नम्यात् । नन्ता नंस्यति । अनंस्यत् । अनंसीत् अनंसिष्टाम् अनंसिषुः । गम्लृ गतौ । लृकारो लित्कार्यार्थः । गच्छति । गच्छेत् । गच्छतु । अगच्छत् । जगाम ॥ **गमां स्वरे । १०८ ।** गम् हन् जन् खन् घस् एतेषामुपधाया लोपो भवति क्ङित्यङे स्वरे ॥ जग्मतुः जग्मुः जगमिथ जगन्थ । गम्यात् । गन्ता ॥ **हन्नृतः स्यपः । १०९ ।** हन्तेर्ऋकारान्तात्स्यप इडागमो भवति । गमेश्च पे ॥ गमिष्यति । अगमिष्यत् ॥ **लित्पुषादेर्ङः । ११० ।** लितो धातोः पुषादेर्द्युतादेश्च ङप्रत्ययो भवति दिवादौ परस्मैपदे ॥ सेरपवादः ॥ अङे इत्युक्तेर्नोपधालोपः ॥ अगमत् अगमताम् अगमन् ॥ इषु इच्छायाम् । इच्छति । इच्छेत् । इच्छतु । ऐच्छत् । इयेष ईषतुः ईषुः । इयेषिथ । इष्यात् ॥ **इषुसहलुभरिषरुषाम्नपि तस्येड्वा वक्तव्यः ।१११।** एषिता-एष्टा । एषिष्यति । ऐषिष्यत् । ऐषीत् ऐषिष्टाम् ऐषिषुः ॥ ञिफला विशरणे । फलति । फलेत् । फलतु । अफलत् । पफाल ॥ आदेशादित्वेनैत्वपूर्वलोपनिषेधे प्राप्ते ॥ **तॄफलभजत्रपां किति णादौ सेटि थपि चैत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ । ११२ ।** फेलतुः फेलुः फेलिथ । फल्यात् । फलिता । फलिष्यति । अफलिष्यत् । लृत्वकारोपधत्वेन वृद्धिविकल्पे प्राप्ते ॥ **लान्तस्याकारस्य सौ नित्यं वृद्धिर्वाच्या ।११३।** अफालीत् । जि जये । जयति । जयेत् । जयतु । अजयत् ॥ **सपरोक्षयोर्जेर्गिः । ११४।** सप्रत्यये परोक्षे च जिजय इति धातोर्गिरादेशो भवति ॥ जिगाय जिग्यतुः जिग्युः जिगयिथ-जिगेथ । जीयात् । जेता । जेष्यति । अजेष्यत् । अजैषीत् अजैष्टाम् अजैषुः । कृष् विलेखने । कर्षति । कर्षेत् । कर्षतु । अकर्षत् । चकर्ष । उपधाया लघोः (प्र० १ सू० ९४) चकृषतुः च-

कृपुः चकर्पिथ । कृप्यात् । गुणे कृते ॥ **रारो झसे दृशाम् । ११५ ।** दृश्सृज्कृप्मृश्तृप्दृप्सृपां झसे परे अरो रो भवति ॥ रार इति तन्त्रोपात्तम् । तेन रा आरः र अरः । "सकृदुच्चरितमनेकोपकारकं तन्त्रम्।" ष्टुत्वम् । क्रष्टा ॥ **कृषादीनां रो वा वक्तव्यः । ११६ ।** कर्ष्टा । रारो झसे दृशाम् (प्र० १ सू० ११५)॥ **षढोः कः से । ११७ ।** धातोः षकारढकारयोः कत्वं भवति सकारे परे ॥ किलात्पः सः कृतस्य (वृ० १ प्र० ६ सू० २१) कषसंयोगे क्षः (वृ० १ प्र० ९ सू० १०) क्रक्ष्यति-कर्क्ष्यति । अक्रक्ष्यत्-अकर्क्ष्यत्-अक्राक्षीत् । अनिटो नामिवतः (प्र० १ सू० ७३) अकार्क्षीत् ॥ **कृषादीनां वा सिर्वक्तव्यः । ११८ ।** कृष् स्पृश् मृष् तृप् दृप् एते कृषादयः । तत्पक्षे । **हशषान्तात्सक् । ११९ ।** हकारान्तात् शकारान्तात् षकारान्ताच्च नाम्युपधादविद्यमानेटो दिवादौ परे सक्प्रत्ययो भवति दृशं वर्जयित्वा ॥ सेरपवादः ॥ अकृक्षत्-अकृक्षताम् अकृक्षन् । रुष् हिंसायाम् । उपधाया लघोः (प्र० १ सू० ९४) रोषति । रोषेत् । रोषतु । अरोषत् । रुरोप रुरुषतुः रुरुषुः रुरोषिथ । रुष्यात् रोषिता रोष्टा । रोषिष्यति । अरोषिष्यत् । अरोषीत् । उष् दाहे । ओषति । ओषेत् । ओषतु । औषत् ॥ **उषविद्जागृणामाम्वा वक्तव्यः । १२० ।** उषाञ्चकार-उवोष उवोषिथ । उष्यात् । उषिता । उषिष्यति । औषिष्यत् । औषीत् । मिह सेचने । मेहति । मेहेत् । मेहतु । अमेहत् । मिमेह मिमिहतुः मिमिहुः मिमेहिथ । मिह्यात् । होढः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तथोर्धः । (प्र० १ सू० ७२) ष्टुत्वम् ॥ **ढि ढो लोपो दीर्घश्च । १२१ ।** ढकारस्य ढकारे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः ॥ मेढा ।

मेक्ष्यति । अमेक्ष्यत् । हशषान्तात् सक् (प्र० १ सू० ११९) होढः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) षढोः कः से (प्र० १ सू० ११७) अमिक्षत् अमिक्षताम् अमिक्षन् । दह भस्मीकरणे । दहति । दहेत् । दहतु । अदहत् । ददाह देहतुः देहुः देहिथ-ददग्ध । दह्यात् । दग्धा । दादेर्घः (वृ० १ प्र० ९ सू० ६) आदिजबानां झभान्तस्य झभाः स्ध्वोः (वृ० १ प्र० ९ सू० ७) खसे चपाः (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) किलात्पः सः कृतस्य (वृ० १ प्र० ६ सू० २१) कषसंयोगे क्षः (वृ० १ प्र० ९ सू० १०) धक्ष्यति । अधक्ष्यत् । अधाक्षीत् । झसात् (प्र० १ सू० ७९) अदाग्धाम् अधाक्षुः । ग्लै म्लै हर्षक्षये । आयादेशः । ग्लायति । ग्लायेत् । ग्लायतु । अग्लायत् ॥ **सन्ध्यक्षराणामा । १२२ ।** सन्ध्यक्षराणां धातूनामात्वं भवति अनपि विषये ॥ णप् । द्विश्च (प्र० १ सू० २९) ह्रस्वः (प्र० १ सू० ३२) पूर्वस्य हसादिः शेषः (प्र० १ सू० ९८) कुहोश्चुः (प्र० १ सू० ६९) ॥ **आतो णप् डौ । १२३ ।** आकारान्ताद्धातोः परो णप् डौ भवति ॥ टिलोपः । जग्लौ ॥ **आतोऽनपि । १२४ ।** धातोराकारस्य लोपो भवति अनपि किति ङिति स्वरे सेटि थपि च ॥ जग्लतुः जग्लुः । जग्लिथ जग्लाथ जग्लथुः जग्ल । जग्लौ जग्लिव जग्लिम ॥ **संयोगादेरादन्तस्य किति यादादावेकारो वा वक्तव्यः । १२५ ।** ग्लायात् ग्लेयात् । ग्लाता । ग्लास्यति । अग्लास्यत् । अग्लासीत् अग्लासिष्टाम् अग्लासिषुः । गै रै कै शब्दे । गायति । गायेत् । गायतु । अगायत् । जगौ जगतुः जगुः ॥ **दादेरे । १२६ ।** अपित्दाधामागैहाक्पिबसोस्थानामाकारस्यैकारो भवति आशीर्वादादौ परस्मैपदे परे ॥ गेयात् ।

गाता । गास्यति । अगास्यत् । अगासीत् अगासिष्टाम् अगासिषुः । ष्ठै शब्दसंघातयोः । सत्वनिषेधः । ष्ठायति । ष्ठायेत् । ष्ठायतु । अष्ठायत् । सन्ध्यक्षराणामा (प्र० १ सू० १२२) शसात्खपाः (प्र० १ सू० ६०) षाट्टवर्गस्तवर्गज इति षकारे गते तकार एव । तष्ठौ । ष्ठायात् ष्ठेयात् । ष्ठाता । ष्ठास्यति । अष्ठास्यत् । अष्ठासीत् । दैप् शोधने । दायति । दायेत् । दायतु । अदायत् । ददौ । पित्त्वादेकाराभावः । दायात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदासीत् अदासिष्टाम् अदासिषुः । पित्त्वात्सिलोपाभावः इत्यादि । धेट् पाने । ट ईबर्थः । धयति । धयेत् । धयतु । अधयत् । दधौ । धेयात् । धाता । धास्यति । अधास्यत् । वा सिलोपः । अधासीत् अधासिष्टाम् अधासिषुः । अधात् अधाताम् । स्याविदः (प्र० १ सू० ९७)॥ **उस्यालोपः । १२७ ।** उसि परे धातोराकारस्य लोपो भवति ॥ अधुः । धेटः सेरङ् । धातोर्द्वित्वं वेति केचित् ॥ **आतोऽनपि । १२८ ।** धातोराकारस्य लोपो भवति अनपि किति ङिति स्वरे सेटि थपि च ॥ अदधत् अदधताम् अदधन् । दृशिर् प्रेक्षणे ॥ **दृशादेः पश्यादिः । १२९ ।** दृशादेर्धातोः पश्यादिरादेशो भवति चतुर्षु परेषु ॥ दृश् ऋ सृ शद सद पा घ्रा ध्मा स्था म्ना दाण् एते दृशादयः । पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ एते पश्यादयः । पश्यति । पश्येत् । पश्यतु । अपश्यत् । ददर्श ददृशतुः ददृशुः । सृजिदृशोस्थपो वेट् । ददर्शिथ । गुणः (प्र० १ सू० ११) रारो झसे दृशाम् (प्र० १ सू० ११९) षत्वम् । ष्टुत्वम् । दद्रष्ट ददृशथुः ददृश । ददर्श ददृशिव ददृशिम । दृश्यात् । द्रष्टा द्रक्ष्यति । अद्रक्ष्यत् । अत उपधायाः (प्र० १ सू० ७६) अद्राक्षीत् । झसात् । (प्र० १

सू० ७९) ष्टुत्वम् । अद्राष्टाम् अद्राक्षुः । पक्षे । इरितो वा (प्र० १ सू० ९९) दृशादेर्ङे गुणः । अदर्शत् अदर्शताम् अदर्शन् । ऋ गतौ । ऋच्छादेशः । ऋच्छति । ऋच्छेत् । ऋच्छतु । आर्च्छत् । रः (प्र० १ सू० ८७) पश्चात् ऋ अर् (वृ० १ प्र० २ सू० २४) वृद्धिः । आर आरतुः आरुः ॥ **अर्त्तिव्ययतीनां थपो नित्यमिट्** **। १३० ।** आरिथ आरथुः आर । आर आरिव आरिम ॥ **गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । १३१ ।** अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणो भवति यक्ङि यङि किति णादावाशीर्यादादौ च ॥ अर्यात् । अर्ता । हनृतः स्यपः (प्र० १ सू० १०९) ॥ अरिष्यति । आरिष्यत् ॥ **सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यो ङो लुङि । १३२ ।** सेरपवादः । लित्पुषादेर्ङः । (प्र० १ सू० ११०) आरत् आरताम् आरन् । अर्तेर्वा ङः । सेरपवादो लुङीति केचित् । आर्षीत् । सृ गतौ । धावादेशः । धावति । शीघ्रगतावेव धावादेशः । सरति । ससार सस्रतुः सस्रुः । ऋादित्वात् । ससर्थ सस्रथुः सस्र । ससार-ससर सस्रिव सस्रिम ॥ **यादादौ । १३३ ।** ऋकारस्य रिङादेशो भवति यादादौ परस्मैपदे परे ॥ ङकारो व्यवधानार्थः । तेन ये (प्र० १ सू० ९८) इति न दीर्घः । स्रियात् । सर्ता । सरिष्यति । असरिष्यत् । पुषादित्वात् ङः । असरत् असरताम् असरन् । शद्लृ शातने ॥ **शीयादेशे आत्मनेपदं वाच्यम् । १३४ ।** शीयते । शीयेत । शीयताम् । अशीयत । शशाद । लोपः पचाम् (प्र० १ सू० ८१) शेदतुः शेदुः । शेदिथ-शशत्थ । शद्यात् । शत्ता । शत्स्यति । अशत्स्यत । लृदित्वात्ङः । अशदत् । षद्लृविशरणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । सीदादेशः । सीदति । ससाद सेदतुः सेदुः । सेदिथ-ससत्थ । सद्यात् । सत्ता । सत्स्यति । असत्स्यत् ।

असदत् । निपूर्वः । न्यषदत् । पा पाने । पिबादेशः । पिबति । पिबेत् । पिबतु । अपिबत् । पपौ पपतुः पपुः पपिथ-पपाथ । दादेरे (प्र० १ सू० १२६) पेयात् । पाता । पास्यति । अपास्यत् । दादेः पे (प्र० १ सू० ४४) अपात् । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रादेशः । जिघ्रति । जिघ्रेत् । जिघ्रतु । अजिघ्रत् । जघ्रौ जघ्रतुः जघ्रुः । जघ्रिथ-जघ्राथ । घ्रायात् घ्रेयात् । घ्राता । घ्रास्यति । अघ्रास्यत् । अघ्रासीत् अघ्रात् । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमादेशः । धमति । धमेत् । धमतु । अधमत् । दध्मौ । ध्मायात् ध्मेयात् । ध्माता । ध्मास्यति । अध्मास्यत् । अध्मासीत् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । आदेः ष्णः स्नः (प्र० १ सू० ६७) सकारे जाते निमित्ताभावेन ठस्य थः । तिष्ठादेशः । तिष्ठति । तिष्ठेत् । तिष्ठतु । अतिष्ठत् । शसात्खपाः (प्र० १ सू० ६०) तस्थौ तस्थतुः तस्थुः । स्थेयात् । स्थायात् । स्थाता । स्थास्यति । अस्थास्यत् । निपूर्वः । षत्वम् न्यष्ठात् । म्ना अभ्यासे । मनादेशः । मनति । मनेत् । मनतु । अमनत् । मम्नौ मम्नतुः मम्नुः मम्निथ-मम्नाथ । म्नायात् म्नेयात् । म्नाता । म्नास्यति । अम्नास्यत् । अम्नासीत् । दाण् दाने । यच्छादेशः । यच्छति । यच्छेत् । यच्छतु । अयच्छत् । ददौ ददतुः ददुः । दादेरे (प्र० १ सू० १२६) देयात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदात् । ह्वृ कौटिल्ये । ह्वरति । ह्वरेत् । ह्वरतु । अह्वरत् । जह्वार । गुणोर्तिसंयोगाद्योः (प्र० १ सू० १३१) जह्वरतुः जह्वरुः ॥ **ऋदन्तस्य थपो नेट् । १३५ ।** जह्वर्थ जह्वरथुः जह्वर । जह्वार-जह्वर जह्वरिव जह्वरिम । ह्वर्यात् । ह्वर्ता । हनृतः स्यपः (प्र० १ सू० १०९) ह्वरिष्यति । अह्वरिष्यत् । वृद्धिः । अह्वार्षीत् अह्वार्ष्टाम् । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । स्कन्दति । स्कन्देत् । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । चस्कन्द चस्क-

न्दतुः चस्कन्दुः चस्कन्दिथ ॥ **हसात्परस्य झसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्यः । १३६ ।** चस्कन्थ । नो लोपः (प्र० १ सू० ६१) स्कद्यात् स्कन्ता । स्कन्त्स्यति अस्कन्त्स्यत् ॥ **सावनिटो नित्यं वृद्धिः । १३७ ।** णित्वविधानसामर्थ्यादनुपधाभूतस्याप्यतो वृद्धिः । अस्कान्सीत् । इरितो वा (प्र० १ सू० ९९) अस्कदत् । तॄ प्लवनतरणयोः । तरति । तरेत् । तरतु । अतरत् । कित्वाभावाद्गुणः ॥ **ऋसंयोगादेर्णादेरकित्वं वाच्यम् । १३८ ।** तॄफलभजत्रपाम् (प्र० १ सू०११२) इत्येत्वपूर्वलोपौ । ततार तेरतुः तेरुः तेरिथ ॥ **ॠत इर् । १३९ ।** ॠकारस्य इर् भवति किति ङिति च परे ॥ य्वोर्विहसे (वृ० १ प्र० १० सू० ७) तीर्यात् ॥ **ईटो ग्रहाम् । १४० ।** ग्रहादीनामिट ईकारो भवति ॥ तरीता-तरिता । तरीष्यति-तरिष्यति । अतरीष्यत्-अतरिष्यत् । अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषुः ॥ **वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घो वाच्यः । १४१ ।** रञ्ज रागे । उभयपदी ॥ **अपि रञ्जदंशषञ्जष्वञ्जाम् । १४२ ।** एषामनुस्वारस्य लोपो भवत्यपि परे ॥ रजति रजते । रजेत् रजेत । रजतु रजताम् । अरजत् अरजत । ररञ्ज ररञ्जतुः ररञ्जुः ररञ्जिथ-ररङ्क्थ ररञ्जथुः ररञ्ज । ररञ्जे । रज्यात् । रङ्क्षीष्ट । रङ्क्ता । रङ्क्ष्यति रङ्क्ष्यते । अरङ्क्ष्यत् अरङ्क्ष्यत । अराङ्क्षीत् । चोः कुः (वृ० १ प्र० ९ सू० ५३) खसे चपा (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) षत्वम् । अराङ्क्ताम् अराङ्क्षुः । अरङ्क्त अरङ्क्षाताम् । अरङ्क्षत । दंश दंशने । दशति । दशेत् । दशतु । अदशत् । ददंश ददंशतुः ददंशुः ददंशिथ-ददंष्ट ददंशथुः । दश्यात् । ष्टुत्वम् । दंष्टा । दंक्ष्यति । अदंक्ष्यत् । णित्पे (प्र० १ सू० ७८) णित्वाद्वृद्धिः ।

प्यात् । वस्ता ॥ **सस्तोऽनपि । १५२ ।** सकारस्य तकारो भवति अनपि सकारे परे ॥ वत्स्यति । अवत्स्यत् । वृद्धिः । अवात्सीत् । झसात् (प्र० १ सू० ७९) "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति न्यायात्" । अवात्ताम् अवात्सुः । वद व्यक्तायां वाचि । वदति । वदेत् । वदतु । अवदत् । उवाद ऊदतुः ऊदुः उवदिथ । उद्यात् । वदिता । वदिष्यति । अवदिष्यत् । अवादीत् । टुओश्वीऋ गतिवृद्ध्योः । टुकारौकारौ कार्यार्थौ । इऋ इत्संज्ञकः । श्वयति । श्वयेत् । श्वयतु । अश्वयत् ॥ **श्वयतेर्णादौ प्रथमं संप्रसारणं वा वक्तव्यम् । १५३ ।** ततो द्वित्वम् । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शुशविथ । संप्रसारणाभावपक्षे शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । शिश्वयिथ । संप्रसारणम् । ये (प्र० १ सू० ९८) शूयात् । श्वयिता । श्वयिष्यति । अश्वयिष्यत् ॥ **श्वयतेः सौ वृद्ध्यभावो वाच्यः १५४** अश्वयीत् अश्वयिष्टाम् अश्वयिषुः । इरितो वा (प्र० १ सू० ९९) ॥ **श्वयतेरिलोपो ङे वक्तव्यः । १५५ ।** अश्वत् ॥ **श्वयतेर्ङे द्वित्वं वा । १५६ ।** अशिश्वियत् । इत्यादि ॥ इति भ्वादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ १ ॥

अथ भ्वादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ एध वृद्धौ । एधते । एधेत । एधताम् । ऐधत । कासादिप्रत्ययादाम् (प्र० १ सू० ८९) एधाञ्चक्रे ॥ **आम्प्रत्ययो यस्माद्विहितः स चेदात्मनेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तकृञ आत्मनेपदं भ्वसोर्नात्मनेपदम् । १ ।** एधामास एधांबभूव । विधानसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । इट् । एधिषीष्ट । एधिता । एधिष्यते । ऐधिष्यत । ऐधिष्ट ऐधिषाताम् । ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः ।

ईक्षते । ईक्षेत । ईक्षताम् । ऐक्षत । ईक्षाञ्चक्रे । ईक्षिषीष्ट । ईक्षिता । ईक्षिष्यते । ऐक्षिष्यत । ऐक्षिष्ट । दद दाने । ददते । ददेत । ददताम् । अददत । शशददवा (प्र० १ सू० ९२) इति नैत्वपूर्वलोपौ । दददे दददाते दददिरे । ददिषीष्ट । ददिता । ददिष्यते । अददिष्यत । अददिष्ट । ष्वष्क गतौ । नामधातु (प्र० १ सू० ६८) अनेन सत्वाभावः । ष्वष्कते । ष्वष्केत । ष्वष्कताम् । अष्वष्कत । पष्वष्के । ष्वष्किषीष्ट । ष्वष्किता । ष्वष्किष्यते । अष्वष्किष्यत । अष्वष्किष्ट अष्वष्किषाताम् । ऋज गतौ स्थैर्ये स्पर्शे च । उपधाया लघोः (प्र० १ सू० ९४) अर्जते । अर्जेत । अर्जताम् । आर्जत । नुगशाम् (प्र० १ सू० ८३) आभ्वोर्णादौ (प्र० १ सू० ३१) आनृजे । अर्जिषीष्ट । अर्जिता । अर्जिष्यते । आर्जिष्यत । आर्जिष्ट । ष्वञ्ज परिष्वञ्जने । सत्वम् । अपिरञ्जदंशपञ्जष्वञ्जाम् (प्र० १ सू० १४१) स्वजते । स्वजेत । स्वजताम् । अस्वजत । सस्वञ्जे सस्वञ्जाते सस्वञ्जिरे ॥ **स्वजतेर्णादौ वा किल्वम् । २ ।** सस्वजे सस्वजाते सस्वजिरे । चोः कुः (वृ० १ प्र० ९ सू० ५३) खसे चपाः (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) षत्वम् । कषसंयोगे क्षः (वृ० १ प्र० ९ सू० १०) स्वङ्क्षीष्ट । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । अस्वङ्क्ष्यत । झसात् (प्र०१सू०७९) अस्वङ्क्त अस्वङ्क्षाताम् अस्वङ्क्षत । अस्वङ्क्थाः । त्रपूष् लज्जायाम् । ऊकारषकारौ कार्यार्थौ । त्रपते । त्रपेत । त्रपताम् । अत्रपत । तृफलभजत्रपाम् (प्र० १ सू० ११२) इत्येत्वपूर्वलोपौ । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । ऊदितो वा (प्र० १ सू० ७०) त्रपिषीष्ट-त्रप्सीष्ट । त्रपिता-त्रप्ता । त्रपिष्यते-त्रप्स्यते । अत्रपिष्यत-अत्रप्स्यत । अत्रपिष्ट अत्रपिषाताम् अत्रपिषत । अत्रप्त । तिज्

निशाने क्षमायां च ॥ गुप्भ्यः (प्र० १ सू० १४३) तितिक्षते । तितिक्षेत तितिक्षताम् । अतितिक्षत । तितिक्षाञ्चक्रे तितिक्षांबभूव तितिक्षामास । तितिक्षिषीष्ट । तितिक्षिता । तितिक्षिष्यते । अतितिक्षिष्यत । अतितिक्षिष्ट ॥ गुप गोपनकुत्सनयोः ॥ जुगुप्सते । जुगुप्सेत । जुगुप्सताम् । अजुगुप्सत । जुगुप्साञ्चक्रे जुगुप्सांबभूव जुगुप्सामास । जुगुप्सिषीष्ट । जुगुप्सिता । जुगुप्सिष्यते । अजुगुप्सिष्यत । अजुगुप्सिष्ट ॥ मान विचारणे । द्वित्वम् । ह्रस्वः (प्र० १ सू० ३२) **यः से । ३ ।** पूर्वस्याकारस्येकारो भवति से परे ॥ **मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्य । ४ ।** मीमांसते । मीमांसेत । मीमांसताम् । अमीमांसत । मीमांसाञ्चक्रे मीमांसामास मीमांसांबभूव । मीमांसिषीष्ट । मीमांसिता । मीमांसिष्यते । अमीमांसिष्यत । अमीमांसिष्ट । वध निन्दायाम् (वृ० १ प्र० ९ सू० ७) वीभत्सते । बीभत्सेत । वीभत्सताम् । अवीभत्सत । वीभत्सांचक्रे, वीभत्सिषीष्ट । वीभत्सिता । वीभत्सिष्यते । अवीभत्सिष्यत । अवीभत्सिष्ट । पण व्यवहारे स्तुतौ । पन च । आयः (प्र० १ सू० १००) पणायते । पणायेत । पणायताम् । अपणायत । पणायाञ्चक्रे । आयाभावपक्षे पेणे पेणाते पेणिरे । पणायिषीष्ट-पणिषीष्ट । पणायिता-पणिता । पणायिष्यते-पणिष्यते । अपणायिष्यत-अपणिष्यत । अपणायिष्ट-अपणिष्ट । एवं पन च । कमु कान्तौ ॥ **कमेः स्वार्थे ञिः प्रत्ययो वक्तव्यः । ५** अनपि तु वा वृद्धिः । सधातुः (प्र० १ सू० १०१) अपूगुणौ । अयादेशः । कामयते । कामयेत । कामयताम् । अकामयत । कामयाञ्चक्रे चकमे । कामयिषीष्ट-कमिषीष्ट । कामयिता-कमिता । कामयिष्यते-कमिष्यते । अकामयिष्यत-अकमिष्यत । अकामि त इति स्थिते ॥ **ञेरङ्**

द्विश्च । ६ । ण्यन्ताद्धातोर्भूतेऽर्थे अङ्प्रत्ययो भवति दिबादौ परतः ॥ सेरपवादः । धातोश्च द्वित्वम् ॥ **णेः । ७ ।** इडागमवर्जिते अनपि विषये णेर्लोपो भवति ॥ ह्रस्वः (प्र० १ सू० ३२) कुहोश्चुः (प्र० १ सू० ६९) ॥ **अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः । ८ ।** अङि सत्युपधाया ह्रस्वो भवति पूर्वसंबन्धिनोऽकारस्येकारो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे ॥ **लघोर्दीर्घः । ९ ।** अङि सति हसादेर्लघोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे ॥ अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त ॥ णेरभावपक्षे ॥ **कमेरङ्द्वित्वे वाच्ये । १० ।** ण्यन्तत्वाभावान्न दीर्घेकारौ । अचकमत । अय गतौ । अयते । अयेत । अयताम् । आयत ॥ **परापूर्वेऽयतावुपसर्गरेफस्य लत्वं वाच्यम् । ११ ।** पलायते । पलायेत । पलायताम् । अपलायत । अयाञ्चक्रे अयामास अयांबभूव । अयिषीष्ट । अयिता । अयिष्यते । आयिष्यत । आयिष्ट आयिषाताम् आयिषत । आयिढ्वं आयिध्वम् । दय दानगतिहिंसादानेषु । दयते । अयतिवत्प्रक्रिया । घट चेष्टायाम् । घटते । घटेत । घटताम् । अघटत । कुहोश्चुः (प्र० १ सू० ६९) जघटे । घटिषीष्ट । घटिता । घटिष्यते । अघटिष्यत । अघटिष्ट । ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहेत । ईहताम् । ऐहत । ईहाञ्चक्रे । ईहिषीष्ट । ईहिता । ईहिष्यते । ऐहिष्यत । ऐहिष्ट ॥ काशृ दीप्तौ ॥ काशते । काशेत । काशताम् । अकाशत । विद् दरिद्रा (प्र० १ सू० ८६) काशाञ्चक्रे । चकाशे । काशिषीष्ट । काशिता । काशिष्यते । अकाशिष्यत । अकाशिष्ट । कासृ शब्दकुत्सायाम् । कासते । कासेत । कासताम् । अकासत । कासाञ्चक्रे । चकासे । कासिषीष्ट । कासिता । कासिष्यते । अकासिष्यत । अकासिष्ट । षिवृ सेवने । सत्वम् । सेवते । सेवेत । सेवताम् । असेवत ।

सिषेवे सिषेवाते । सेविषीष्ट । सेविता । सेविष्यते । असेविष्यत । असेविष्ट । गाङ् गतौ । सवर्णदीर्घे कृते । आकारत्वादातोऽन्तोदनतः (प्र० १ सू० ४८) गाते गाते गाते । गेत । गाताम् । अगात । जगे जगाते जगिरे । गासीष्ट । गाता । गास्यते । अगास्यत । अगास्त अगासाताम् । रुङ् गतौ भाषणे च । गुणः (प्र० १सू० ११) रवते । रवेत । रवताम् । अरवत अरवेताम् । अनेकस्वरत्वादसंयोगपूर्वत्वाच्चोकारस्य वत्वे प्राप्ते ॥ **नानप्योर्वः । १२ ।** अनपि विषये धातोरुवर्णस्य वत्वं न भवति ॥ तत उव् । नुधातोः (प्र० १ सू० ९९) रुरुवे रुरुवाते रुरुविरे । रविषीष्ट । रविता । रविष्यते । अरविष्यत । अरविष्ट । देङ् पालने । दयते । दयेत । दयताम् । अदयत ॥ **दयतेर्णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः । १३ ।** दिग्ये संध्यक्षराणामा (प्र० १ सू० १२२) दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत ॥ **अपिद्दाधास्थामित्वं सेर्ङित्वं आत्मनेपदे वाच्यम् । १४ ।** ङित्वान्न गुणः ॥ **लोपो ह्रस्वाज्झसे । १५ ।** ह्रस्वादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति झसे परे ॥ अदित अदिषाताम् अदिषत । डीङ् विहायसा गतौ । डयते । डयेत । डयताम् । अडयत । नुधातोः (प्र० १ सू० ९९) डीड्ये । डयिषीष्ट । डयिता । डयिष्यते । अडयिष्यत । अडयिष्ट ॥ दैङ् त्रैङ् पालने । दायते । दायेत । दायताम् । अदायत ॥ **दैङो णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च । १६ ।** दिग्ये । दासीष्ट । अपिद्दाधास्थामि (प्र० २ सू० १४) लोपो ह्रस्वाज्झसे (प्र० २ सू० १५) अदित । त्रायते । तत्रे । अत्रास्त । द्युतङ् द्योतने । उपाधाया लघोः (प्र० १ सू० ९४) द्योतते । द्योतेत । द्योतताम् । अद्योतत ॥ **द्युतेः पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यं णादौ**

परे। १७। दिद्युते। द्योतिषीष्ट। द्योतिता। द्योतिष्यते। अद्योतिष्यत। अद्योतिष्ट। **द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं वाच्यम्।१८।** लित्पुषादेर्ङः। (प्र० १ सू० ११०) अद्युतत्। वृतुङ् वर्तने। वर्तते वर्तेते वर्तन्ते। वर्तेत। वर्तताम्। अवर्तत। ववृते। वर्तिषीष्ट। वर्तिता। वर्तिष्यते। अवर्तिष्यत। **वृतादिभ्यः स्यसनोर्वा पं पेऽनिट्त्वं च। १९।** वृतु वृधु शृधु स्यन्दू कृपू एते वृतादयः। वर्त्स्यति। अवर्त्स्यत्। अवर्तिष्ट। परस्मैपदपक्षे। लित्पुषादेर्ङः (प्र० १ सू० ११०) अवृतत्॥ वृधुङ् वृद्धौ। वर्धते। वर्धेत। वर्धताम्। अवर्धत। ववृधे। वर्धिषीष्ट। वर्धिता। वर्धिष्यते अवर्धिष्यत। वर्त्स्यति। अवर्त्स्यत्। अवर्धिष्ट। अवृधत्। शृधुङ् पर्दने। शर्धते। शर्धेत। शर्धताम्। अशर्धत। शशृधे। शर्धिषीष्ट। शर्धिता। शर्धिष्यते। अशर्धिष्यत। अशर्धिष्ट। शर्त्स्यति। अशर्त्स्यत्। अशृधत्। स्यन्दू प्रस्रवणे। स्यन्दते। स्यन्देत। स्यन्दताम्। अस्यन्दत। सस्यन्दे। ऊदितो वा (प्र० १ सू० ७०) स्यन्दिषीष्ट। स्यन्त्सीष्ट। स्यन्दिता-स्यन्ता। स्यन्दिष्यते-स्यन्त्स्यते स्यन्त्स्यति। अस्यन्दिष्यत अस्यन्त्स्यत अस्यन्त्स्यत्। अस्यन्दिष्ट अस्यन्त। पक्षे अस्यदत्। कृपू सामर्थ्ये। गुणः॥ **कृपो रो लः। २०।** कृपो रेफस्य लो भवति ऋकारस्य ऌकारो भवति॥ कल्पते। कल्पेत। कल्पताम्। अकल्पत। चक्लृपे। कल्पिषीष्ट। इडभावपक्षे॥ **सिस्योः। २१।** उपधाया गुणो न भवति सिस्योरनिटोः परतः॥ क्लृप्सीष्ट। कल्पिता-कल्प्ता। कल्पिष्यते-कल्प्स्यते कल्प्स्यति। अकल्पिष्यत अकल्प्स्यत अकल्प्स्यत्। अकल्पिष्ट अक्लृप्त अक्लृप्साताम् अक्लृप्सत अक्लृपत्। व्यथ दुःखभयचलनयोः। व्यथते। व्यथेत। व्यथताम्। अव्यथत॥ **व्यथतेर्णादौ पूर्वस्य संप्रसारणं वक्तव्यम्।२२।**

विव्यथे । व्यथिषीष्ट । व्यथिता । व्यथिष्यते । अव्यथिष्यत । अव्यथिष्ट । रमु क्रीडायाम् । रमते । रमेत । रमताम् । अरमत ॥ **व्याङ्पर्युपेभ्यो रमः पम् । २३ ।** विरमति आरमति परिरमति उपरमति । रेमे । रंसीष्ट । रन्ता । रंस्यते । अरंस्त अरंसाताम् अरंसत । विपूर्वः । आदन्तानाम् (प्र० १ सू० १०७) इतीट्सकौ । व्यरंसीत् व्यरंसिष्टाम् । ञित्वरा संभ्रमे । ञिआवितौ । त्वरते । त्वरेत । त्वरताम् । अत्वरत । तत्वरे । त्वरिषीष्ट । त्वरिता । त्वरिष्यते । अत्वरिष्यत । अत्वरिष्ट अत्वरिढ्व-अत्वरिध्वम् । षह मर्षणे । सहते । सहेत । सहताम् । असहत । सेहे । सहिषीष्ट । सहिता । इषुसह (प्र० १ सू० १११) इति वेट् । **होढः** (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तथोर्धः (प्र० १ सू० ७२) ष्टुत्वम् । ढलोपः ॥ **सहिवहोरोदवर्णस्य । २४ ।** सहिवहोरवर्णस्यौकारादेशो भवति ढलोपनिमित्ते ढकारे परे ॥ सोढा । सहिष्यते । असहिष्यत । असहिष्ट ॥ ॥ इति भ्वादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ २ ॥

अथोभयपदिप्रक्रिया ॥ राजृ दीप्तौ । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजति राजते । राजेत् राजेत । राजतु राजताम् । अराजत् अराजत । रराज । फणादित्वादेत्वपूर्वलोपौ । रेजतुः-रराजतुः रेजुः-रराजुः रेजे रराजे । राज्यात् राजिषीष्ट । राजिता राजिता । राजिष्यति राजिष्यते । अराजिष्यत् अराजिष्यत । अराजीत् अराजिष्ट । खन खनने । खनति खनते । खनेत् खनेत । खनतु खनताम् । अखनत् अखनत । चखान । गमां स्वरे (प्र० १ सू० १०८) चख्नतुः चख्नुः चख्ने । खन्यात् ॥ **जनखनसनां क्ङिति ये आकारो वा वक्तव्यः । १ ।** खायात् खनिषीष्ट ।

खनिता खनिता । खनिष्यति खनिष्यते । अखनिष्यत् अखनिष्यत । अखानीत् अखनीत् अखनिष्ट । हृञ् हरणे । हरति हरते । हरेत् हरेत । हरतु हरताम् । अहरत् अहरत । जहार जह्रतुः जह्रुः ॥ **ऋदन्तस्य थपो नेट् । २ ।** जहर्थ जह्रे । यादादौ । ह्रियात् ॥ **उः । ३ ।** ऋकारस्य गुणो न भवति सिस्योरनिटोः परतः ॥ हृषीष्ट । हर्ता २ । हन्नृतः स्यपः (प्र० १ सू० १०९) हरिष्यति हरिष्यते । अहरिष्यत् अहरिष्यत । अहार्षीत् । लोपो ह्रस्वाज्झसे (प्र० २ सू० १९) अहृत अहृषाताम् अहृषत । गुहू संवरणे । **गुहेरुपधाया ऊद्गुणहेतौ स्वरे । ४ ।** गूहति-गूहते । जुगूह जुगूहतुः जुगूहिथ । जुगोढ जुघुक्षे-जुगुहिषे जुगुहिध्वे-जुघूढ्वे । गूहिषीष्ट-घुक्षीष्ट । गूहिता-गोढा । गूहिष्यति-घोक्ष्यति॥ **दुहदिहलिहगुहूभ्यः सको लुग्वा यकारतकारयोरादि । ५ ।** अगूढ-अघुक्षत ॥ **आति सकोऽकारलोपः स्वरे । ६ ।** अघुक्षाताम् अघुक्षन्त अगूढाः अघुक्षथाः अघुक्षाथाम् अघूढ्वं-अघुक्षध्वम् । अघुक्षि-अगुह्वहि अघुक्षावहि अघुक्षामहि । दान आर्जवे । गुप्भ्यः (प्र० १ सू० १४३) यः से (प्र० २ सू० ३) मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः । (प्र० २ सू० ४) दीदांसति दीदांसते । दीदांसेत् दीदांसेत । दीदांसतु दीदांसताम् । अदीदांसत् अदीदांसत । दीदांसाञ्चक्रे दीदांसामास दीदांसांबभूव । दीदांस्यात् दीदांसिषीष्ट । दीदांसिता २ । दीदांसिष्यति दीदांसिष्यते । अदीदांसिष्यत् अदीदांसिष्यत । अदीदांसीत् अदीदांसिष्ट । शान तेजने । शीशांसति शीशांसते । दानवत् । भज सेवायाम् । भजति भजते । भजेत् भजेत । भजतु भजताम् । अभजत् अभजत । बभाज । तॄफलभज (प्र० १सू० ११२) इत्येत्वपूर्वलोपौ । भेजतुः भेजुः भेजिथ बभ-

क्थ । भेजे भेजाते भेजिरे । भज्यात् भक्षीष्ट । भक्ता भक्ता । भक्ष्यति भक्ष्यते। अभक्ष्यत् अभक्ष्यत । अभाक्षीत् अभाक्ताम् अभाक्षुः । अभक्त अभक्षाताम् अभक्षत । डुपचष् पाके । डुकारषकारौ कार्यार्थौ । पचति पचते पचेत् पचेत । पचतु पचताम् । अपचत् अपचत । पपाच पेचतुः पेचुः पेचे। पच्यात् पक्षीष्ट । पक्ता पक्ता । पक्ष्यति पक्ष्यते । अपक्ष्यत् अपक्ष्यत । अपाक्षीत् अपक्त अपक्षाताम् अपक्षत । अञ्च गतौ याचने च । आञ्चीत्। व्यय गतौ । वव्यये । अव्ययीत् । श्रिञ् सेवायाम् । गुणः (प्र० १ सू० ११) श्रयति श्रयते । शिश्राय शिश्रियतुः शिश्रिये । श्रीयात् श्रयिषीष्ट । श्रयिता श्रयिता । श्रयिष्यति श्रयिष्यते। अश्रयिष्यत् अश्रयिष्यत ॥ **स्नुश्रिद्रुवां सेरङ् धातोर्द्वित्वं च** । ७। अशिश्रियत् अशिश्रियत । त्विष् दीप्तौ । त्वेषति त्वेषते । तित्वेष तित्विषे । त्विष्यात् त्विक्षीष्ट । त्वेष्टा २ । त्वेक्ष्यति त्वेक्ष्यते । अत्वेक्ष्यत् अत्वेक्ष्यत । हशषान्तात्सक् (प्र० १ सू० ११९) अत्विक्षत ॥ **सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः** । ८। अकारलोपे कृते आतोऽन्तोदनतः (प्र०१ सू० ४८) अत्विक्षाताम् अत्विक्षत । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यजति यजते । यजेत् यजेत । यजतु यजताम् । अयजत् अयजत । णवादौ पूर्वस्य (प्र०१ सू०१४९) इयाज । यजां यवराणां य्वृतःसंप्रसारणम् (प्र० १ सू० १५०) ईजतुः ईजुः इयजिथ-इयष्ट ईजे । इज्यात् । यक्षीष्ट । यष्टा यष्टा । यक्ष्यति यक्ष्यते । अयक्ष्यत् अयक्ष्यत । अयाक्षीत् अयाष्टाम् अयाक्षुः । अयष्ट अयक्षाताम् अयक्षत अयष्ठाः अयक्षाथाम् ॥ **ध्वे च सेर्लोपः** । ९ । षत्वम् । झबे जबाः (वृ० १ प्र० २ सू० ३) ष्टुत्वम् । अयड्ढ्वम् । अयक्षि अयक्ष्वहि अयक्ष्महि । टुवप् बीजत-

न्तुसन्ताने । डु इत् । वपति । वपेत् । उवाप ऊपतुः ऊपुः उवपिथ-उवप्थ ऊपे । उप्यात् वप्सीष्ट । वप्ता २ । वप्स्यति वप्स्यते । अवप्स्यत् अवप्स्यत । अवाप्सीत् अवप्त । वह प्रापणे । वहति वहते । उवाह ऊहतुः ऊहुः । उवहिथ । होढः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तथोर्धः (प्र० १ सू० ७२) ष्टुत्वम् । ढलोपः । सहिवहोरोदवर्णस्य (प्र० २ सू० २४) उवोढ । उह्यात् वक्षीष्ट । वोढा २ । वक्ष्यति वक्ष्यते । अवक्ष्यत् अवक्ष्यत । अवाक्षीत् अवोढाम् । अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत । वेञ् तन्तुसन्ताने वयति वयते॥**वेञो णादौ संप्रसारणाभावो वाच्यः ।१०।** संध्यक्षराणामा (प्र० १ सू० १२२) ववौ । वादित्वान्नैत्वपूर्वलोपौ । ववतुः ववुः ववे ॥ **वेञो वय् णादौ वा वक्तव्यः । ११ ।** उवाय ॥ **ग्रहां क्किति च । १२ ।** ग्रहादीनां संप्रसारणं स्यात् किति ङिति च परे ॥ इति संप्रसारणम् । यकारस्य संप्रसारणनिषेधः । ऊयतुः ऊयुः उवयिथ ऊयथुः । ऊये ऊयाते ऊयिरे ॥ **वयो यस्य किति णादौ वो वा वक्तव्यः । १३ ।** ऊवतुः ऊवुः ऊवे । ऊयात् वासीष्ट । वाता वाता । वास्यति वास्यते । अवास्यत् अवास्यत । अवासीत् । आदन्तानाम् (प्र० १ सू० १०७) इति इट्सकौ । अवासिष्टाम् अवास्त । व्येञ् संवरणे । व्ययति व्ययते ॥ **व्येञो णादौ नात्वम् । १४ ।** विव्याय विव्यतुः विव्युः ॥ **अत्त्यर्तिव्ययतीनां थपो नित्यमिट् । १५ ।** विव्ययिथ विव्ये । वीयात् व्यासीष्ट । व्याता व्याता । व्यास्यति व्यास्यते । अव्यास्यत् अव्यास्यत । अव्यासीत् अव्यास्त । ह्वेञ् स्पर्धायाम् । ह्वयति ह्वयते ॥ **अद्विरुक्तस्य ह्वयतेः संप्रसारणं वक्तव्यम् । १६ ।** जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहविथ जुहोथ । जुहुवे

जुहुवाते जुहुविरे । हूयात् ह्वासीष्ट । ह्वाता ह्वाता । ह्वास्यति ह्वास्यते । अह्वास्यत् अह्वास्यत ॥ **अस्यतिवक्तिख्यातिलिपिसिचिह्वयतीनां सेङों वा वाच्यः । १७ ।** अह्वत अह्वेताम् अह्वन्त । ह्वास्त अह्वासाताम् अह्वासत । ऋत जुगुप्सायां कृपायां च ॥ **ऋतेरीयङ् स्वार्थेऽनपि तु वा । १८ ।** ऋतीयते । ऋतीयाञ्चक्रे आनर्त । ऋतीयिष्यते । आर्तीत् आर्तीयिष्ट ॥

॥ इति भ्वादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥३॥ इत्यब्विकरणा भ्वादयो धातवः ॥

इदानीं लुग्विकरणाददादेर्गणात्कर्तरि तिवादयो वर्ण्यन्ते ॥ अद् भक्षणे । अप् (प्र० १ सू० १०) ॥ **अदादेर्लुक् । १ ।** अदादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति ॥ खसे चपा झसानाम् (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्सि अत्थः अत्थ । अद्मि अद्वः अद्मः । अद्यात् । अत्तु-अत्ताद्वा अत्ताम् अदन्तु ॥ **झसाद्धिर्हेः । २ ।** झसादुत्तरस्य हेर्धिर्भवति ॥ अद्धि-अत्ताद्वा अत्तम् अत्त । अदानि अदाव अदाम ॥ **अदोदिस्योरडागमो वक्तव्यः । ३ ।** आदत् आदः ॥ **सिसर्योरदेर्घस्लृ लिटि तु वा । ४ ।** जघास । गमां स्वरे (प्र० १ सू० १०८) खसे चपा (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) घसादेः षः (प्र० १ सू० १९१) क्षः । जक्षतुः जक्षुः । जघसिथ । पक्षे । आद आदतुः आदुः । आदिथ । अद्यात् । अत्ता । अत्स्यति । आत्स्यत् ॥ ऌदित्वादङ् । अघसत् अघसताम् अघसन् । प्सा भक्षणे । प्साति प्सातः प्सान्ति । प्सायात् प्सायाताम् प्सायुः । प्सातु-प्साताद्वा प्साताम् प्सान्तु । अप्सात् अप्साताम् ॥ **आदन्तविद्द्विषामन उस् वा वक्त-**

न्यः । ५ । उस्यालोपः (प्र० १ सू० १२७) अप्सुः-अप्सान् । पप्सौ पप्सतुः पप्सुः । पप्सिथ-पप्साथ । प्सेयात् प्सायात् । प्साता । प्सास्यति । अप्सास्यत् । आदन्तानाम् (प्र० १ सू० १०७) इतीट्सकौ । अप्सासीत् अप्सासिष्टाम् । मा माने । माति । मायात् । मातु । अमात् अमाताम् अमुः अमान् । ममौ । दादेरे (प्र० १ सू० १२६) मेयात् । माता । मास्यति । अमास्यत् । अमासीत् । या प्रापणे । याति । यायात् । यातु । अयात् अयाताम् अयुः अयान् । ययौ । यायात् । याता । यास्यति । अयास्यत् । अयासीत् । वा गतिगन्धनयोः । वाति । यातिवत् । रा दाने । तद्वत् । ला दानग्रहणयोः । लाति । ललौ । तद्वत् । द्रा कुत्सायां गतौ च । द्राति । दद्रौ । द्रायात् द्रेयात् । द्राता । द्रास्यति । अद्रास्यत् । अद्रासीत् । ख्या प्रकथने । ख्याति । ख्यायात् । ख्यातु । अख्यात् । चख्यौ । ख्यायात् ख्येयात् । ख्याता । ख्यास्यति । अख्यास्यत् । पुषादित्वात् ङः । आतोऽनपि (प्र०१सू०१२४) अख्यत् । पा रक्षणे । पाति । पायात् । पातु । अपात् । पपौ । पाता । पास्यति । अपास्यत् । अपासीत् । भा दीप्तौ । भाति । बभौ । अभासीत् । ष्णा शौचे । स्नाति । सस्नौ । स्नायात् स्नेयात् । अस्नासीत् । वश कान्तौ । छशषराजादेः षः (वृ०१प्र०९सू०४४) इति षत्वम् । ष्टुत्वम् । वष्टि । ग्रहां क्ङिति च (प्र० ३ सू० १२) उष्टः उषन्ति । षत्वम् । षढोः कः से (प्र०१सू०११७) क्षः । वक्षि उष्ठः उष्ठ । वश्मि उश्वः उश्मः । उश्यात् उश्याताम् उश्युः । वष्टु उष्टात्-उष्टाम् उशन्तु । हसाद्धिर्हेः (प्र० ४ सू० २) झबे जबाः (वृ० १ प्र० २ सू० ३) ष्टुत्वम् । उड्ढि उष्टात् उष्टम् उष्ट । वशानि वशाव वशाम ॥ **दिस्योर्हसात् । ६ ।** हसादुत्तरयोर्दिप्सिपोर्लोपो भवति ॥ षत्वम् । षो डः

(वृ० १ प्र० ९ सू० ४५) वावसाने (वृ० १ प्र० ९ सू० ८ अवट्-अवड् । संप्रसारणम् । अडागमः । उओ (वृ० १ प्र० २ सू १३) ओऔऔ (वृ०१प्र०२सू०१४) औष्टाम् औशन् । अवट् अव औष्टम् औष्ट । अवशम् औश्व औश्म । उवाश ऊशिव ऊशिम ।उश्या उश्यास्ताम् उश्यासुः । वशिता । वशिष्यति। अवशिष्यत् । अवाशीत् हन् हिंसागत्योः । हन्ति ॥ **लोपस्त्वनुदात्ततनाम्** । ७ । अनु दात्तानां तनादीनां च ञमस्य लोपो भवति किति ङिति झ परे ॥ तुशब्दात्क्वचिदझसेऽपि क्यप्प्रत्ययादौ ञमस्य लोपः

रमिर्यमिनमी हन्तिरनुदात्ता गमिर्मनिः ॥

तनुः क्षण् क्षिण् ऋणुकृणू वनुर्वमुस्तनादयः । १५

हतः । गमां स्वरे (प्र० १ सू० १०८) हनो घ्ने (वृ ० प्र० ९ सू० ३०) घ्नन्ति । हंसि हथः हथ । हन्मि हन्वः हमः । हन्यात् हन्याताम् हन्युः । हन्तु-हताद्वा हताम् घ्नन्तु ॥ **जह्योधि शाधि । ८ ।** हन्तेर्जहिशब्दोऽस्तेरेधिशब्दः शास्तेः शाधिशब्दो निपात्यते हिविषये ॥ जहि-हताद्वा हतम् हत । हनानि हनाव हनाम । अहन् अहताम् अघ्नन् । अहन् अहतम् अहत । अहनम् अहन्व अहन्म । हनो घ्ने (वृ०१प्र०९सू०३०) वृद्धिः। जघान जघ्नतुः जघ्नुः ॥ **द्विरुक्तस्य हन्तेस्थपि घत्वं वाच्यम् ।९।** जघनिथ जघन्थ जघ्नथुः जघ्न। जघान-जघन जघ्निव जघ्निम ॥ **हन्तेः स्याशीर्यादादौ वधादेशो वक्तव्यः । १० ।** वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः । हन्ता हन्तारौ हन्तारः । हनृतः स्यपः (प्र० १ सू० १०९) हनिष्यति हनिष्यतः हनिष्यन्ति । अहनिष्यत् अहनिष्यताम् अहनि-

ष्यन् ॥ **जनिवध्योर्न वृद्धिः । ११ ।** वधादेशे कृते इट् । अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः । अवधीः अवधिष्टम् अवधिष्ट । यु मिश्रणे । गुणः (प्र० १ सू० ११) ॥ **ओरौ । १२ ।** उकारस्याद्विरुक्तस्य औकारादेशो भवति पिति त्सिम अवादौ विषये ॥ यौति युतः । नुधातोः (प्र० १ सू० ९९) युवन्ति । यौषि युथः युथ । यौमि युवः युमः । युयात् । यौतु-युताद्वा युताम् युवन्तु । युहि-युताद्वा युतम् युत । यवानि यवाव यवाम । अयौत् अयुताम् अयुवन् । अयौः अयुतम् अयुत । अवयम् अयुव अयुम । धातोर्नामिनः (प्र० १ सू० ८८) । युयाव । नानप्योर्वः (प्र० २ सू० १२) युयुवतुः युयुवुः । युयविथ युयुवथुः । यूयात् । यविता । यविष्यति । अयविष्यत् । अयावीत् अयाविष्टाम् अयाविषुः । तु गतिवृद्धिहिंसासु ॥ **तुरुनुस्तुभ्योऽद्विरुक्तेभ्यो हसादीनां चतुर्णामीड्वा । १३ ।** तौति-तवीति तुतः-तुवीतः तुवन्ति । तौषि-तवीषि तुथः-तुवीथः तुथ तुवीथ । तौमि-तवीमि । तुयात्-तुवीयात् । तौतु-तवीतु तुतात् तुवीतात् तुताम् तुवीताम् तुवन्तु । तुहि-तुवीहि अतौत्-अतवीत् । तुवाव । तोता । तोष्यति । अतोष्यत् । अतौषीत् । रु शब्दे । रौति-रवीति रुतः-रुवीतः रुवन्ति । रौषि-रवीषि । रुयात् रुवीयात् । रौतु-रवीतु रुतात् रुवीतात् । अरौत्-अरवीत् अरुताम्-अरुवीताम् अरुवन् । अरौः-अरवीः । रुराव रुरुवतुः रुरुवुः । रुरविथ । रूयात् । रोता । रोष्यति । अरोष्यत् । अरौषीत् । दु गतौ भौवादिकः । दवति । दवेत् । दवेत् । दवतु । अदवत् । दुदाव । दुयात् । दोता । दोष्यति । अदोष्यत् । अदौषीत् अदौष्टाम् अदौषुः । णु स्तुतौ । आदेः ष्णः स्नः (प्र० १ सू० ६७) नौति-नवीति नुतः-नुवीतः नुवन्ति । नुनाव ।

न्तु-मार्जन्तु । मृड्ढि मृष्टात् मृष्टम् मृष्ट । मार्जानि मार्जाव मार्जाम । अमार्ट्-अमार्ड् अमृष्टाम् अमृजन्-अमार्जन् । अमार्ट्-अमार्ड् अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्जम् अमृज्व अमृज्म । ममार्ज ममृजतुः-ममार्जतुः ममृजुः-ममार्जुः । ममार्जिथ-ममार्ष्ठ ममृजथुः-ममार्जथुः । मृज्यात् । मार्जिता-मार्ष्टा । मार्जिष्यति-मार्क्ष्यति । अमार्जिष्यत्-अमार्क्ष्यत् । अमार्जीत् अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुः । अमार्क्षीत् अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः । वच परिभाषणे । वक्ति वक्तः ॥ **नहि वचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः किन्तु वदन्तीत्युच्चारणीयम् । २७ ।** वदन्ति । वक्षि वक्थः वक्थ । वच्मि वच्वः वच्मः । वच्यात् । वक्तु-वक्तात् वक्ताम् । वग्धि-वक्तात् वक्तम् वक्त । अवक्-अवग् अवक्ताम् अवचन् । अवक्-अवग् अवक्तम् अवक्त । अवचम् अवच्व अवच्म । णबादौ पूर्वस्य (प्र० १ सू० १४९) उवाच । यजां यवराणां ऋतः संप्रसारणम् (प्र० १ सू० १५०) ऊचतुः ऊचुः । उवचिथ-उवक्थ । उच्यात् । वक्ता । वक्ष्यति । अवक्ष्यत् ॥ अस्यतिवक्ति (प्र० ३ सू० १७) इति ङः ॥ **ङे वचेरुमागमो वक्तव्यः । २८ ।** उओ (वृ० १ प्र० २ सू० १३) अवोचत् अवोचताम् अवोचन् । रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ **रुदादेश्चतुर्णां हसादेः । २९ ।** रुदादेः परेषां तिवादिचतुर्णां मध्ये हकारवसादेः प्रत्ययस्येट् भवति ॥

रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ॥
जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिपञ्चको गणः ॥ १६ ॥

रोदिति रुदितः रुदन्ति । रोदिषि रुदिथः रुदिथ । रोदिमि रुदिवः रुदिमः । रुद्यात् । रोदितु-रुदितात्वा रुदिताम् रुदन्तु । रुदिहि-रु-

दिताद्वा रुदितम् रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम ॥ **रुदादेर्दिस्योरीडटौ च वक्तव्यौ । ३० ।** अरोदीत् अरोदत् । रुरोद रुरुदतुः रुद्यात् । रोदिता । रोदिष्यति । अरोदिष्यत् । अरोदीत् । इरितो वा (प्र० १ सू० ९९) अरुदत् । ञिष्वप् शये । ञि इत् । स्वपिति । स्वप्यात् । स्वपितु-स्वपिताद्वा । अस्वपीत् । अस्वपत् । संप्रसारणम् । सुष्वाप सुषुपतुः सुषुपुः । सुष्वपिथ-सुष्वप्थ । सुप्यात् । स्वप्ता । स्वप्स्यति । अस्वप्स्यत् अस्वाप्सीत् अस्वाप्ताम् अस्वाप्सुः । श्वस् प्राणने । श्वसिति । श्वस्यात् । श्वसितु । अश्वसीत् अश्वसत् अश्वसिताम् अश्वसन् । शश्वास शश्वसतुः शश्वसुः । श्वस्यात् । श्वसिता । श्वसिष्यति । अश्वसिष्यत् । ह्म्यन्तक्षणेति (प्र० १ सू० ९९) वृद्ध्यभावः । अश्वसीत् । अन प्राणने ॥ **अनिति । ३१ ।** प्रपूर्वः । उपसर्गस्थान्निमित्तादनितेर्नस्य णत्वं वाच्यम् ॥ प्राणिति । अन्यात् । अनितु । आनीत् आनत् । आन आनतुः आनुः । अन्यात् । अनिष्यति । आनिष्यत् । आनीत् आनिष्टाम् आनिषुः । जक्ष भक्ष हसनयोः । जक्षिति जक्षितः ॥ **जक्षादेरन्तोऽदन उस् । ३२ ।** जक्षजागृदरिद्राशासूचकासृभ्यः परस्य अन्त अत् अन उस् भवति ॥ जक्षति जक्षिपि । जक्ष्यात् । जक्षितु । अजक्षीत् अजक्षत् । जजक्ष । जक्ष्यात् जक्षिता । जक्षिष्यति । अजक्षिष्यत् । अजक्षीत् । जागृ निद्राक्षये । जागर्ति जागृतः जाग्रति जागर्षि । जागृयात् । जागर्तु—जागृतात् जागृताम् जाग्रतु । जागृहि-जागृताद्वा जागृतम् जागृत । जागराणि जागराव जागराम । गुणः (प्र० १ सू० ११) दिस्योर्हसात् (प्र० ४ सू० ६) स्रोर्विसर्गः (वृ० १ प्र० ६ सू० ४) अजागः अजागृताम् ॥ **उसि जागतेर्धातो गुणो वक्तव्यः । ३३ ।** अजागरुः । अजागः अ-

जजागृव अजागृम । जजागार ॥ **जा-**
जागृतम् अजागृत । अजागरम् अजागृव अजागृम । जजागार ॥ **जा-**
गतेः किति गुणो वक्तव्यः । ३४ । जजागरतुः जजागरुः । ज-
जागरिथ जजागरथुः जजागर । जजागार-जजागर जजागरिव जजागरिम ।
विद् (प्र० १ सू० ८६) इति पक्षे आम् । जागराञ्चकार जागरामास
जागरांबभूव । जागर्यात् । जागरिता । जागरिष्यति । अजागरिष्यत् ।
ह्यन्तक्षणेति (प्र० १ सू० ९९) न वृद्धिः । अजागरीत् । दरिद्रा दु-
र्गतौ । दरिद्राति ॥ **दरिद्रातेरिदालोपश्च ङिति । ३५ ।** दरि-
द्रातेराकारस्य लोपो भवति ङिति स्वरे परे इकारश्च ङिति हसे परे ॥
दरिद्रितः दरिद्रति । दरिद्रासि दरिद्रिथः दरिद्रिथ । दरिद्रामि दरिद्रिवः
दरिद्रिमः । दरिद्रियात् । दरिद्रातु-दरिद्रिताद्वा दरिद्रिताम् दरिद्रतु । द-
रिद्राहि-दरिद्रिताद्वा दरिद्रितम् दरिद्रित । दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम ।
अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रुः । अदरिद्राः अदरिद्रितम् अदरिद्रित
अदरिद्राम् अदरिद्रिव अदरिद्रिम ॥ **णप् वुण्सयुटो हित्वा अ-**
न्यस्माद्दरिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा । ३६ । ददरिद्रौ द-
दरिद्रतुः ददरिद्रुः । ददरिद्रिथ ददरिद्रथुः । पक्षे । दरिद्राञ्चकार । दरि-
द्र्यात् । दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । अदरिद्रिष्यत् । अदरिद्रीत् अदरिद्रि-
ष्टाम् अदरिद्रिषुः । पक्षे । अदरिद्रासीत् अदरिद्रासिष्टाम् अदरिद्रासिषुः ।
शास् अनुशिष्टौ । शास्ति ॥ **शासेरिः । ३७ ।** शास्तेराकारस्येकारादेशो
भवति किति ङिति हसे ङे च परे ॥ घसादेः षः (प्र० १ सू० १५०
शिष्टः शासति । शास्सि शिष्टः शिष्ट । शास्मि शिष्वः शिष्मः । शि-
ष्यात् । शास्तु-शिष्टात् शिष्टाम्-शासतु । जह्योधिशाधि (प्र० ४ सू०
८) शाधि-शिष्टाद्वा शिष्टम् शिष्ट । शासानि शासाव शासाम ॥ **दि**

पि सस्य तः सिपि वा । ३८ । दिपि परे सस्य तकारो भवति सिपि तु वा भवति॥ अशात् अशिष्टाम् अशासुः । अशात्-अशाः अशिष्टम् अशिष्ट । अशासम् अशिष्व अशिष्म । शशास शशासतुः शशासुः । शिष्यात् । शासिता । शासिष्यति । अशासिष्यत् । लित्पुषादेर्ङः (प्र० १ सू० ११०) शासेरिः (प्र० ४ सू० ३७) अशिषत् । चकासृ दीप्तौ । ऋइत् । चकास्ति चकास्तः चकासति । चकास्यात् । चकास्तु-चकास्तात् चकास्ताम् चकासतु । झसाद्धिर्हेः (प्र० ४ सू० २) ॥ **धौ सलोपो वाच्यः । ३९ ।** चकाधि चकास्तात् चकास्तम् चकास्त । अचकात् अचकास्ताम् अचकासुः । अचकात्-अचकाः । कासादिप्रत्ययादाम् (प्र० १ सू० ८९) चकासाञ्चकार । चकास्यात् । चकासिता । चकासिष्यति । अचकासिष्यत् अचकासीत् अचकासिष्टाम् अचकासिषुः ॥ इत्यदादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ ४ ॥

अथात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । स्कोराद्योश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७१) ष्टुत्वम् । चष्टे चक्षाते । आतोऽन्तोदनतः (प्र० १ सू० ४८) चक्षते । षढोः कः से (प्र० १ सू० ११७) । चक्षे चक्षाथे चड्ढ्वे । चक्षे चक्ष्वहे चक्ष्महे । चक्षीत । चष्टाम् । अचष्ट अचक्षाताम् अचक्षत ॥ **चक्षिङोऽनपि ख्याञ्क्शाञौ णादौ वा वक्तव्यौ । १ ।** चख्यौ चख्यतुः चख्युः । चक्शौ चक्शतुः चक्शुः । चचक्षे । ख्यायात् ख्येयात् क्शायात् क्शेयात् ख्यासीष्ट क्शासीष्ट । ख्याता २ क्शाता २ । ख्यास्यति ख्यास्यते क्शास्यति क्शास्यते । अख्यास्यत् अख्यास्यत अक्शास्यत् अक्शास्यत । पुषादित्वादङः । अख्यत् ॥ **अस्याति-**

वक्तिख्यतीनामात्मनेपदे सेडों वाच्यः । २ । अख्यत अक्शासीत् अक्शास्ताम् । ईड स्तुतौ । खसे चपा झसानाम् (वृ० १ प्र० ४सू०१८) इट्टे ईडाते ईडते ॥ **ईडीशोः सध्वयोरिड्वक्तव्य । ३ ।** ईडिषे ईडाथे ईडिध्वे । ईडे ईड्वहे ईड्महे । ईडीत । ईट्टाम् । ऐट्ट। **लङो ध्वस्य नेट् । ४ ।** ऐड्ढ्वम् । ईडाञ्चक्रे । ईडिषीष्ट । ईडिता ईडिष्यते ऐडिष्यत । ऐडिष्ट । ईश् ऐश्वर्ये । ईष्टे ईशिषे । ईशीत । ईष्टाम् । ऐष्ट । ईशाञ्चक्रे । ईशिषीष्ट । ईशिता । ईशिष्यते । ऐशिष्यत ऐशिष्ट । आस् उपवेशने । आस्ते । आसीत । आस्ताम् । आस्त । कसादित्वादाम् । आसाञ्चक्रे आसिषीष्ट । आसिता । आसिष्यते । आसिष्यत आसिष्ट । वस् आच्छादने । वस्ते । वसीत । अवसिष्ट । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । आदेः ष्णः स्नः (प्र० १ सू० ६७) सूते । सुवीत । सूताम् ॥ **सूतेः पिति गुणाभावो वाच्यः । ५ ।** सुवै सुवावै सुवामहै । असूत । सुषुवे । स्वरति (प्र० १ सू० १०) इति वेट् । सविषीष्ट-सौषीष्ट सविता-सोता । सविष्यते-सोष्यते । असविष्यत असोष्यत । असविष्ट-असोष्ट । शीङ् स्वप्ने ॥ **शीङः सर्वत्र गुणो भवत्यपि विषये । ६ ।** शेते शयाते ॥ **शीङोऽतो रुट् । ७ ।** शीङः परस्यादित्येतस्य रुडागमो भवति ॥ शेरते । शयीत । शेताम् शयाताम् शेरताम् । अशेत अशयाताम् अशेरत । शिष्ये शिष्याते । शयिषीष्ट । शयिता । शयिष्यते । अशयिष्यत । अशयिष्ट । इङ् अध्ययने । अधिपूर्वः । अधीते अधीयाते अधीयते । अधीयीत । अधीताम् अधीयाताम् अधीयताम् अध्यैत । इयादेशे कृते पश्चादडागमद्वयम् । अध्यैयाताम् अध्यैयत ॥ **इङो णादौ गा वक्तव्यः ।८।** अधिजगे । अध्यैषीष्ट । अध्येता। अध्येष्य-

ते। अध्यैष्यत॥ **इङो वा गी सौ लृङि च तत्परस्य प्रत्ययस्य ङित्वं वाच्यम्। ९।** ङित्वाद्गुणो न। अध्यगीष्यत अध्यगीष्येताम् अध्यगीष्यन्त। अध्यैष्यत। अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत। अध्यैष्ट अध्यैषाताम् अध्यैषत ॥ इत्यदादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ ५ ॥

अथोभयपदिप्रक्रिया प्रदर्श्यते ॥ द्विष अप्रीतौ। अकार उभयपदार्थः। द्वेष्टि द्विष्टे। द्विष्यात् द्विषीत। द्वेष्टु-द्विष्टात् द्विष्टाम्। अद्वेट्-अद्वेड् अद्विष्टाम् अद्विषुः अद्विषन्। अद्विष्ट। दिद्वेष दिद्विषे। द्विष्यात्। द्विक्षीष्ट। द्वेष्टा २। द्वेक्ष्यति द्वेक्ष्यते। अद्वेक्ष्यत् अद्वेक्ष्यत। हशषान्तात्सक् (प्र० १ सू० ११९) अद्विक्षत्। अद्विक्षत ॥ **सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः। १।** अद्विक्षाताम् अद्विक्षन्त। दुह प्रपूरणे। दादेर्घः (वृ० १ प्र० ९ सू० ६) दोग्धि दुग्धः दुहन्ति। धोक्षि दुग्धः दुग्ध। दोह्मि दुह्वः दुह्मः। दुग्धे। दुह्यात् दुहीत। दोग्धु ॥ **हकारस्य क्वचिज्झभावो वाच्यः। २।** दुग्धि दुग्धाम्। अधोक्-अधोग् अदुग्धाम् अदुहन्। अदुग्ध। दुदोह दुदुहे। दुह्यात् धुक्षीष्ट। दोग्धा दोग्धा। धोक्ष्यति धोक्ष्यते। अधोक्ष्यत् अधोक्ष्यत। अधुक्षत्। अधुक्षत ॥ दुह्दिह्लिह्गुह्भ्यः सको लुग्वा वकारतवर्गयोराति (प्र० २ सू० ९) अदुग्ध अधुक्षाताम् अधुक्षन्त। अदुग्धाः-अधुक्षथाः अधुक्षाथाम् अधुग्ध्वम् अधुक्षध्वम्। अधुक्षावहि-अदुह्वहि अधुक्षामहि। दिह् उपचये। देग्धि। तद्वत्। लिह् आस्वादने। होढः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) लेढि। तद्वत्। ष्टुञ् स्तुतौ। आदेः ष्णः स्नः (प्र० १ सू० ६७) ओरौ (प्र० ४ सू० १२) स्तौति-स्तुवीति स्तुतः-स्तुवीतः स्तुवन्ति।

स्तुते-स्तुवीते । स्तुयात्-स्तुवीयात् । स्तौतु-स्तुवीतु स्तुतात्-स्तुवीतात् स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवन्तु । स्तुहि-स्तुवीहि-स्तुवीतात् । अस्तौत् अस्तवीत् अस्तुताम् अस्तुवीताम् अस्तुवन् । अस्तुत अस्तुवीत । तुष्टाव तुष्टुवतुः तुष्टुवुः । क्रादित्वान्नेट् । तुष्टोथ तुष्टुवथुः तुष्टुव । तुष्टाव तुष्टुव तुष्टुम । तुष्टुवे । स्तूयात् स्तोषीष्ट । स्तोता स्तोता । स्तोष्यति स्तोष्यते । अस्तोष्यत् अस्तोष्यत ॥ **स्तुसुधूञ्भ्यां पे सेरिड् वक्तव्यः । ३ ।** अस्तावीत् अस्तोष्ट । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥ **अबादावीपि तिस्मि । ४ ।** ब्रुव ईकारः प्रत्ययो भवति तकारसकारमकारादौ पिति परे अबादौ विषये ॥ ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूथः ॥ **आहश्च पञ्चानाम् । ५ ।** ब्रुव उत्तरेषां तिवादीनां पञ्चानां णवादयः पञ्चादेशा भवन्ति ब्रुव आहश्चादेशो भवति ॥ आह आहतुः आहुः ॥ **तथे । ६ ।** आहो हकारस्य तकारादेशो भवति थे परे ॥ आत्थ आहथुः ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः । ब्रूयात् ब्रवीत । ब्रवीतु ब्रूताम् । अब्रवीत् अब्रूत ॥ **ब्रुवो वचिः । ७ ।** ब्रुवो वचिरादेशो भवति अनपि विषये ॥ इकार इत् । उवाच ऊचे । अवोचत् अवोचत । शेषस्य पूर्ववत्प्रक्रिया । ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ **ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः । ८ ।** हसादौ पिति ॥ ऊर्णौति-ऊर्णोति ॥ **ऊर्णोतेर्गुणो दिस्योः । ९ ।** वृद्धेरपवादः । और्णोत् और्णोः ॥ **ऊर्णोतेराम्न । १० । स्वरादेः परः । ११ ।** स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽवयवोऽद्विरुक्तः सस्वरो द्विर्भवति ॥ **स्वरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न । १२ ।** ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ॥ **ऊर्णोतेरिडादिः प्रत्ययो वा ङित् । १३ ।** ऊर्णुनुविथ-ऊर्णुनविथ । ऊर्णुयात् ऊर्णुविषीष्ट-ऊर्णविषीष्ट । ऊर्णुविता-ऊर्णविता ॥ **ऊर्णोतेर्वा**

वृद्धिः सौ परे । १४ । पक्षे गुणः । और्णावीत्-और्णवीत् और्णुवीत् और्णविष्ट-और्णुविष्ट । इत्यदादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥ ६ ॥ ॥ इति लुग्विकरणा अदादयो धातवः ॥

लुग्विकरणस्यापि जुहोत्यादिगणस्य विशेषः । हु दानादनयोः ॥ **ह्वादेर्द्विश्च । १ ।** हु इत्यादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति तस्मिन् लुकि सति धातोर्द्विर्वचनम् ॥ कुहोश्चुः (प्र० १ सू० ६९) गुणः (प्र० १ सू० ११) जुहोति जुहुतः ॥ **द्वे । २ ।** द्विरुक्तादुत्तरस्यान्त इत्येतस्याद्भवति । जुह्वति ॥ जुहोषि जुहुथः जुहुथ । जुहोमि जुहुवः जुहुमः । जुहुयात् जुहुयाताम् । जुहोतु-जुहुतात् जुहुताम् जुह्वतु ॥ **हेर्धिः । ३ ।** जुहोतेरुत्तरस्य हेर्धिर्भवति ॥ जुहुधि । अजुहोत् अजुहुताम् । अद्भ्युसीत्युक्तेर्गुणः । अजुहवुः । अजुहोः अजुहुतम् अजुहुत । अजुहवम् अजुहुव अजुहुम । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहविथ-जुहोथ ॥ **भीह्रुभृह्रीणामाम्वा वक्तव्यः स लुग्वत् । ४ ।** लुकि सति धातोर्द्वित्वम् ॥ जुहवाञ्चकार । हूयात् । होता । होष्यति । अहोष्यत् । अहौषीत् अहौष्टाम् अहौषुः । ञिभी भये । ञि इत् । बिभेति बिभीतः ॥ **ङिति हसे भिय इकारो वा वक्तव्यः । ५ ।** सार्वधातुके ॥ बिभितः बिभ्यति । बिभीयात्-बिभियात् । बिभेतु बिभितात्-बिभीतात् बिभीताम् बिभिताम् । अबिभेत् अबिभिताम् अबिभीताम् अबिभयुः । बिभाय । पक्षे आम् । बिभयाञ्चकार । भीयात् । भेता । भेष्यति । अभेष्यत् । अभैषीत् । ह्री लज्जायाम् । जिह्रेति जिह्रीतः जिह्रियति । जिह्रीयात् । जिह्रेतु । अजिह्रेत् अजिह्रीताम् अजिह्रयुः । जिह्राय जिह्रियतुः जिह्रियुः ।

जिह्रयाञ्चकार । ह्रीयात् । ह्रेता । ह्रेष्यहि । अह्रेष्यत् । अह्रेषीत् । पॄ पालनपूरणयोः ॥ **ऋप्रोरिः पूर्वस्य । ६ ।** ऋप्रोः पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति लुकि सति ॥ गुणः (प्र० १ सू० ११) पिपर्ति ॥ **पो-रुर् । ७ ।** पवर्गादुत्तरस्य ऋकारस्य उर् भवति किति ङिति च परे ॥ य्वोर्विहसे (वृ० १ प्र० १० सू० ७) पिपूर्तः पिपुरति । पिपूर्यात् । पिपर्तु-पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरतु । पिपूर्हि । अपिपः । "ऋप्रोर्दिस्योरडागमो वा वक्तव्य" इति केचित् ॥ अपिपरत् अपिपूर्ताम् अपिपरुः । अपिपः-अपिपरः अपिपूर्तम् अपिपूर्त । अपिपरम् अपिपूर्व अपिपूर्म । पपार ॥ **ऋसंयोगादेर्णादेरकित्वं वाच्यम् । ८ ।** कित्वाभावाद्गुणः । पपरतुः पपरुः । पपरिथ । पूर्यात् । ईटो ग्रहाम् (प्र० १ सू० १४०) परीता-परिता । परीष्यति । परिष्यति । अपरीष्यत्-अपरिष्यत् । अपारीत् ॥ **वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घः । ९ ।** अपारिष्टाम् अपारिषुः । ह्रस्वोऽपि पिपर्तिरस्ति । पिपर्ति पिपृतः पिप्रति । पिपृयात् । पिपर्तु । अपिपः । अपिपरत् अपिपृताम् अपिपरुः । अपिपः अपिपरः । पपार पप्रतुः पप्रुः । ऋतो रिङ् । प्रियात् । पर्ता । हनृतः स्यपः (प्र० १ सू० १०९) परिष्यति । अपरिष्यत् । अपार्षीत् । ओहाक् त्यागे । ओकावितौ । जहाति ॥ **द्वेस्तौ लोपोऽनुवर्तते इकारश्च । १० ।** द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति स्वरे इकारश्च ङिति हसे परे ॥ जहितः **जहातेराकारस्य क्ङिति हसे ईर्वा वाच्यः । ११ ।** जहीतः जहति ॥ **जहातेर्यादावालोपो वाच्यः । १२ ।** जह्यात् । जहातु-जहीतात् जहितात् जहीताम्-जहिताम् जहतु ॥ **ईर्वा हौ १३** जहातेर्हौ परे इकारः सिद्ध एव । पक्षे आकारेकारौ भवतः ॥ जहीहि-ज-

हिहि-जहाहि । अजहात् । अजहीताम् अजहिताम् अजहुः । जहौ जहतुः जहुः । जहिथ-जहाथ । दादेरे (प्र० १ सू० १२६) हेयात् । हाता । हास्यति । अहास्यत् । अहासीत् । ऋ गतौ । ऋप्रोरिः पूर्वस्य (प्र० ७ सू० ६) ॥ **असवर्णे स्वरे पूर्वस्य इयादेशो भवति । १४ ।** इयर्ति इयृतः इयूति । इयृयात् । इयर्तु इयृतात् इयृताम् इयूतु । इयृहि-इयृताम् इयृतम् इयृत । इयराणि इयराव इयराम । ऐयः-ऐयरत् ऐयृताम् ऐयरुः । ऐयः-ऐयरः ऐयृतम् ऐयृत । ऐयरम् ऐयृव ऐयृम । रः (वृ० ३ प्र० २ सू० ८) वृद्धिः । आर आरतुः आरुः । गुणोर्तिसंयोगाद्योः (प्र० १ सू० १३१) अर्यात् । अर्ता । अरिष्यति । आरिष्यत् । लृदशोः पुषादित्वात् ङप्रत्ययः । सेरपवादः । गुणः (प्र० १ सू० ११) आरत् ॥

॥ इति जुहोत्यादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ ७ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ ओहाङ् गतौ ॥ **भृञां लुकि । १ ।** डुभृञ् धारणपोषणयोः । ओहाङ् गतौ । माङ् माने । इत्येतेषां पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति लुकि सति ॥ द्वेस्तौ (प्र० ७ सू० १०) जिहीते जिहाते जिहते । जिहीत जिहीताम् । अजिहीत । जहे । हासीष्ट । हाता । हास्यते । अहास्यत । अहास्त अहासाताम् अहासत । माङ् माने । मिमीते मिमाते मिमते । मिमीत । मिमीताम् । अमिमीत । ममे । मासीष्ट । माता । मास्यते । अमास्यत । अमास्त ॥ इति जुहोत्यादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ ८ ॥

अथोभयपदिनः ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः । डुञावितौ । बिभर्ति बिभृतः बिभ्रति । बिभृते । बिभृयात् । बिभ्रीत । बिभर्तु बिभृताम् । अबिभः

अबिभृताम् अबिभरुः । अबिभृत । बभार बभ्रतुः बभ्रुः । बभर्थ बभ्रे बिभराञ्चकार बिभराञ्चक्रे बिभरामास बिभरांबभूव । यादादौ । बिभ्रियात् भृषीष्ट । भर्ता २ । हनृतः स्यपः (प्र० १ सू० १०९) भरिष्यति-भरिष्यते । अभरिष्यत्-अभरिष्यत । अभार्षीत् । उः (प्र० ३ सू० ३) अभृत । डुदाञ् दाने । ददाति ॥ **दादेः । १ ।** द्विरुक्तस्य धातोरकारस्य लोपो भवति ङिति परे ॥ दत्तः ददति । दत्ते ददाते ददते । दद्यात् । ददीत । ददातु दत्ताद्वा दत्ताम् ददतु ॥ **दा हौ । २ ।** दाधोराकारस्यैकारो भवति पूर्वस्य च लोपो भवति हौ परे ॥ देहि दत्ताम् । अददात् अदत्ताम् अददुः । अदत्त । ददौ ददे । देयात् दासीष्ट । दाता २ । दास्यति दास्यते । अदास्यत् अदास्यत । दादेः पे (प्र० १ सू० ४४) अदात् अदाताम् अदुः ॥ **दाधास्थामित्वं सेर्ङित्त्वम् । ३ ।** ङित्वान्न गुणः ॥ लोपो ह्रस्वाज्झसे (प्र० २ सू० १९) अदित अदिषाताम् अदिषत । डुधाञ् धारणपोषणयोः । दधाति । दादेः (प्र० ९ सू० १) ॥ **पूर्वस्य ङिति झसे धः । ४ ।** झभान्तस्य दधातेः पूर्वदकारस्य धकारो भवति ङिति झसे परे ॥ धत्तः दधति धत्ते । दध्यात् दधीत । दधातु धेहि धत्ताम् । अदधात् अदधाः अधत्त । दधौ दधे । धेयात् धासीष्ट । धाता २ । धास्यति धास्यते । अधास्यत् अधास्यत । दादेः पे (प्र० १ सू० ४४) अधात् अधित । णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् । आदेः ष्णः स्नः (प्र० १ सू० ६७) ॥ **निजां गुणः । ५ ।** निज्विज्विषां पूर्वस्य गुणो भवति लुकि सति ॥ नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । नेनेक्षि नेनिक्थः नेनेक्थ । नेनेज्मि नेनिज्वः नेनिज्मः । नेनिक्ते । नेनिज्यात् नेनिजीत । नेनेक्तु-नेनिक्तात् नेनिक्ताम् नेनिजतु । नेनिग्धि-नेनिक्तात् ने-

निक्तम् नेनिक्त ॥ **द्वे स्वरेऽपि नोपधागुणः । ६ ।** द्विरुक्तस्य धातोरपि विषये पिति स्वरे उपाधाया गुणो न भवति ॥ नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम । नेनिक्ताम् । अनेनेक्-अनेनेग् अनेनिक्ताम् अनेनिजुः अनेनिक्त । निनेज निनिजे । निज्यात् । सिस्योः (प्र० २ सू० २१) निक्षीष्ट नेक्ता नेक्ता । नेक्ष्यति नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत । अनिजत् अनिजताम् । अनिटो नामिवतः (प्र० १ सू० ७३) अनैक्षीत् अनैक्ताम् अनैक्षुः । विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । नेनेक्तिवत् ॥ विष्लृ व्याप्तौ । वेवेष्टि वेविष्टे । वेविष्यात् वेविषीत । वेवेष्टु वेविष्टाम् । अवेवेट् । अवेवेड् । विवेष विविषे । विष्यात् विक्षीष्ट । वेष्टा २ । वेक्ष्यति वेक्ष्यते । अवेक्ष्यत् अवेक्ष्यत । लित्पुषादेर्ङः (प्र० १ सू० ११०) अविषत् । ङो वेति केचित् । हशषान्तात्सक् (प्र० १ सू० ११९) अविक्षत् अविक्षत ॥

इति जुहोत्यादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥ ९ ॥ इति लुग्विकरणा जुहोत्यादयः ॥

॥ अथ दिवादयः ॥ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ॥ **दिवादेर्यः । १ ।** दिवादेर्गणाद्यः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥ अपोऽपवादः ॥ य्वोर्विंहसे (वृ० १ प्र० १० सू० ७) दीव्यति । दीव्येत् । दीव्यतु । अदीव्यत् । दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः दिदेविथ । दीव्यात् । देविता । देविष्यति । अदेविष्यत् । अदेवीत् । षिवु तन्तुसन्ताने । सीव्यति । सीव्येत् । सीव्यतु । असीव्यत् । सिषेव । सीव्यात् । सेविता । सेविष्यति । असेविष्यत् । असेवीत् । नृती गात्रविक्षेपे । ईकार इत् । नृत्यति । नृत्येत् । नृत्यतु । अनृत्यत् । ननर्त ननृततुः ननृतुः । नृत्यात् । नर्तिता । नर्तिष्यति । अनर्ति-

ष्यत् ॥ **नृतत्तृद्छृद्चृतकृतां सस्यासेरिद्वा वक्तव्यः ।२।** नर्त्स्यति । अनर्त्स्यत् । अनर्तीत् । जृइर् वयोहानौ । ऋत इर् (प्र० १ सू० १२२) य्वोर्विहसे (वृ० १ प्र० १० सू० ७) जीर्यति । जीर्येत् । जीर्यतु । अजीर्यत् । जजार । गुणः (प्र० १ सू० ११) जजरतुः जजरुः । जीर्यात् । इटो ग्रहाम् (प्र० १ सू० १४०) जरिता-जरीता । जरिष्यति-जरीष्यति । अजरिष्यत्-अजरीष्यत् । इरितो वा (प्र० १ सू० ५९) अजरत् अजारीत् । शो तनूकरणे ॥ **यो: । ३ ।** यप्रत्यये परे धातोरोकारस्य लोपो भवति ॥ श्यति । श्येत् । श्यतु । अश्यत् । शशौ । शायात् । शाता । शास्यति । अशास्यत् । वा सिलोपः । अशात् । अशासीत् । छो छेदने । छ्यति । छ्येत् । छ्यतु । अछ्यत् । चच्छौ । छायात् । छाता । छास्यति । अच्छास्यत् । अच्छात् अच्छासीत् । षोऽन्तकर्मणि । स्यति । स्येत् । स्यतु । अस्यत् । ससौ । सेयात् । साता । सास्यति । असास्यत् । असात् असासीत् । दो अवखण्डने । द्यति । द्येत् । द्यतु । अद्यत् । ददौ । देयात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदात् । राध साध संसिद्धौ । राध्यति । राध्येत् । राध्यतु । अराध्यत् । रराध ॥ **राधतेर्हिंसायां किति णादौ सेटि थपि चैत्वपूर्वलोपौ वा । ४ ।** रेधतुः रराधतुः । राध्यात् । राद्धा । रात्स्यति । अरात्स्यत् । अरात्सीत् । अराद्धाम् । इष सर्पणे । इष्यति इष्येत् । इष्यतु । ऐष्यत् । इयेष । इष्यात् । एषिता । एषिष्यति ऐषिष्यत् । ऐषीत् । व्यध ताडने । ग्रहां क्ङिति च (प्र० २ सू० १२) विध्यति । विध्येत् । विध्यतु अविध्यत् । विव्याध । व्यद्धा । व्यत्स्यति । अव्यत्स्यत् । अव्यात्सीत् अव्याद्धाम् अव्यात्सुः । पुष पुष्टौ । पुष्यति । पुष्येत् । पुष्यतु ।

अपुष्यत् पुपोष । पुष्यात् । पोष्टा । पोक्ष्यति । अपोक्ष्यत् । अपुषत् । श्लिष् आलिङ्गने । श्लिष्यति । श्लिष्येत् । श्लिष्यतु । अश्लिष्यत् । शिश्लेष । श्लिष्यात् । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति । अश्लेक्ष्यत् । हशषान्तात्सक् (प्र० १ सू० ११९)॥ **श्लिषेरालिङ्गने सक् । ५ ।** ङापवादः । अश्लिक्षत्कन्यां चैत्रः । अनालिङ्गने समश्लिषत् जतु काष्ठम् । तृप् प्रीणने । तृप्यति । तृप्येत् । तृप्यतु । अतृप्यत् । ततर्प । तृप्यात् । रधादित्वादिड्विकल्पेन । तर्पिता-त्रप्ता तर्प्ता । रारो झसे दृशाम् (प्र० १ सू० ११५) तर्पिष्यति-त्रप्स्यति-तर्प्स्यति । अतर्पिष्यत्-अत्रप्स्यत्-अतर्प्स्यत् ॥ **स्पृशमृशकृशतृपां सिर्वा वक्तव्यः । ६ ।** रधादित्वाद्वेट् । अतर्पीत्-अत्राप्सीत् अतार्प्सीत् । पुषादित्वात् ङः । अतृपत् । एवं दृप् हर्षविमोहनयोः । दृप्यति । मुह वैचित्ये । मुह्यति । मुमोह । मुह्यात् । द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा (वृ० १ प्र० ९ सू० १२) मोढा मोग्धा मोहिता । रधादित्वाद्वेट् । मोक्ष्यति-मोहिष्यति । अमोक्ष्यत् अमोहिष्यत् । पुषादित्वात् ङः । अमुहत् अमोहीत् अमौक्षीत् अमुक्षत् । णश् अदर्शने । नश्यति । ननाश । फणादित्वादेत्वपूर्वलोपौ । नेशतुः नेशुः । नश्यात् ॥ **मस्जिनशोर्झसे नम् वक्तव्यः । ७ ।** छशषराजादेः षः (वृ० १ प्र० ९ सू० ४४) नंष्टा ॥ **नशेः षान्तस्य । ८ ।** नशेः षान्तस्य णत्वं न स्यात् ॥ प्रनंष्टा-नशिता । नंक्ष्यति-नशिष्यति । अनशिष्यत्-अनंक्ष्यत् । पुषादित्वात् ङः ॥ ङे **नशेरत एत्वं वा वाच्यम् । ९ ।** अनेशत अनशत् । शम् दम् उपशमे ॥ **शमां दीर्घः । १० ।** शमादीना दीर्घो भवति ये परे अबादौ विषये च ॥ शाम्यति । शाम्येत् शाम्यतु । अशाम्यत् । शशाम शेमतुः शेमुः । शम्यात् । शमिता । शमिष्यति । अशमिष्यत् लित्पुषादेर्ङः । अशमत् । अशमीदिति

केचित् । दम् श्रम् तम् भ्रम् क्षम् क्रम् मद् एते शमादयः । रूपं तद्वत् । ञिमिदा स्नेहने । आञी इतौ ॥ **मिदेर्यं गुणो वक्तव्यः । ११ ।** मेद्यति । मेद्येत् । मेद्यतु । अमेद्यत् । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिद्यात् । मेदिता । मेदिष्यति । अमेदिष्यत् । अमिदत् । असु क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता असिष्यति ॥ **अस्यतेर्ङे थुग्वक्तव्यः । १२ ।** आस्थत् । इति दिवादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ १० ॥

॥ अथात्मनेपदिनः ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकारेत् ॥ **जा जनीज्ञोः । १ ।** जनी प्रादुर्भावे । ज्ञाऽवबोधने । अनयोर्जादेशो भवति चतुर्षु परेषु ॥ जायते । जायेत । जायताम् । अजायत । गमां स्वरे (प्र० १ सू० १०८) श्नुत्वम् । जञोर्ज्ञः (वृ० १ प्र० ९ सू० २१) जज्ञे । जनिषीष्ट । जनिता । जनिष्यते । अजनिष्यत । अजनिष्ट ॥ **पदादेस्तनि कर्तर्यपि सेरिण् वक्तव्यः दीपादिभ्यो वा । २ ।** पद् दीप् जन् बुध् पूरि तायि प्यायि एते पदादयः ॥ **लोपः । ३ ।** इणसंयोगे तनो लोपो भवति ॥ जनिवध्योर्न वृद्धिः (प्र० ४ सू० ११) अजनि अजनिषाताम् । दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दीप्येत । दीप्यताम् । अदीप्यत । दिदीपे । दीपिषीष्ट । दीपिता । दीपिष्यते । अदीपिष्यत । अदीपिष्ट अदीपि । पूरी आप्यायने । पूर्यते । पूर्येत । पूर्यताम् । अपूर्यत । पुपूरे । पूरिषीष्ट । पूरिता । पूरिष्यते । अपूरिष्यत । अपूरि अपूरिष्ट । पद् गतौ । पद्यते । पद्येत । पद्यताम् । अपद्यत । पेदे । पत्सीष्ट । पत्ता । पत्स्यते । अपत्स्यत । अपादि अपत्साताम् अपत्सत । बुध अवगमने । बुध्यते । बुध्येत । बुध्यताम् । अबुध्यत । बुबुधे । आदिजबानाम् (वृ० १ प्र० ९ सू० ७)

सिस्योः (प्र० २ सू० २१) खसे चपा झसानाम् (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) भुत्सीष्ट। बोद्धा। भोत्स्यते। अबुद्ध अभुत्साताम् अभुत्सत। अबोधि। तायङ् पालनसन्तत्योः। तायते। तताये। तायिषीष्ट। तायिता। तायिष्यते। अतायिष्यत। अतायिष्ट अतायि। ओप्यायिङ् वृद्धौ। प्यायते। पप्याये। प्यायिषीष्ट। प्यायिता। प्यायिष्यते अप्यायिष्यत। अप्यायिष्ट अप्यायि अप्यायिषाताम्। इमौ द्वौ भ्वादिकौ ॥ ॥ इति दिवादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ ११ ॥

॥ अथोभयपदिनः ॥ णह बन्धने। नह्यति नह्यते। नह्येत् नह्येत। नह्यतु नह्यताम्। अनह्यत् अनह्यत। ननाह नेहतुः नेहुः नेहिथ-ननद्ध नेहे। नह्यात्। नत्सीष्ट। नहो धः (वृ० १ प्र० १० सू० १) नद्धा। नत्स्यति-नत्स्यते। अनत्स्यत्-अनत्स्यत। अनात्सीत् अनाद्धाम् अनात्सुः। अनद्ध अनत्साताम् अनत्सत ॥ इति दिवादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥ १२ ॥ इति यविकरणा दिवादयो धातवः ॥

अथ स्वादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः। षुञ् अभिषवे। ञ उभयपदार्थः। आदेः ष्णः स्नः (प्र० १ सू० ६७) ॥ **स्वादेर्नुः**। १। स्वादेर्गणान्नुः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥ अपोऽपवादः ॥ **नूपः**। २। विकरणस्य नुप्रत्ययस्य उप्प्रत्ययस्य च गुणो भवति पिति परे ॥ सुनोति सुनुतः। नु धातोः (प्र० १ सू० ९९) सुन्वन्ति। सुनोषि सुनुथः सुनुथ। सुनोमि॥ **उर्वमोर्वा लोपः**। ३। असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उकारस्य वा लोपो भवति वमोः परयोः। सुनुवः-सुन्वः सुनुमः-सुन्मः।

सुनुते सुन्वाते सुन्वते । सुनुयात् सुन्वीत । सुनोतु सुनुताद्वा सुनुताम् सुन्वन्तु ॥ **ओर्वा हेः । ४ ।** प्रत्ययसंबन्धिन उकारादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति॥ वाग्रहणात्संयोगान्न । तेन तक्ष्णुहि त्वक्ष्णुहीत्यत्र न । सुनु-सुनुतात् सुनवानि सुनुताम् । असुनोत् असुनुत । सुषाव सुषुवतुः सुषविथ सुषोथ सुषुवे । सूयात् सोषीष्ट । सोता २ । सोष्यति सोष्यते । असोष्यत् असोष्यत ॥ स्तुसुधूञ्भ्यां पे सेरिड्वा वक्तव्यः (प्र० ६ सू० ३)असावीत् असौषीत्। दुसुस्तुनुधातूनामिड्वेति केचित् । असविष्ट असोष्ट । चिञ् चयने । चिनोति चिनुते । चिनुयात् चिन्वीत । चिनोतु चिनुताम् । अचिनोत् अचिनुत ॥ **चिनोतेः सणादौ किल्वं वा वाच्यम् । ५ ।** चिकाय चिक्यतुः चिक्युः । चिचाय चिक्ये-चिच्ये । चीयात् चेषीष्ट । चेता २। चेष्यति-चेष्यते । अचेष्यत्-अचेष्यत । अचैषीत् अचेष्ट । स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति स्तृणुते । तस्तार । गुणोर्तिसंयोगाद्योः (प्र० १ सू० १३१) तस्तरतुः तस्तरुः तस्तर्थ । तस्तरे । स्तर्यात् ॥ **संयोगादि ऋदन्तवृङ्वृञां सीस्योरात्मनेपदे इड्वा वक्तव्यः । ६ ।** स्तरिषीष्ट । उः (प्र० ३ सू० २) स्तृषीष्ट। स्तर्ता २।स्तरिष्यति-स्तरिष्यते । अस्तरिष्यत् अस्तरिष्यत । अस्तार्षीत् अस्तरिष्ट अस्तृत । वृञ् वरणे । वृणोति वृणुते । ववार वव्रतुः वव्रुः । वृणोतेस्थपो नित्यमिट् । ववरिथ वव्रथुः वव्र । ववार-ववर ववृव ववृम । वव्रे ववृढ्वे । व्रियात् वरिषीष्ट । ईटो ग्रहाम् (प्र० १ सू० १४०) वरीषीष्ट । वरिता वरीता २ । वरिष्यति वरीष्यति वरिष्यते वरीष्यते । अवरिष्यत् अवरीष्यत् अवरिष्यत अवरीष्यत । अवारीत् अवरिष्ट अवरीष्ट अवृत । धूञ् कम्पने । धूनोति धूनुते । धूनुयात् धून्वीत । धूनोतु धूनुताम् । अधूनोत् अधूनुत । दुधाव

दुधुवे । धूयात् धविषीष्ट-धोषीष्ट ॥ **स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदिताः रधादीनां वा ।७।** धविता धोता । धविष्यति धोष्यति । अधविष्यत् अधोष्यत् । अधावीत् अधविष्ट अधोष्ट ॥ ॥ इति स्वादिषूभयपदिप्रक्रिया १३

॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ ॥ हि गतौ वृद्धौ च । हिनोति । **द्विरुक्तस्य हिनोतेः कुत्वं वाच्यम् । १ ।** जिघाय । हीयात् । हेता । हेष्यति । अहेष्यत् । अहैषीत् । शक्ऌ शक्तौ । शक्नोति । शशाक । लोपः पचां किति चास्य (प्र० १ सू० ८१) शेकतुः शेकुः । शक्यात् शक्ता । शक्ष्यति । अशक्ष्यत् । अशकत् । धिवि प्रीतौ । इदित (प्र०१सू०६४) इति नुम् ॥ **धिन्विकृण्व्योर्नो लोपो वाच्यः । २ ।** चतुर्षु ॥ **अवयोर्वसे हकारे च लोपः । ३ ।** धिनोति । धिनुयात् । धिनोतु । अधिनोत् । दिधिन्व । धिन्व्यात् । धिन्विता । धिन्विष्यति । अधिन्विष्यत् । अधिन्वीत् । कृवि हिंसायाम् । कृणोति । चकृण्व । धिनोतिवत् । श्रु श्रवणे ॥ **श्रुवः शृ । ४ ।** श्रुवः शृ भवति चतुर्षु परेषु ॥ शृणोति । शुश्राव शुश्रोथ । श्रूयात् । श्रोता । श्रोष्यति । अश्रोष्यत् । अश्रौषीत् ॥ ॥ इति स्वादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ १४ ॥

॥ अथात्मनेपदिनः ॥ ॥ अशूङ् व्याप्तौ । ऊङावितौ । अश्नुते । अश्नुवीत । अश्नुताम् । आश्नुत । नुगशाम् (प्र० १ सू० ८३) आभ्वोर्णादौ (प्र० १ सू० ३१) आनशे । ऊदितो वा (प्र० १ सू० ७०) अशिषीष्ट । अक्षीष्ट । अशिता-अष्टा । अशिष्यते-अक्ष्यते । आ-

शिष्यत-आक्ष्यत । आशिष्ट-आष्ट आक्षाताम् आक्षत ॥ ॥ इति स्वादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ १९ ॥ इति नुविकरणाः स्वादयः ॥

॥ अथ रुधादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः । रुधिरावरणे । इरित् ॥ **रुधादेर्नम् । १ ।** रुधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥ अपोऽपवादः । मकारः स्थाननियमार्थः । णत्वम् । तथोर्धः (प्र० १ सू० ७२) रुणद्धि । नमसोऽस्य (प्र० ४ सू० २०) ॥ **हसात् झसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्यः । २ ।** रुन्धः । रुन्धन्ति । रुणत्सि रुन्धः रुन्धः । रुणध्मि रुन्ध्वः रुन्ध्मः । रुन्धे रुन्धाते रुन्धते । रुन्ध्यात् रुन्धीत । रुणद्धु रुन्धाम् । अरुणत्-अरुणद् अरुन्ध । रुरोध रुरुधतुः रुरुधुः ।रुरोधिथ रुरुधे रुरुधाते । रुध्यात् रुत्सीष्ट । रोद्धा । २ । रोत्स्यति रोत्स्यते । अरोत्स्यत् अरोत्स्यत । अनिटो नामिवतः (प्र० १ सू० ७३) अरौत्सीत् । सिस्योः (प्र० २ सू० २१) अरुद्ध अरुत्साताम् अरुत्सत । इरितो वा (प्र० १ सू० ५९) अरुधत् । उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । उइरावितौ । छृणत्ति-छृन्तः छृन्दन्ति।छृन्ते । छृन्द्यात् छृन्दीत । छृणत्तु छृन्ताम् । अच्छृणत् अच्छृणद् ॥ **दः सः । ३ ।** दकारस्य वा सकारो भवति सिपि विषये । अच्छृणः अच्छृणत् अच्छृन्तम् अच्छृन्त । चच्छर्द चच्छृदे । छृद्यात् । छृत्सीष्ट छर्दिषीष्ट । छर्दिता २ । छर्दिष्यति-छर्त्स्यति छर्दिष्यते-छर्त्स्यते । अच्छर्दिष्यत् अच्छर्त्स्यत् अच्छर्दिष्यत-अच्छर्त्स्यत । इरितो वा (प्र० १ सू० ५९) अच्छृदत् अच्छर्दीत् अच्छर्दिष्ट । उतृदिर् हिंसानादरयोः । तृणत्ति तृन्तः तृन्दन्ति । तृन्ते । तृन्द्यात् । तृन्दीत् । तृणत्तु तृन्ताम् । अतृणत् अतृन्त । ततर्द ततृदे । तृद्यात् तृत्सी-

ष्ट-तर्दिषीष्ट । तर्दिष्यति-तर्त्स्यति तर्दिष्यते-तर्त्स्यते । अतर्दिष्यत्-अतर्त्स्यत् । अतर्दिष्यत-अतर्त्स्यत । अतृदत् अतर्दीत् ॥ **नृततृदच्छृदचृतकृन्तभ्यो-ऽसेः स्तादेरिड्वा । ४ ।** अतर्दिष्ट । ॥ इति रुधादिषूभयपदिप्र-क्रिया ॥ १६ ॥

॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ शिष्लृ विशेषणे । शिनष्टि शिष्टः शिंषन्ति । शिंष्यात् । शिनष्टु । अशिनट् । शिशेष । शिष्यात् । शेष्टा । शेक्ष्यति । अशेक्ष्यत् । अशिषत् । हिसि हिंसायाम् । इदितः (प्र० १ सू० ६४)॥ **नमः । १ ।** नमः प्रत्ययात्परस्य नस्य लोपो भवति ॥ हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति । हिंस्यात् । हिनस्तु । धौ सलोपो वा सस्य द इति केचित् । हिन्धि हिन्द्धि । अहिनत् अहिनद् ॥ **दिपि सस्य दः सिपि वा । २ ।** अहिनत् अहिनः । जिहिंस । हिंस्यात् । हिंसिता । हिंसिष्यति । अहिंसिष्यत् । अहिंसीत् । भञ्जो आमर्दने । ओ इत् । भनक्ति भङ्क्तः । बभञ्ज । भक्ष्यात् । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यति । अभङ्क्ष्यत् । **सावनिटो नित्यं वृद्धिः । ३ ।** अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सौ परे ॥ अभाङ्क्षीत् अभाङ्क्ताम् अभाङ्क्षुः । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अञ्ज्यात् । अनक्तु । आनक्-आनग् । आनञ्ज । अज्यात् अ-ञ्जिता । अङ्क्ता । अञ्जिष्यति अङ्क्ष्यति । आञ्जिष्यत् आङ्क्ष्यत् ॥ **अञ्जेः स्यौ नित्यमिड्वाच्यः । ४ ।** आञ्जीत् ॥ इति रुधादिषु पर-स्मैपदिप्रक्रिया ॥ १७ ॥

॥ अथात्मनेपदिनः ॥ ञिइन्धी दीप्तौ । ञिई इतौ । इन्धे । इन्धीत ।

इन्धाम् । ऐन्ध । इन्धाञ्चक्रे । इन्धिषीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । ऐन्धिष्यत । ऐन्धिष्ट ॥ इति रुधादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ १८ ॥ ॥ इति नम्विकरणा रुधादयः ॥

॥ अथ तनादयः ॥ सर्वे उभयपदिनः । तनु विस्तारे ॥ **तनादेरुप् । १ ।** तनादेर्गणादुप् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥ अपोऽपवादः । नूपः (प्र० १३ सू० २) तनोति तनुते । तनुयात् तन्वीत । तनोतु तनुताम् । अतनोत् अतनुत । ततान तेनतुः तेनुः तेने । तन्यात् तनिषीष्ट । तनिता २ । तनिष्यति तनिष्यते । अतनिष्यत् अतनिष्यत । अतानीत् अतनीत् अतनिष्ट ॥ **तनादेरकरोतेस्तन्थासोर्वा सिलोपो वाच्यः । २ ।** लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (प्र० ४ सू० ७) अतत अतथाः अतनिष्ठाः । क्षणु क्षिणु हिंसायाम् । क्षणोति क्षणुते । क्षणुयात् क्षण्वीत क्षणोतु क्षणुताम् । अक्षणोत् अक्षणुत । चक्षाण चक्षणे । क्षण्यात् क्षणिषीष्ट । क्षणिता २ । क्षणिष्यति क्षणिष्यते । अक्षणिष्यत् अक्षणिष्यत । ह्यन्तक्षणेति (प्र० १ सू० ९९) न वृद्धिः । अक्षणीत् अक्षणिष्ट-अक्षत अक्षथाः-अक्षणिष्ठाः ॥ **तनादेरुपधाया गुणो वा पिति । ३ ।** क्षिणोति क्षेणोति । अक्षेणीत् । अक्षित-अक्षणिष्ट । षणु दाने । सेने । सायात् सन्यात् । असात्-असनिष्ट असाथाः-असनिष्ठाः । डुकृञ् करणे । डुञावितौ । गुणः (प्र० १ सू० ११) नूपः (प्र० १३ सू० २)। करोति ॥ **ङित्युः । ४ ।** करोतेरकारस्य उकारो भवति ङिति विभक्तौ परतः ॥ कुरुतः कुर्वन्ति करोषि कुरुथः कुरुथ । करोमि ॥ **कुरुछुरोर्न दीर्घः । ५ । कृञो नित्यं वमोरुलोपो वाच्यः । ६ ।** कुर्वः

कुर्मः ॥ कुरुते ॥ **कृञो ये । ७ ।** कृञ उत्तरस्य उप्रत्ययस्य लोपो भवति ये परे ॥ कुर्यात् कुर्वीत । करोतु करवाणि कुरुताम् करवै। अकरोत् अकुरुत । चकार चक्रतुः चक्रुः चकर्थ चक्रे । क्रियात् कृषीष्ट । कर्ता । करिष्यति । अकरिष्यत् । अकार्षीत् अकृत अकृषाताम् अकृषत ॥ **संपर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणेऽर्थे सुट् । ८ ।** संस्करोति ॥ **अड्व्यवधानेऽपि सुट् स्यात् । ९ ।** समस्करोत् सञ्चस्कार ॥ **ससुट् कृञो णादौ नित्यमिड्वाच्यः । १० ।** सञ्चस्करिथ । एवमुपस्कुरुते ॥ मनु अवबोधने । मनुते । मेने । मन्ता । वनु याचने । परस्मैपद्ययमित्येके । वनुते ॥ इति तनाद्युभयपदिप्रक्रिया ॥ १९ ॥ इत्युविकरणास्तनादयः ॥

॥ अथ तुदादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः ॥ तुद व्यथने । अकार उभयपदार्थः ॥ **तुदादेरः । १ ।** तुदादेर्गणादप्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥ अपोऽपवादः ॥ ङित्वान्न गुणः । तुदति तुदते । तुदेत् तुदेत । तुदतु तुदताम् । अतुदत् अतुदत । तुतोद तुतुदे । तुद्यात् । तुत्सीष्ट । तोत्ता । तोत्स्यति तोत्स्यते । अतोत्स्यत् अतोत्स्यत । अतौत्सीत् अतौत्ताम् अतौत्सुः । अतुत्त अतुत्साताम् अतुत्सत ॥ भ्रस्जो पाके । ओ इत् ॥ **अन्यत्र सो जः । २ ।** झसूपरत्वाभावे सस्य जो भवति ॥ ग्रहां क्ङिति च (प्र० ३ सू० १२) ॥ **अप्रत्ययो ङिद्वत् । ३ ।** भृज्जति भृज्जते । बभ्रज्ज। ऋसंयोगात् (प्र० १ सू० ६२) इति किर्त्वाभावान्न संप्रसारणम् । बभ्रज्जतुः बभ्रज्जुः । बभ्रज्जिथ-बभ्रष्ठ बभ्रज्जे ॥ **भ्रज्जतेः सकाररेफौ लुप्त्वा रमागमोऽनपि वा वाच्यः । ४ ।** बभर्ज बभर्जे । भृ-

ज्यात् भर्ज्यात् । भ्रक्षीष्ट-भर्क्षीष्ट । भ्रष्टा-भर्ष्टा । भ्रक्ष्यति-भर्क्ष्यति । अभ्रक्ष्यत्-अभर्क्ष्यत् । अभ्राक्षीत्-अभार्क्षीत् । अभ्रष्ट-अभर्ष्ट ॥ दिश अतिसर्जने । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् अदिक्षत । क्षिप प्रेरणे । क्षिप्सीष्ट । अक्षिप्त । कृष् विलेखने । कृक्षीष्ट । क्रष्टा-कर्ष्टा । अकार्क्षीत्-अक्राक्षीत् । अकृक्षत-अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत ॥ मिल संगमने । मिमिले । अमेलिष्ट । मुच्लृ मोक्षणे ॥ **मुचादेर्मुम् । ५ ।** मुचादीनां मुमागमो भवति अप्रत्यये परे॥ मुञ्चति मुञ्चते । मुमोच मुमुचे । मुच्यात् । सिस्योः (प्र० २ सू० २१) अनेन गुणाभावः । चोः कुः (वृ० १ प्र० ९ सू० ९३) मुक्षीष्ट । मोक्ता २ । मोक्ष्यति मोक्ष्यते । अमोक्ष्यत् अमोक्ष्यत । अमुचत्-अमुक्त । लुप्लृ छेदने।लुम्पति । लुप्सीष्ट। अलुपत् विद्लृ लाभे। विन्दति । अवेदिष्ट। अनिडयमित्येके।वेत्ता।लिप् उपदेहे।मुच् लुप् विद् लिप् सिच् कृत् पिश् खिद् एते मुचादयः ॥ लिम्पति । लिलेप । अलिपत् अलिपत ॥ **लिपिसिचिह्वयतीनामात्मनेपदे सेङौ वा वाच्यः । ६ ।** अलिप्त। षिच्लृ क्षरणे । सिञ्चति । सिषेच । सिच्यात् । सिक्षीष्ट । सेक्ता २ । सेक्ष्यति। असिचत् असिचत असिक्त॥ ॥ इति तुदादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥ २० ॥

॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त । कृत्यात् । कर्तिता कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् । अकर्तीत् । लुभ विमोहने । लोभिता लोब्धा अलोभीत् ॥ चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चर्तिष्यति चर्त्स्यति । अचर्तीत् । विध विधाने । वेधिता ॥ कुट कौटिल्ये ॥ **कुटादेर्ञ्णिद्वर्जः प्रत्ययो ङिद्वत् । १ ।** चुकोट चुकुटिथ । कुटिता । अकुटीत् । त्रुट् छेदने । त्रुट्यति त्रुटति ॥ ओव्रश्चू छेदने । ओऊ इतौ । ग्रहां क्ङिति च (प्र० ३ सू० १२)

वृश्चति । वव्रश्च ववृश्चतुः ववृश्चुः । वव्रश्चिथ-वव्रष्ठ । वृश्च्यात् । ऊदितो वा (प्र० १सू० ७०) वृश्चिता व्रष्टा । स्कोराद्योश्च (वृ० १प्र० ९सू० ७०) व्रश्चिष्यति व्रक्ष्यति । अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् अव्राष्टाम् । कॄ विक्षेपे । ॠत इद् (प्र० १सू० १३९) किरति । चकार चकरतुः । कीर्यात् । करिता । इटो ग्रहाम् (प्र० १सू० १४०) करीता । करीष्यति-करिष्यति । अकरीष्यत्-अकरिष्यत । अकारीत् ॥ **उपात्किरतेश्छेदेऽर्थे सुड्वाच्यः । २ । हिंसायां प्रतेश्च । ३ ।** उपस्किरति उपचस्कार । प्रतिस्किरति ॥ गॄ निगरणे । गिरति ॥ **गिरतेरस्य वा लः स्वरे वाच्यः । ४ ।** गिलति । जगार-जगाल जगरतुः-जगलतुः जगरुः-जगलुः । अगारीत्-अगालीत् । स्पृश् स्पर्शने । स्पृशति । पस्पर्श । स्पृश्यात् स्प्रष्टा स्पर्ष्टा । स्प्रक्ष्यति-स्पर्क्ष्यति । अस्प्रक्ष्यत्-अस्पर्क्ष्यत् अस्प्राक्षीत् । रो वा । अस्पार्क्षीत् ॥ **कृषादीनां वा सिर्वक्तव्यः । ५ ।** तत्पक्षे । हशषान्तात्सक् (प्र० १ सू० ११९) अस्पृक्षत् । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । संप्रसारणम् । पृच्छति । पप्रच्छ पप्रच्छतुः पप्रच्छिथ-पप्रष्ठ । पृच्छ्यात् । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् । सृज विसर्गे । सृजति । ससर्ज ससृजतुः ससृजुः । ससर्जिथ-सस्रष्ठ । सृज्यात् । रारो झसे दृशाम् (प्र० १ सू० ११९) स्रष्टा । स्रक्ष्यति । अस्राक्षीत् ॥ टुमस्जो शुद्धौ । टुओ इतौ । अन्यत्र सो जः (प्र० २० सू० २) मज्जति । ममज्ज । मङ्क्ता । मस्जिनशोर्झसे । नुम् (प्र० ११ सू० ७) मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् अमाङ्क्ताम् अमाङ्क्षुः । विश् प्रवेशने । वेष्टा । अविक्षत् । मृश् आमर्षणे । अम्राक्षीत् । अमार्क्षीत् अमृक्षत् । विच्छ गतौ । आयः (प्र० १ सू० १००) विच्छायति । विच्छायाञ्चकार-विविच्छ । विच्छाय्यात्-विच्छ्यात् । विच्छायिता-विच्छिता

अविच्छायीत् । इषु इच्छायाम् । गमां छः (प्र० १ सू० १०६) इच्छति । इच्छेत् । इयेष । एषिता । एष्टा । छुप स्पर्शे । छोप्ता अछौप्सीत् । लिश गतौ । लेष्टा । अलिक्षत् । खिद परिघाते । खिन्दति । खेत्ता । अखैत्सीत् ॥ पिश अवयवे । पिंशति पेशिता ॥ इति तुदादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ २१ ॥

॥ अथात्मनेपदिनः ॥ मृङ् प्राणत्यागे ॥ **अयकि । १ ।** ऋकारस्य रिङादेशो भवति अकारे प्रत्यये यकि च परे ॥ नुधातोः (प्र० १ सू० ९९) म्रियते ॥ **सपरोक्षयोस्तादौ म्रियतेः परस्मैपदं वाच्यम् । २ ।** ममार मम्रतुः । मृषीष्ट । मर्ता । मरिष्यति । अमरिष्यत् । लोपो ह्रस्वाज्झसे (प्र० २ सू० १९)। अमृत अमृषाताम् अमृषत ॥ दृङ् आदरे । द्रियते । दद्रे । दृषीष्ट । दर्ता । हनृतः स्यपः (प्र० १ सू० १०९) दरिष्यते । अदरिष्यत । अदृत । धृङ् अवस्थाने । ध्रियते तद्वत् । पृङ् व्यापारे । व्याप्रियते । व्यापरिष्यते । व्यापृत व्यापृषाताम् । ओविजी भयचलनयोः । विजते । विजेत । विजताम् । अविजत । विविजे । विजिता ॥ **विजेः पर इट् किद्वक्तव्यः । ३ ।** ततो नोपधागुणः । विजिष्यते । अविजिष्यत । अविजिष्ट । ओलस्जी व्रीडायाम् । अन्यत्र सो जः (प्र० २० सू० २) लज्जते । ललज्जे । अलज्जिष्ट ॥ इति तुदादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ २२ ॥ इति अविकरणास्तुदादयः ॥

॥ अथ क्र्यादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः ॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥ **ना क्र्यादेः । १ ।** क्र्यादेर्गणान्नाप्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥ अपोऽपवादः ॥ णत्वम् । क्रीणाति । **ई हसे । २ ।** नाइत्यस्याकारस्य ई-

कारो भवति ङिति हसे परे ॥ क्रीणीतः ॥ **नातः । ३ ।** नाइत्यस्याकारस्य लोपो भवति ङिति स्वरे परे ॥ क्रीणन्ति । क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ। क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः । क्रीणीते । क्रीणीयात् क्रीणीत । क्रीणातु क्रीणीताम् । अक्रीणात् अक्रीणीत । चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रियुः । चिक्रयिथ-चिक्रेथ । चिक्रिये । क्रीयात् क्रेषीष्ट । क्रेता २ । क्रेष्यति क्रेष्यते । अक्रेष्यत् अक्रेष्यत अक्रैषीत् अक्रेष्ट । प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । पिप्रिये । मीञ् हिंसायाम् । मीनाति ॥ **मीनातिमिनोतिदीङां गुणवृद्धिविषये क्यपि च आत्वं वाच्यम् । ४ ।** ममौ मिम्यतुः मिम्युः ममिथ-ममाथ । मासीष्ट । माता । अमासीत्-अमेष्ट ॥ स्कुञ् आप्रवणे ॥ **स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्योनुर्नाश्च ।५।** स्कुनोति स्कुनाति । अस्कुनीत् । चुस्कुविषे । अस्कौषीत् अस्कोष्ट ॥ स्तम्भु स्तुम्भु स्कम्भु स्कुम्भु रोधने । स्तभ्नोति-स्तभ्नाति । स्तुभ्नोति स्तुभ्नाति । स्कभ्नोति-स्कभ्नाति । स्कुभ्नोति-स्कुभ्नाति । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । अस्तभत् । **जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च्लेरङ् वा । ६ ।** तस्तम्भीत् । पूञ् पवने ॥ **प्वादेर्ह्रस्वः । ७ ।** प्वादीनां ह्रस्वो भवति चतुर्षु परेषु ॥ पुनाति पुनीते । पुनीयात् पुनीत । पुनातु पुनीताम् । अपुनात् अपुनीत । पुपाव पुपुवे । पूयात् पविषीष्ट । पविता २ । पविष्यति पविष्यते । अपविष्यत् अपविष्यत । अपावीत् अपविष्ट । कॄञ् हिंसायाम् । कृणाति कृणीते । चकार चकरे । कीर्यात् करिषीष्ट । अकारीत् । धूञ् कम्पने । धुनाति धुनीते । दुधाव अधविष्ट-अधोष्ट ॥ ग्रह उपादाने । ग्रहां क्ङिति च (प्र० ३ सू० १२) गृह्णाति गृह्णीतः गृह्णीते । गृह्णीयात् गृह्णीत । गृह्णातु-गृह्णीतात्

गृह्णीताम् गृह्णन्तु । **हसादान हौ । ८ ।** हसान्तात्क्र्यादेर्गणादानप्रत्ययो भवति हौ परे ॥ नाप्रत्ययाभावः । गृहाण । अगृह्णात् । जग्राह । जगृहे । गृह्यात् । ईटो ग्रहाम् (प्र० १ सू० १४०) इति ईः । ग्रहीषीष्ट । ग्रहीता २ । ग्रहीष्यति । अग्रहीष्यत् अग्रहीष्यत । अग्रहीत् अग्रहीष्ट ॥ इति क्र्यादिषूभयपदिप्रक्रिया ॥ २३ ॥

॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ पुष् पुष्टौ । पुष्णाति । पुष्णीयात् । पुष्णातु पुष्णीतात् पुष्णीताम् पुष्णन्तु पुषाण । अपुष्णात् । पुपोष । पुष्यात् । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषिष्यत् । अपोषीत् । मुष स्तेये । मुष्णाति । मुमोष । मुष्यात् । मोषिता । मोषिष्यति । अमोषिष्यत् । अमोषीत् ॥ शॄ हिंसायाम् । शृणाति । शशार शशरतुः शशरुः । शीर्यात् । शरिता । शरिष्यति । अशरिष्यत् । अशारीत् । ज्या वयोहानौ । ग्रहादित्वात्संप्रसारणम् । जिनाति । जिनीयात् । जिज्यौ जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यिथ-जिज्याथ । जीयात् । ज्याता । ज्यास्यति । अज्यास्यत् । अज्यासीत् । ज्ञा अवबोधने । जा जनीज्ञोः (प्र० ११ सू० १) जानाति । जज्ञौ । ज्ञायात् ज्ञेयात् । ज्ञाता । अज्ञासीत् । ली श्लेषणे । लीनाति ॥ **लीलिङोरात्वं वा । १ ।** ललौ । लिलाय लिल्यतुः । लाता-लेता । अलासीत् । अलैषीत् । बन्ध् बन्धने । बध्नाति । बबन्ध । भन्त्स्यति । अभान्त्सीत् । मन्थ विलोडने । मथ्नाति । कुष् निष्कर्षे । कुष्णाति । कुषाण । चुकोष । कुष्यात् । कोषिता । अकोषीत् । अश भोजने । अश्नाति । अश्नीयात् । अश्नातु अश्नीतात् अश्नीताम् अश्नन्तु । अशान । आश । अशिता । आशीत् ॥ अपो-
क्र्यादिषु परस्मैपदिप्रक्रिया ॥ २४ ॥ रस्य ई-

॥ अथात्मनेपदिनः ॥ वृङ् संभक्तौ । वृणीते । वृणीत । वृणीताम् । अवृणीत । वव्रे । वरिषीष्ट-वरीषीष्ट ॥ **संयोगादिऋदन्तवृङ्वृञां सिस्योरात्मनेपदे इङ्वा वाच्यः । १ ।** वृषीष्ट । उः (प्र० २ सू० ३) अवरिष्ट-अवरीष्ट अवृत । इत्यादि ॥ इति क्र्यादिष्वात्मनेपदिप्रक्रिया ॥ २५ ॥ इति नाविकरणाः क्र्यादयः ॥

॥ अथ चुरादयः ॥ चुर स्तेये ॥ **चुरादेः । १ ।** चुरादेर्गणात्स्वार्थे ञिप्रत्ययो भवति ॥ उपधाया गुणः । सधातुः (प्र० १ सू० १०१) अप्गुणायः । चोरयति । चोरयेत् । चोरयतु । अचोरयत् । चोरयाञ्चकार चोरयाम्बभूव । चोरयामास । चोरयाञ्चक्रे । ञेः (प्र० २ सू० ७) चोर्यात् । चोरयिता । चोरयिष्यति । अचोरयिष्यत् । ञेरङ् द्विश्च (प्र० २ सू० ६) अङि । लघौ ह्रस्व उपधायाः (प्र० २ सू० ८) लघोर्दीर्घः (प्र० २ सू० ९) अचूचुरत् । चिती संज्ञाने । चेतयति । अचीचितत् । चिति स्मृत्याम् । इदितो नुम् (प्र० १ सू० ६४) चिन्तयति । लघोरभावान्न दीर्घः । अचिचिन्तत् । चुरादेर्ञिर्वेति केचित् । चिन्तति । पीड अवगाहने । पीडयति ॥ **भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडां वोपधाया ह्रस्वो ङपरे ञौ । २ ।** अपीपिडत्-अपिपीडत् । प्रथ प्रख्याने । प्रथयति ॥ **स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पृशां पूर्वस्यातोऽदङ्परे ञौ । ३ ।** इत्वापवादः । अपप्रथत् ॥ पृथ प्रक्षेपे ॥ **उपतञ्ज्ञा ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः । ४ ।** इररारामपवादः । रभ राभस्ये । रभसो ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोर्मित्॥ **मितां ह्रस्वः । ५ ।** मितां **ना नुम्वाच्यः । १ ञे** परे ॥ ज्ञपयति । चिञ् चयने । मित् ॥ **चि-**

स्फुरोर्ञौवात्वं वा । ६ । रातो ञौ पुक् । ७ । ऋ गतावित्यस्याकारस्य च पुगागमो भवति ञौ परे ॥ चपयति-चययति ॥ अर्च पूजायां । अर्चयति ॥ **स्वरादेः परः । ८ ।** स्वरादेर्धातोः परोऽवयवोऽद्विरुक्तः स स्वरो द्विर्भवति ॥ नदराः संयोगादयो न द्विः (प्र० ६ सू० १२) इति रेफस्य न द्वित्वम् । आर्चिचत् । कृत संशब्दे ॥ **धातोरुपधाया ऋकारस्य ईकारादेशो वाच्यो ञिप्रत्यये परे । ९ ।** कीर्तयति । अचिकीर्तत् । गण संख्याने । अकारान्तः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । गणयति ॥ **अल्लोपिनो नाङ्कार्यम् । १० ।** अजगणत् । कथगणयोरङ्कार्यं चेति केचित् । अजीगणत् । कथ वाक्यप्रबन्धे । कथयति । अचकथत्-अचीकथत् । ऊन परिहाणे । ऊनयति ॥ **ञिनिमित्तस्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवत् । ११ ।** स्वरादेः परः (प्र० २६ सू० ८) अर्थङ् याचने । अर्थयते । आर्तथत ॥ संग्रामङ् युद्धे । अससंग्रामत ॥ अन्ध दृष्ट्युपघाते । आन्दधत् । अङ्क अङ्ग पदे लक्षणे च । आञ्चकत् ॥ ॥ इति चुरादिप्रक्रिया ॥ २६ ॥

॥ अथ ञ्यन्ताः ॥ ॥ **धातोः प्रेरणे । १ ।** प्रयोजकव्यापारेऽर्थे धातोर्ञिः प्रत्ययो भवति ॥ कुर्वन्तं प्रेरयति यः स प्रयोजकः । कारयति कारयते । अचीकरत् । पाचयति । अपीपचत् । भक्तं प्रेरयति भावयति भावयते । भावयांबभूव ॥ **अङ्सयोः । २ ।** पूर्वस्योकारस्येत्वं पवर्गयवरलजकारेष्ववर्णपरेषु परतः ॥ **द्विर्निमित्तेऽचि । ३** [illegible] ऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये ॥ अबीभवत् । ता । आशीत् ॥ अपो- अमीमवत् । यु मिश्रणे । अयीयवत् । रु [illegible] रस्य ई-

छेदने । अलीलवत् । जु गतौ । अजीजवत् ॥ **स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनाम् । ४ ।** अङ्सयोः पूर्वस्येत्वं वाऽवर्णपरे धात्वक्षरे परे ॥ असिस्रवत्-असुस्रवत् । अशिश्रवत्-अशुश्रवत् । अदिद्रवत्-अदुद्रवत् ॥ **हनो घत् । ५ ।** हन्तेर्घदादेशो भवति ञ्णिति णप्वर्जिते परतः ॥ घातयति अजीघतत् । शद्लृ शातने ॥ **शदेः शत् । ६ ।** शदेः शतादेशो भवति अगतौ ञौ परे ॥ शातयति । गतौ तु शादयति । अशीशतत् । रातो ञौ पुक् च (प्र० २६ सू० ७) । डुदाञ् दाने । दापयति । अदीदपत् । धापयति अदीधपत् ॥ **पुगन्तस्य गुणो वक्तव्यः । ७ ।** अर्पयति । स्वरादेः परः (प्र० २६ सू० ८) आर्पिपत् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । स्थापयति ॥ **तिष्ठतेरुपधाया इकारो वक्तव्योऽङि परे । ८ ।** ततो द्वित्वम् । अतिष्ठिपत् ॥ **पातेर्युक् । ९ ।** पाशाछासाह्वेञ्व्येञां युगागमो भवति ञौ परे ॥ पाययति ॥ **पिबतेरङि पूर्वस्येकारोपधालोपौ वक्तव्यौ । १० ।** अपीप्यत् । शो तनूकरणे । संध्यक्षराणामा (प्र० १ सू० १२२) शाययति । अशीशयत् । छो छेदने । अचीछयत् । षोऽन्तकर्मणि । साययति । असीषयत् । ह्वेञ् स्पर्धायाम् ॥ **ह्वयतेरङि संप्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः । कृतसंप्रसारणस्य ह्वयतेरङि क्रमाद्गुणवृद्धी वाच्ये । ११ ।** अजूहावत् अजूहवत् अजूहवताम् । व्येञ् संवरणे । व्याययति अविव्ययत् । वेञ् तन्तुसंताने । वाययति अवीवयत् ॥ **पातेर्ञौ लुग्वक्तव्यः । १२ ।** युकोऽपवादः । पालयति । अपीपलत् । रभ राभस्ये । रभसो वेगहर्षयोः ॥ **रभलभोः स्वरे णाद्यपौ विना नुम्वाच्यः । १३ ।** रम्भयति । अररम्भत् । डुलभष् प्राप्तौ । ल-

म्भयति । अललम्भत् । प्रीञ् तर्पणे ॥ **प्रीञ्धूञोर्नुक् । १४ ।** अनयोर्नुगागमो भवति ञौ परे ॥ प्रीणयति । अपिप्रीणत् । धूञ् कम्पने । धूनयति । अदुधूनत् ॥ स्मिङ् ईषद्धसने ॥ **स्मयतेरात्वं ञौ वाच्यम् । १५ ।** विस्मापयते । असिष्मपत । आति किम् । विस्मापयति । असिष्मयत् ॥ **रुहेर्ञौ पो वा वाच्यः । १६ ।** रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहयति । रोपयति । अरूरुहत्-अरूरुपत् ॥ कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः (प्र० २ सू० २०) कल्पयति ॥ **उपधाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः । १७ ।** इररारामपवादः । अचीकृपत्-अचकल्पत् ॥ वृतु वर्तने । वर्तयति अवीवृतत् अववर्तत् । मृजूष् शुद्धौ । मार्जयति । अमीमृजत् अममार्जत् ॥ **इङादेर्ञौ पुक् च । १८ ।** इङ्क्रीजीनामात्वं भवति ञौ परे ह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्मायीनां पुगागमो भवति ञौ परे ॥ इङ् अध्ययने । अध्यापयति । अध्यापिपत् ॥ **अङ्परे ञौ इङो गाङ् वा वक्तव्यः । १९ ।** अध्यजीगपत् । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । क्रापयति अचिक्रपत् । जी जये । जापयति । अजीजपत् । ह्री लज्जायाम् । ह्रेपयति । अजिह्रिपत् । व्ली वरणे । व्लेपयति । अविव्लिपत । रीङ् क्षरणे । रेपयति अरीरिपत् ॥ क्नूयी दुर्गन्धे ॥ **यवयोर्वसे हकारे च लोपो वक्तव्यः । २० ।** क्नोपयति । अचुक्नपत् । क्ष्मायी विधूनने । एकः क्ष्मायति तमन्यः प्रेरयति क्ष्मापयति । अचिक्ष्मपत् । लीङ् श्लेषणे ॥ **लीयतेर्ञावात्वं वा । २१ ।** विलापयति ॥ **लीलोः पुग्वक्तव्यः । २२ ।** विलेपयति । व्यलीलिपत् व्यलीलपत् ॥ **लीलोर्ञौ क्रमानुग्लुकौ वा । २३ ।** विलीनयति । व्यलीलिनत् । ला ग्रहणे ।

लापयति । अलीलपत् । लालयति । अलीललत् अलीललताम् ॥ **न रितः । २४ ।** ऋकारेतोऽनेकस्वरस्य शासश्चाङि उक्तं कार्यं न भवति॥ ढौकृ गतौ । ढौकयति अडुढौकत् । टुयाचृ याच्ञायाम् । याचयति । अययाचत् । शासु अनुशिष्टौ । शासयति । अशशासत् । दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रयति । अददरिद्रत् अददरिद्रताम् । दुष वैकृत्ये ॥ **दुषेर्ञौ वा दीर्घो वक्तव्यः । २५ ।** दूषयति दोषयति । अदूदुषत् । घट चेष्टायाम् ॥ **मितां ह्रस्वः । २६ ।** धातुपाठे मित इत्येवं पठितानां धातूनां ह्रस्वो भवति ञौ परे । घटयति । अजीघटत् । व्यथ दुःखभयचलनयोः । व्यथयति । अवीव्यथत् । एवं पञ्चपञ्चाशतो रूपम् ॥ **जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च । २७ ।** एतेऽपि मितः ॥ जनयति । अजीजनत् । जॄषु वयोहानौ । षुइत् । जरयति । अजीजरत् । क्नसु ह्वरणदीप्त्योः । क्नसयति । अचिक्नसत् ॥ रञ्ज रागे ॥ **रञ्जेर्ञौ मृगरमणेऽर्थे नलोपो वाच्यः । २८ ।** रजयति मृगान् । अरीरजत् । शम दम उपशमने । शमयति । अशीशमत् । दमयति । अदीदमत् ॥ **जानातेर्ञौ वा ह्रस्वः । २९ ।** ज्ञाऽवबोधने । एकः जानाति तमन्यः प्रेरयतीति ज्ञपयति । अजिज्ञपत् ॥ **ज्वलग्लास्नाश्च वा मितः । ३० ।** ज्वल दीप्तौ । ज्वलयति ज्वालयति । अजिज्वलत् । ग्लै हर्षक्षये । ग्लपयति ग्लापयति । अजिग्लपत् । ष्णा शौचे । आदेः ष्णः स्नः (प्र० १ सू० ६७) स्नापयति स्नपयति । असिस्नपत् । ओस्फायी वृद्धौ ॥ **स्फायो वकारः स्यात् ञौ परे । ३१ ।** स्फावयति । अपिस्फवत् ॥ **भियो ञौ वा षुगात्वे वाच्ये । ३२ ।** भीषयति भापयति भाययति । अबीभिषत् अबीभपत् अबीभयत् ॥ **व्यापारमात्रे ञिर्वक्तव्यः स च डित् । ३३ ।** हलं गृह्णातीति हलयति ॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥ २७ ॥

॥ अथ सप्रक्रिया निरूप्यते ॥ **इच्छायामात्मनः सः । १ ।** धातोरिच्छायामर्थे सः प्रत्ययो भवति सा चेत्स्वसम्बन्धिनी ॥ द्विश्च ॥ भवितुमिच्छति बुभूषति । स धातुः (प्र० १ सू० १०१) धातुत्वादप्रतिवादि । अदे (प्र० १ सू० १४) ॥ **वुः से । २ ।** उश्च आश्च वृ तस्मात् वुः । उवर्णान्तादृवर्णान्ताच्च ग्रहगुहोश्च से परे इट् न भवति ॥ **नानिटि से । ३ ।** इड्वर्जिते सप्रत्यये परे गुणो न भवति ॥ तॄ प्लवनतरणयोः ॥ **नाम्यन्तात्परस्य सस्य कित्वं वाच्यम् । ४ ।** ॠत इर् (प्र० १ सू० १३९) तरितुमिच्छति तितीर्षति । अतितीर्षीत् ॥ डुकृञ् करणे । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ॥ **से दीर्घः । ५ ।** से परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ चिञ् चयने ॥ **चिनोतेः सणादौ कित्वं वा वाच्यम् । ६ ।** चिकीषति चिचीषति । जि जये । सपरोक्षयोर्जेर्गिः (प्र० १ सू० ११४) जेतुमिच्छति जिगीषति । यु मिश्रणे । युयूषति ॥ डुपचष् पाके । यः से (प्र० २ सू० ३) पक्तुमिच्छति । पिपक्षति ॥ पातुमिच्छति पिपासति ॥ **गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात् । ७ ।** प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये प्रत्ययार्थः प्रधानीभूतः ॥ अत्र सप्रत्यये तु वैपरीत्यं प्रकृत्यर्थः प्रधानीभूतः ॥ तेन काष्ठेन पिपक्षतीत्यत्र तृतीयायाः पाकेन संबन्धो न त्विच्छया ॥ मृङ् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति मुमूर्षति । पोरुर् (प्र० ७ सू० ७) पॄ पालनपूरणयोः । पुपूर्षति ॥ **वृङ् इत्यस्य उर्वाच्यः । ८ ।** वृङ् वरणे । वरितुमिच्छति वुवूर्षति ॥ **रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सः किद्वाच्यः । ९ ।** रुदिर् अश्रुविमोचने । रुरुदिषति । विद् ज्ञाने । विविदिषति । मुष स्तेये । मुमुषिषति । ग्रह उपादाने । हो ढः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) आदिजबानाम् (वृ० १ प्र० ९ सू० ७) षढोः

कः से (प्र० १ सू० ११७) षत्वम् । क्षः । गृहीतुमिच्छति जिघृक्षति ॥ सुषुप्सति । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ॥ **कॄगॄधुदृप्रच्छस्मिङञ्जवशॄङ्भ्यो सस्येड् वक्तव्यः । १० ।** पिपृच्छिषति ॥ करितुमिच्छति चिकरिषति । जिगरिषति। जिगलिषति । दिदरिषति । दिधरिषति । सिस्मयिषति । स्वरादेः परः (प्र० २६ सू० ८) अञ्जिजिषति । अशिशिषते । अरिरिषति । अद भक्षणे । सिसयोः (प्र० ४ सू० ४) इति घसादेशः । सस्तोऽनपि (प्र० १ सू० १९१) अत्तुमिच्छति जिघत्सति। **हन्तीङोः सो णित् । ११ ।** हन्तीङोर्धात्वोः सो णिद्भवति ॥ हन् हिंसागत्योः । द्वित्वम् । पूर्वस्य हसादिः शेषः (प्र० १ सू० ५८) कुहोश्चुः (प्र० १ सू० ६५) झपानां जबचपाः (प्र० १ सू० ३३) यः से (प्र० २ सू० ३) हनो घ्ने (वृ० १ प्र० ९ सू० ३०) अत उपायायाः (प्र० १ सू० ७६) नश्चापदान्ते झसे (वृ० १ प्र० ४ सू० २४) स धातुः (प्र० १ सू० १०१) अप् (प्र० १ सू० १०) अदे (प्र० १ सू० १४) हन्तुमिच्छति जिघांसति ॥ **इङः से गम्वाच्यः । १२ ।** अध्येतुमिच्छति अधिजिगांसते ॥ **गमेः से इङ्वाच्यः । १३ ।** गन्तुमिच्छति जिगमिषति ॥ **इस्से । १४ ।** अपित्दाधारभ्लभ्शक्पद्पत्मिमीमामाङ्मेङ्हिंसार्थराधां स्वरस्य से परे इसादेशो भवति पूर्वस्य च लोपः ॥ दित्सति धित्सति । स्कोराद्योश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) खसे चपा (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) रिप्सति। लिप्सति । शिक्षते । पित्सते ॥ **पतो वेट् । १५ ।** पित्सति पिपतिषति । इट्पक्षे इस् पूर्वलोपौ न भवतः ॥ मीञ् हिंसायाम् । डुमिञ् प्रक्षेपे । मित्सति । माङ् माने । मेङ् शोधने । मित्सते । राध संसिद्धौ । रित्सति ॥ **आप्नोतेरीः**

। १६ । आप्नोतेराकारस्येकारो भवति से परे पूर्वस्य च लोपः ॥ आप्लृ व्याप्तौ । ईप्सते ॥ **अशेरनायो वा** ।१७। अशेरिच्छायां सस्थाने वा अनायप्रत्ययो भवति ॥ अशनायति। अशिशिषति ॥ **पततनदरिद्राभ्यः से वा इड्वाच्यः** । १८ । तितनिषति तितंसति ॥ **तनेः से वा दीर्घः** । १९ । तितांसति । दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति ॥ **वेडिस्से दीर्घता च** ।२०। दम्भिज्ञप्योर्धात्वोर्वा इड् भवति सप्रत्यये परे ॥ यदा नेट् तदा किम् । अनयोर्दम्भिज्ञप्योर्धात्वोः सानुस्वारस्य स्वरस्य इस् भवति इकारस्य दीर्घता। दम्भेरिकारस्य वा दीर्घता ॥ चकारात्पूर्वस्य लोपः ॥ दम्भ दम्भने । आत्मनः दम्भितुमिच्छति दिदम्भिषति । द्वित्वम् । इस् । आदिजबानाम् (वृ० १प्र० ९ सू०७) खसे चपा झसानाम् (वृ० १प्र० ४ सू० १८) स्कोराद्योश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ६९) वा दीर्घता । धीप्सति-धिप्सति । ज्ञाऽवबोधने । इच्छायामात्मनः सः (प्र० २८ सू० १) द्विश्च (प्र० १ सू० २९) ह्रस्वः (प्र० १ सू० ३२) पूर्वस्य हसादिः शेषः (प्र० १ सू० ९८) यः से (प्र० २ सू० ३) वा इट् । गुणः (प्र० १ सू० ११) एअय् (वृ० १ प्र० २ सू० ९) स्वरहीनम् (वृ० १ प्र० २ सू० ४) षत्वम् । स धातुः (प्र० १ सू० १०१) तिप् । अप् (प्र० १ सू० १०) अदे (प्र० १ सू० १४) आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छतीति जिज्ञापयिषति । पक्षे । जिज्ञापि स इति स्थिते । सस्य इस् तस्य दीर्घता । पूर्वस्य लोपः । ञेः (प्र० २ सू० ७) स्कोराद्योश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ६९) ज्ञीप्सति । ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । जिज्ञापयिषति । मितां ह्रस्वः (प्र० २६ सू० ९) जिज्ञपयिषति ज्ञीप्सति॥ इति सप्रक्रिया ॥ २८ ॥

अथ यङ्प्रक्रिया निरूप्यते ॥ **अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च । १ ।** हसादेरेकस्वराद्धातोरतिशयेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति तस्मिन्सति धातोर्द्वित्वम् ॥ **यङि । २ ।** यङि सति लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणो भवति ॥ सधातुः (प्र० १ सू० १०१) ङित्वादात्मनेपदम् । अप् (प्र० १ सू० १०) अतिशयेन भवतीति बोभूयते । बोभूयेत । बोभूयताम् । अबोभूयत । बोभूयाञ्चक्रे । बोभूयिषीष्ट । बोभूयिता । बोभूयिष्यते । अबोभूयिष्यत । अबोभूयिष्ट । बोभुज्यते ॥ **अनपि च हसात् । ३ ।** हसादुत्तरस्य यङो लुग्भवति अनपि विषये ॥ **धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे तन्निमित्ते समाननामिनां गुणवृद्धी न वाच्ये । ४ ।** बोभुजाञ्चक्रे । मुह वैचित्त्ये । मोमुह्यते । लिह आस्वादने । लेलिह्यते । हु दानादनयोः । जोहूयते । विद ज्ञाने । वेविद्यते ॥ **आतः । ५ ।** यङि लुकि च सति पूर्वस्य अकारस्य आकारो भवति अकिति । पापच्यते । पठ व्यक्तायां वाचि । पापठ्यते ॥ **सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः । ६ ।** सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते ॥ गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् । स्वरादेः परः (प्र० २६ सू० ८) अट गतौ । यङ्सहितस्य द्वित्वम् । अट्य ट्य इति स्थिते । पूर्वस्य हसादिः शेषः (प्र० १ सू० ९८) आतः (प्र० २९ सू० ५) इति पूर्वस्यात्वम् । कुटिलं अटतीति अटाट्यते । अटाटाञ्चक्रे । अटाटिषीष्ट । व्रज गतौ । कुटिलं व्रजतीति वाव्रज्यते । अश् भोजने । अशाश्यते । ऊर्णुञ् आच्छाने । ऊर्णोनूयते । स्वरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न (प्र० ६ सू० १२) गुणोर्तिसंयोगाद्योः (प्र० १ सू० १३१) **यकारपरस्य रेफस्य द्वित्वं वाच्यम् । ७ ।** अरार्यते ॥ **लुप्-**

भ्रस्यते। वञ्चु वञ्चने । वनीवच्यते । दनीदश्यते। चनीकस्यते । पनीपत्यते । चनीस्कद्यते॥ **ऋतो रिः।१७।** ऋकारस्य रिरादेशो भवति यङि सति॥ ततो द्वित्वम्। ये (प्र० १ सू० ९८) चेक्रीयते। चेक्रीयाञ्चक्रे॥ जेह्रीयते॥ **दादेरिः।१८।** अपिद्दाधामाङोहाकूपिबसोस्थानामिकारो भवति किति ङिति हसे परे॥ देदीयते देदीयाञ्चक्रे॥ ये (प्र०१ सू०९८) देधीयते। मेमीयते। जेगीयते। जेहीयते। पेपीयते। सेषीयते। तेष्ठीयते॥ **घ्राध्मोरी। १९।** अनयोरीकारो भवति यङि सति॥ जेघ्रीयते॥ देध्मीयते॥ **हन्तेर्हिंसायां घ्नी वा वाच्यः। २०।** जेघ्नीयते॥ जमजपां नुक् (प्र० २९ सू० ९) **द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम्। २१।** जङ्घन्यते॥ **चायो यङि की वाच्यः। २२।** चायृ सन्तानपालनयोः। चेकीयते॥ **कवतेर्यङि चुत्वाभावो वाच्यः। २३।** कुशब्दे। कोकूयते॥ **शीङोऽयङ् क्ङिति ये वक्तव्यः। २४।** शाशय्यते। ढौकृ गतौ। डोढौक्यते॥ त्रौकृ गतौ। तोत्रौक्यते॥ इति यङ्प्रक्रिया॥ २९॥

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया निरूप्यते॥ **वान्यत्र लुगनुवर्तते। १।** अन्यत्रेत्यच्प्रत्ययसंयोगं विनापि वा यङो लुग्भवति॥ **लुकि सति पिति त्सि वा ईकारो वक्तव्यः। २।** बोभवीति-बोभोति बोभूतः बोभुवति। यङ्लुगन्तं परस्मैपदं ह्वादिवच्च द्रष्टव्यम्॥ ह्वादित्वादपो लुक् द्वित्वमपि ज्ञातव्यम्॥ बोभूयात्। बोभवीतु-बोभोतु-बोभूतात् बोभूताम् बोभुवतु। अबोभवीत्-अबोभोत् अबोभूताम् अबोभवुः। बोभवाञ्चकार। बोभूयात्। बोभविता। बोभविष्यति। अबोभविष्यत्।

दादेः पे (प्र० १ सू० ४४) गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्धुक् । अबोभूवीत्-अबोभोत् अबोभूताम् अबोभूवुः । पापचीति-पापक्ति पापक्तः पापचति । पापच्यात् पापचीतु पापक्तु । झसाद्धिर्हेः (प्र० ४सू० २) पापग्धि । अपापचीत् । अपापक् । पापचाञ्चकार । पापच्यात् । पापचिता । पापचिष्यति । अपापचिष्यत् । अपापचीत् ॥ **द्वेः । ३ ।** द्विरुक्तस्य पिति सार्वधातुके स्वरेऽपि नोपधाया गुणः ॥ बोभुजीति-बोभोक्ति । अबोभुजीत्-अबोभोक् ॥ वावदीति-वावत्ति । जाघटीति-जाघट्टि ॥ **ऋकारान्तानामृदुपधानां च यङ्लुकि सति पूर्वस्य रुक्रिक्रीक् आगमा वक्तव्याः । ४ ।** रः (प्र० १ सू० ८७) डुकृञ् करणे । चर्करीति-चरिकरीति-चरीकरीति चर्कर्ति-चरिकर्ति-चरीकर्ति चर्कृतः-चरिकृतः-चरीकृतः चर्क्रति-चरिक्रति-चरीक्रति । अचर्करीत्-अचरिकारीत्-अचरीकारीत् । वर्वृतीति-वरिवृतीति-वरीवृतीति वर्वर्ति-वरिवर्ति-वरीवर्ति । अवर्वृतीत्-अवरिवृतीत् अवरीवृतीत् ॥ **रात्सस्य । ५ ।** रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । अवर्वर्त्-अवरिवर्त्-अवरीवर्त् । अवर्वृताम् अवरिवृताम् अवरीवृताम् । वर्वर्ताञ्चकार-वरिवर्ताञ्चकार-वरीवर्ताञ्चकार । वनीवञ्चीति वनीवङ्क्ति । नो लोपः (प्र० १ सू० ६१) वनीवक्तः वनीवचति । जङ्गमीति जङ्गन्ति । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (प्र० ४ सू० ७) जङ्गतः । गमां स्वरे (प्र० १ सू० १०८) जङ्गमति धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वेति केचित् । जङ्गमति जङ्गमीति ॥ **मो नो धातोः । ६ ।** धातोर्मकारस्य नकारो भवति झसे पदान्ते वमयोश्च ॥ जङ्गन्मि जङ्गन्वः जङ्गन्मः ॥ **द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम् । ७ ।** जङ्घनीति-जङ्घन्ति जङ्घतः जङ्घ्नति । जाहेति-जाहाति जाहीतः जा-

हति । एवं दाधेतीत्यादि । दादेति दादाति दत्तः दादति । दादेतु दादेयात् अदादात् । एवं धेट् । दाधेति-दाधाति दाद्धः दाधति । दाधेयात् । अदाधासीत् अदाधात् अदाधत् । धाञ् । दाधाति धत्तः । पितोस्तु । दादेति दादीतः । दादीहि । दादायात् । अदादासीत् । जहातेः पूर्वस्य दीर्घो वेति केचित् ॥ जहाति ॥ इति यङ्लुक्प्रक्रिया ॥ ३० ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया ॥ **नाम्नो य ई चास्य । १ ।** नाम्न इच्छायामर्थे यः प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगे चाकारस्य ईकारः ॥ आत्मनः पुत्रमिच्छतीति पुत्रीयति । पुत्रीयेत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् । इत्यादि ॥ **यादौ प्रत्यये ओकारौकारयोरवावौ वक्तव्यौ । २ ।** गां इच्छतीति गव्यति । नावं इच्छतीति नाव्यति । त्वद्यति । मद्यति । युष्मद्यति । अस्मद्यति । धनीयति ॥ **काम्यश्च । ३ ।** पुत्रं इच्छति पुत्रकाम्यति । गव्याञ्चकार ॥ **यकारस्यानपि वा लोपो वाच्यः । ४ ।** गवाञ्चकार । गव्यात् । गव्यिता-गविता । अगव्यीत्-अगवीत् अगव्यिष्टाम्-अगविष्टाम् अगव्यिषुः अगविषुः ॥ नाव्यात् । नाव्यिता नाविता । अनाव्यीत्-अनावीत् ॥ **हसात्तद्धितस्य लोपो ये । ५ ।** गार्गीयति । वाच्यति ॥ **हसाद्यस्य लोपो वाऽनपि । ६ ।** समिध्यिता समिधिता ॥ **मान्ताव्ययाभ्यां यो न । ७ ।** किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ॥ **करणे च । ८ ।** नाम्नः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति ॥ कण्डुं करोतीति कण्डूयति । नमस्यति । तपस्यति । वरिवस्यति । गुरून् शुश्रूषत इत्यर्थः ॥ **क्षीरलवणयोस्तृष्णायां यः सुट् च । ९ ।** क्षीरस्यति । लवणस्यति ॥ **शब्दादिभ्यो यङ् । १० ।** ये (प्र० १

सू० ९८) शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अभ्रायते । मेघायते । कष्टायते ॥ **उष्मबाष्पाभ्यामुद्वमने यङ् वाच्यः । ११ ।** ऊष्माणमुद्वमति ऊष्मायते । बाष्पायते । **ञिर्ङित्करणे । १२ ।** नाम्नो ञिः प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स च ङित् ॥ यकार उभयपदार्थः । घटं करोतीति घटयति । अग्लोपिनो नाङ्कार्यम् । अजघटत् । महान्तं करोतीति महयति । अममहत् ॥ **ञाविष्ठवत्कार्यम् । १३ । पृथ्वादेरः । १४ ।** पृथ्वादेर्ऋकारस्य रो भवति ञौ परे ॥ पृथुं करोति । प्रथयति । म्रदयति । द्रढयति । स्थूलं करोति स्थवयति । अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः (प्र० २ सू० ८) अतिस्थवत् । दवयति । अदीदवत् । प्रियं करोति प्रापयति । गुरुं करोति गरयति । स्थिरं करोति स्थापयति । ऊढं करोतीति ऊढयति । ञेरङ् द्विश्च (प्र० २ सू० ६) ञेः (प्र० २ सू० ७) स्वरादेः परः (प्र० २६ सू० ८) अङि पूर्वस्य ढस्य वा जः । औडिढत् औजिढत् । ऊढं करोतीति ऊढयति ॥

वहः कृतक्तौ कृतसंप्रसारे हो ढस्तथोर्धः
ष्टुभिना ढि ढश्च ॥ ऊढिश्च ञिर्ङित्करणे
स धातुर्यैरङ् स्वरादेर्ढज औजढच्च ॥ १ ॥

औजढत् ॥ **कर्तुर्यङ् । १५ ।** कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति॥ श्येन इव आचरतीति श्येनायते काकः । पण्डितायते मूर्खः ॥ **यङि सलोपो वाच्यः । १६ । पयसस्तु विभाषया । १७ ।** अप्सरायते । ओजायते । पयायते पयस्यते । सुमनायते ॥ **नाम्न आचारे क्विब् वाच्यः । १८ ।** कृष्ण इव आचरति कृष्णति । क्विपो लोपः ॥ **आचार उपमानात् । १९ ।** कर्माधारयोरुपमानात् यः प्रत्ययो भवति

आचारेऽर्थे ॥ अकारस्येकारः । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः । प्रासादीयति कुट्याम् ॥ **भृशादिभ्योऽभूततद्भावे यङ् वाच्यः । २० ।** अभृशो भृशो भवतीति भृशायते । श्यामायते । इत्यादि ॥ **अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायां यः प्रत्ययः सुगागमश्च । २१ ।** अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥ **सुखादिभ्यो ज्ञापनायां यङ् । २२ ।** सुखं ज्ञापयति सुखायते । इति नामधातुप्रक्रिया ॥ ३१ ॥

अथात्मनेपदव्यवस्था ॥ **निविशादेः । १ ।** नीत्याद्युपसर्गपूर्वकाद्विशादेर्धातोरात्मनेपदं भवति ॥ निविशते ॥ **विपराभ्यां जेः । २ ।** विजयते पराजयते ॥ **समो गमादिभ्यः । ३ ।** संगच्छते ॥ **गमः परौ सिस्यौ आत्मनेपदे वा कितौ वाच्यौ । ४ ।** लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (प्र० ४ सू० ७) संगसीष्ट-संगंसीष्ट । लोपो ह्रस्वाज्झसे (प्र० २ सू० १९) समगत-समगंस्त । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । समृच्छते संपृच्छते । स्वृ शब्दोपतापयोः । संस्वरते । संस्वृषीष्ट संस्वरिषीष्ट समियृते । संश्रृणुते । संवित्ते संविदाते ॥ **वित्तेरन्तो वा रुट् आति । ५ ।** संविद्रते संविदते । संपश्यते । गम ऋच्छ प्रच्छ स्वृ ऋ श्रु विद दृश एते गमादयः ॥ **आङो दोऽनास्यविहरणे । ६ ।** आङ्पूर्वाद्ददातेरात्मनेपदं भवति मुखप्रसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे ॥ आदत्ते । मुखं व्याददाति । अत्र न ॥ **क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । ७ ।** अनुसंपरिभ्यः क्रीडतेरात्मनेपदं स्यात् ॥ क्रीड विहारे शब्दे च । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते ॥ **शब्दे तु न । ८ ।** संक्रीडति चक्रम् । **समवप्रोपविभ्यः स्थः । ९ ।** एभ्यस्ति-

ष्ठतेरात्मनेपदं भवति ॥ सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । उपतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ **आङो यमहनः । १० ।** आङ्परयोर्यमहनोरात्मनेपदं भवति ॥ आयच्छते । आहते । अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मकयोर्वा ॥ आयच्छते पाणिम् । आहते शिरः । अन्यथा परशिर आयच्छति । शत्रुमाहन्ति ॥ **हन्तेरात्मनेपदे सिः किद्वाच्यः । ११ ।** नो लोपः (प्र० १ सू० ६१) आहत । लोपस्त्वनु (प्र० ४ सू० ७)॥ **हन्तेः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेश आति वा । १२ ।** अवधीष्ट ॥ **उद्विभ्यां तपः । १३ ।** उद्विभ्यां परस्याकर्मकस्यात्माङ्गकर्मकस्य वा तपतेरात्मनेपदं भवति ॥ उत्तपते वितपते पाणिम् । अन्यथा महीं वितपत्यर्कः ॥ **उदश्चरस्त्यागे । १४ ।** उत्पूर्वाच्चरतेस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपदं भवति ॥ धर्ममुच्चरते त्यजतीत्यर्थः ॥ त्यागे किम् । मन्त्रमुच्चरति ॥ **समस्तृतीयायुक्ताच्च । १५ ।** संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन पदेन युक्तादात्मनेपदं भवति ॥ अश्वेन संचरते ॥ **व्यवपरिभ्यः क्रीञः । १६ ।** एभ्यः क्रीणातेरात्मनेपदं भवति ॥ विक्रीणीते । अवक्रीणीते परिक्रीणीते ॥ **शप उपालम्भे । १७ ।** उपालम्भेऽर्थे शपतेरात्मनेपदं भवति ॥ वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः ॥ विप्राय शपते । विप्रशरीरं स्पृशति शपथं करोतीत्यर्थः ॥ उपालम्भे किम् । दुष्टं शपति । शापं ददातीत्यर्थः ॥ **ज्ञाश्रुस्मृदृशां सान्तानामात् । १८ ।** सप्रत्ययान्तानामेषामात्मनेपदं भवति ॥ यः से (प्र० २ सू० ३) जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ॥ **अनुपसर्गाज्जानातेरात्मगामिनि फले आत्मनेपदं वाच्यम् । १९ ।** गां जानीते ॥ **कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात् । २० ।** कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्ये हिंसार्थान्गत्यर्थान्पठजल्प-

हसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावे सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति ॥ परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा । व्यतिभवते परस्परं भवतीत्यर्थः । व्यतिस्ते । विवदन्ते वादिनः । अन्यत्रेति किम् । व्यतिघ्नन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति । इतरेतरं परस्परं अन्योन्यं वा व्यतिलुनन्ति ॥ **भुजो भोजने आत्मनेपदं वाच्यम् । २१ ।** भुङ्क्ते ओदनम् । भुनक्ति महीं नृपः ॥ इत्यात्मनेपदव्यवस्थाप्रक्रिया ॥ ३२ ॥

अथ भावकर्मणोर्यकि प्रक्रिया ॥ **यक् चतुर्षु । १ ।** धातोर्भावे कर्मणि च यक् प्रत्ययो भवति चतुर्षु पूर्वोक्तेषु परतः ॥ ककारो गुणप्रतिषेधार्थः ॥ **आ इ भुवि कर्मणि । २ ।** अकर्मकेभ्यो भुवि भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मण्यात्मनेपदं भवति ॥ ये कर्मनिरपेक्षां क्रियामाहुस्ते अकर्मकाः ॥ भूएधआस्शीङ्प्रभृतयः । तदुक्तम् ॥

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभ-
यजीवितमरणम् ॥ शयनक्रीडारुचिदी-
प्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥ १ ॥

भावस्यैकत्वादेकवचनमेव भवति प्रथमपुरुषस्य । भूयते भवता । भूयेत । भूयताम् । अभूयत । बभूवे । **स्वरान्तानां हन्ग्रहदृशां च भावकर्मणोः सिसतासीस्यपामिट् वा इणवक्तव्यः । ३ ।** वाशब्दात्सेटां धातुनां नित्यमिट् स विकल्पेन णित् । अनिटां धातूनां विकल्पेन इट् स नित्यं णित् ॥ एवं च हन्दृशोरनिटोर्वा इट् स च नित्यं णित् । ग्रहधातुस्तु सेट् । ततः परो नित्यमिट् स च वा णित् । णित्वा-

वृद्धिः । भाविषीष्ट । णित्वाभावे । भविषीष्ट । भाविता-भविता । भाविष्यते-भविष्यते । अभाविष्यत-अभविष्यत ॥ **इण् तन्यकर्तरि । ४ ।** धातोस्तनि परे भावे कर्मणि च इण् प्रत्ययो भवति ॥ सेरपवादः । णो वृद्ध्यर्थः ॥ **लोपः । ५ ।** इणूसंयोगे तनो लोपो भवति ॥ अभावि ॥ अकर्मकोऽपि कदाचित् सकर्मकतामनुभवति । उक्तं च ।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ॥
विहाराहारसंहारप्रतिहारप्रहारवत् ॥ २ ॥
धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ॥
विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥

सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । अन्वभाविषाताम्—अन्वभविषाताम् अन्वभाविषत—अन्वभविषत ॥ **शीङोऽयङ् किति ङिति ये वक्तव्यः । ६ ।** शय्यते । शिश्ये । शायिषीष्ट शयिषीष्ट । अशायि । अन्वशायि अन्वशायिषाताम्-अन्वशयिषाताम् अन्वशायिषत अन्वशयिषत ॥ ये कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः । यकि । घटः क्रियते देवदत्तेन। त्वं दुःखी क्रियसे रागैःविरागैः सुख्यहं क्रिये। चक्रे। कारिषीष्ट । कृषीष्ट । कारिता-कर्ता । कारिष्यते करिष्यते। अकारिष्यत-अकरिष्यत । अकारि अकारिषाताम्-अकृषाताम् अकारिषत-अकृषत । चिञ् चयने। चीयते चिच्ये। चायिषीष्ट-चेषीष्ट। चायिता-चेता। चायिष्यते-चेष्यते। अचायिष्यत-अचेष्यत । अचायि-अचायिषाताम् अचेषाताम् । दादेरिः(प्र० २९ सू० १८) दीयते । ददे ददाते ददिरे ॥ **आतो युक् । ७ ।** आकारान्ताद्धातोर्युगागमो भवति ञिति णिति च परे॥ दायिषीष्ट-दासीष्ट । दायिता दाता । दायिष्यते-दास्यते । अदायि अदायिषाताम् । दाधास्थामि-

त्वम् । अदिषाताम् । धीयते । अधायि अधायिषाताम्-अधिषाताम् । स्थीयते । अस्थायि । स्तूयते । तुष्टुवे । अस्तावि अस्ताविषाताम्-अस्तोषाताम् हरिहरौ भक्तेन । हन्यते । हनो घ्न (वृ० १ प्र० ९ सू० ३०) जघ्ने । घानिषीष्ट-हंसीष्ट ॥ **हन्तेः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेशो वक्तव्य आति वा । ८ ।** वधिषीष्ट । घानिता-हन्ता । घानिष्यते हनिष्यते । अघानिष्यत-अहनिष्यत । अघानि अघानिषाताम् ॥ **हन आत्मनेपदे सिः किद्वाच्यः । ९ ।** लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । (प्र०४सू०७) अहसाताम् अघानिषत-अहसत । अवधि अवधिषाताम् । ग्रहां क्ङिति च (प्र० ३ सू० १२) गृह्यते । जगृहे । ग्राहीषीष्ट । ईटो ग्रहाम् (प्र० १ सू० १४०) ग्रहीषीष्ट । ग्राहीता-ग्रहीता । ग्राहीष्यते-ग्रहीष्यते । अग्राहीष्यत-अग्रहीष्यत । अग्राहि अग्राहीषाताम्-अग्रहीषाताम् । दृश्यते । ददृशे । दर्शिषीष्ट-दृक्षीष्ट । दर्शिता-द्रष्टा । दर्शिष्यते-द्रक्ष्यते । अदर्शि अदर्शिषाताम्-अदृक्षाताम् । डुपचष् पाके । पच्यते । पेचे । पक्षीष्ट । पक्ता । पक्ष्यते । अपक्ष्यत । अपाचि अपक्षाताम् ॥ **तनोतेर्नो वा । १० ।** तनोतेर्नकारस्य वा आकारो भवति यकि परे ॥ तायते तन्यते । तेने । अतानि अतानिषाताम्-अतनिषाताम् । भञ्जो आमर्दने । नो लोपः (प्र० १ सू० ६१) भज्यते । अकित्त्वात् बभञ्जे । भङ्क्षीष्ट । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यते ॥ **भञ्जेरिणि वा नलोपो वाच्यः । ११ ।** अभञ्जि-अभाजि । शम उपशमे । शम्यते मुनिना । धातोः प्रेरणे (प्र० २७ सू० १) मितां ह्रस्वः (प्र० २६ सू० ५) ञेः (प्र० २ सू० ७) शम्यते मोहो हरिणा । शमयाञ्चक्रे ॥ **ञ्यन्तानां मितामिणि णिदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या णिदिटि ञिलोपश्च । १२।**

अशमि अशामि अशामिषाताम्-अशमिषाताम् । णिद्वदिडभावपक्षे अशमयिषाताम् । गुणोर्तिसंयोगाद्योः (प्र० १ सू० १३१) अर्यते । स्मर्यते । यत्कर्म गुणसंयोगात्कर्तृत्वेन विवक्ष्यते स कर्मकर्ता । तदुक्तम् ॥

क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्ध्यति ॥
सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात्कर्मकर्तेति तद्विदुः ॥ ४ ॥

तत्राप्येतदेवोदाहरणम् ॥ **कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ।१३।** कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवति ॥ लूयते केदारः स्वयमेव । लुलुवे । अलावि अलाविषाताम् । पच्यते ओदनः स्वयमेव ॥ भिदिर् विदारणे । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अभेदि ॥ **दुहस्नुनमां कर्मकर्तरि यगिणौ न । १४ ।** दुग्धे स्नुते गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अदुग्ध । अस्नोष्ट अस्नाविष्ट । अनंस्त ॥ अथ द्विकर्मकाः ॥

दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिपृच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ॥
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ ५ ॥
न्यादयो ण्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ॥
प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गौणेऽन्ये तु यथारुचि ॥ ६ ॥

निन्ये विजनमजागरि रजनीमगमि
मदमयाचि संभोगम् ॥ गोपी हास्य-
मकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥ ७ ॥

कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्यदप्रधानम् । नगरं नीयते नागरिकैर्वनेचरः । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन । पृच्छ्यते पन्थानं पथिकेन पान्थः । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृच्छ्यते । कटश्चिकीर्ष्यते देवदत्तेन । यतः (प्र० १ सू० १०२) वोभूय्यते । अनापि च हसात् (प्र० २९ सू० ३)

पापच्यते । तेन पापचिता । अपापचि । इत्यादि ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥ ३३ ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया ॥ हठपौनःपुन्ययोर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनान्तता निपात्यते । सर्वकाले सर्वपुरुषविषये अतीते काले ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि
हरामराङ्गनाः ॥ विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा
बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः ॥ १ ॥

वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या । १ । आह स्म हारीतः । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥ **वैचित्र्यापह्नवयोरत्यल्पकालेऽपि णादिर्वक्तव्यः । २ ।** सुप्तोऽहं किल विललाप । नाहं कलिङ्गं जगाम ॥ **यावत्पुरानिपातयोर्योगे भविष्यदर्थे तिबादयः लट् । ३ ।** पुरा करोति । यावत्करोति करिष्यतीत्यर्थः ॥ **स्मृत्यर्थधातुयोगे भूतेऽर्थे लृट् । ४ ।** स्मरसि मित्र यदुपकरिष्यसि । उपकुरुथा इत्यर्थः ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया॥३४॥

धातूनामप्यनन्तत्वान्नानार्थत्वाच्च सर्वथा ॥
अभिधातुमशक्यत्वादाख्यातख्यापनैरलम् ॥ २ ॥
इति श्रीअनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां सारस्वतीप्रक्रियायामाख्यातप्रक्रिया समाप्ता ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

निजजनैर्विधिना निखिलापदो झटिति यो विनिवर्तयति स्मृतः ॥ जलधिजापरिरम्भण-लालसो नरहरिः कुरुतां जगतां शिवम् ॥ १ ॥

अथ कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते ॥ **कृत्कर्तरि च । १ ।** वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञकास्ते च कर्तरि च भवन्ति ॥ चकाराद्भावकर्मणोरपि ॥ **स्वतन्त्रः कर्ता ।२।** क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ शुद्धो धात्वर्थो भावः॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म (वृ० १ प्र० १९ सू०९) तथायुक्तं चानीप्सितम् (वृ० १ प्र० १९ सू० ६) विषं भुङ्क्ते देवदत्तः । अन्नं भुङ्क्ते देवदत्तः ॥ **तृवुणौ । ३ ।** धातोस्तृवुणौ प्रत्ययौ भवतः ॥ डुपचष् पाके । पच् तृ इति स्थिते । चोः कुः (वृ० १ प्र० ९ सू० ५ ३) पक् तृ इति स्थिते । कृत्तद्धितसमासाश्च । प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् । इति नामत्वम् । नामसंज्ञायां स्यादिर्विभक्तिर्भवति । स्तुरार् (वृ० १ प्र० ६ सू० ६९) सेरा (वृ० प्र०६ सू० ६ ४) पचतीति पक्ता पक्तारौ पक्तारः । पक्तारम् । पुलिङ्गे पक्ता । ष्ट्रित्रितः (वृ० १ प्र० १४ सू० १४) स्त्रियां पक्त्री । नपुंसके पक्तृ पक्तृणी पक्तॄणि । इत्यादि ॥ डुकृञ् करणे करोतीति कर्ता । हृञ् हरणे । हरतीति हर्ता । मृङ् प्राणत्यागे । म्रियते इति मर्ता । डुभृञ् धारणपोषणयोः । बिभर्तीति भर्ता ॥ **कृतः । ४ ।** सेट्धातोः परस्य कृत्प्रत्ययस्य वसादेरिडागमो भवति ॥ कृत इदं सूत्रं सेट्धातुविषयम् ॥ स्वृसूतिसूयतिधूञूरधादिनां इड्वा वक्तव्यः (वृ० २ प्र० १ सू० ७१) षूञ् प्राणिप्रसवे । सूते वा सूयतेऽसौ सोता-सविता ।

स्वृ शब्दे । गुणः (वृ० २ प्र० १ सू० ११) वा इट् । स्वरतीति स्वरिता-स्वर्ता । ष्टुञ् स्तुतौ । स्तौतीति स्तोता । एध् वृद्धौ । एधतेऽसौ एधिता । यु मिश्रणे । यौतीति यविता । रु शब्दे । रौतीति रविता । णु स्तुतौ । नौतीति नविता । भू सत्तायाम् । भवतीति भविता । गुपू रक्षणे ॥ ऊदितो वा । ५ । (वृ० २ प्र० १ सू० ७०) ऊदितो धातोरिड्वा भवति ॥ गोपायतीति गोपिता-गोपायिता-गोप्ता । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । सेधिता-सेद्धा ॥ इषुसहलुभरिषरुषामनपि नस्येड्वा भवति (वृ० २ प्र० १ सू० १११) इषु इच्छायाम् इच्छतीति । एषिता-एष्टा । लुभ् विमोहने । लुभ् गार्ध्ये । लुभ्यतीति लोभिता । इडभावपक्षे । झबे जबाः (वृ०१प्र० सू० ३) तथोर्धः (वृ० २ प्र० १ सू० ७२) लुभ्यतीति लोब्धा । रिष् बन्धने । रेषतीति वा रिष्यतीति रेषिता रेष्टा । रुष क्रोधे । रोषतीति रोषिता-रोष्टा । षह मर्षणे । आदेः ष्णः स्नः (वृ० २ प्र० सू० ६७) हो ढः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तथोर्धः (वृ० २ प्र० १ सू० ७२) ष्टुभिः ष्टुः । (वृ० १ प्र० ४ सू० ८) ढि ढो लोपः (वृ० २ प्र० १ सू० १२१) ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य (वृ०२प्र० २ सू०२४) सहतेऽसौ सोढा । वह् प्रापणे । वहति इति वोढा ॥ **युवोरनाकौ**।५। यु वु इत्येतयोरन अक इत्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन ॥ णित्त्वाद्वृद्धिः । अत उपधायाः । (वृ० २ प्र० १ सू० ७६) पचति वा पाचयतीति पाचकः पाचकौ पाचकाः देवशब्दवत् । पठति वा पाठयतीति पाठकः । एवं याचते वा याचयतीति याचकः । भवति वा भावयतीति भावकः । लुनाति वा लावयतीति लावकः । पुनाति वा पावयतीति पावकः । श्रुञ् श्रवणे । शृणोति वा श्रावयतीति श्रावकः । यु मिश्रणे । औ आव् (वृ०

१ प्र० २ सू० १६) यौति वा यावयतीति यावकः । वध हिंसायाम् । वधतीति वधकः । हनो घत् (वृ० २ प्र० २७ सू०) हन्ति वा घातयतीति घातकः । जायते वा जनयतीति जनकः । जनिवध्योर्नवृद्धिः (वृ० २ प्र० ४ सू० ११) मितां ह्रस्वः (वृ०२ प्र०२६ सू०९) घटते वा घटयतीति घटकः ॥ **आतो युक् । ६ ।** आकारान्ताद्धातोर्युगागमो भवति ञिति णिति च परे ॥ डुदाञ् दाने । ददाति वा दत्तेऽसौ दायकः । दैप् शोधने । सन्ध्यक्षराणामा (वृ०२प्र०१ सू०१२२) दायतीति दायकः ॥ **वुण्सयुटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा वक्तव्यः । ७ ।** दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति वा दरिद्रायतीति दरिद्रायकः । दरिद्रिता । नृतिस्वनिरञ्जिभ्यो वुर्वक्तव्यः । नृती गात्रविक्षेपे । उपधाया लघोः (वृ० २ प्र० १ सू० ९४) राद्यपो द्विः (वृ० १ प्र० २ सू० ९) नृत्यतीति नर्तकः । नदादेः (वृ० १ प्र० १४ सू० १८) नर्तकी । खनकः खनकी ॥ **रञ्जेर्नलोपो वा । ८ ।** रञ्जकः-रजकः रजकी । युवोरनाकौ इति तद्धितयुप्रत्ययस्य नेति वक्तव्यम् । तेन ऊर्णायुः ॥ **नाम्युपधात्कः । ९ ।** नाम्युपधाद्धातोः कः प्रत्ययो भवति ॥ ककारो गुणाभावार्थः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीति क्षिपः । छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्तीति छिदः । भिदिर् विदारणे । भिनत्तीति भिदः । दुह प्रपूरणे । द्रवद्रव्यभागानुकूलो व्यापारः प्रपूरणम् । कामान् दोग्धि सा कामदुघा ॥ **दुहः के वा घो वाच्यः । १० ।** तेन कामदुहा । दुहः-दुघः । तुद् व्यथने । तुदतीति तुदः । विद् ज्ञाने । वेत्तीति विदः । द्विष् अप्रीतौ । द्वेष्टीति द्विषः । षुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरतीति सुरः । शुभ् शोभायाम् । शोभते तत् शुभं कल्याणम् ॥ **जानातेश्च । ११ ।**

जानातेर्धातोरपि कः प्रत्ययो भवति ॥ जानातेश्चेति चकारात्कॄगॄधृप्रीब्रु-वामपि कः प्रत्ययो भवति ॥ कॄ विक्षेपे । ऋत इर् (वृ० २ प्र० १ सू० १३९) ॥ किरतीति किरः । धृञ् धारणे । धरतीति ध्रः । प्रीञ् तर्पणे । प्रीणाति वा प्रीणीतेसौ प्रियः । नु धातोः (वृ० २ प्र० १ सू० ९९) गॄ निगरणे । गिरतीति गिरः । गिरते रस्य वा लः स्वरे वाच्यः (वृ० २ प्र० २१ सू० ४) **गिले परेऽगिलस्य । १२ ।** गिलशब्दं विहाय पूर्वस्य मुम् वक्तव्यः । तिमिं गिलतीति तिमिंगिलः । अगिलस्येति किम् । गिलगिलः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । नु धातोः (वृ० २ प्र० १ सू० ९९) ब्रवीतीति ब्रुवः । अपिशब्दात्कर्तरि ग्रहेरपि कः प्रत्ययो भवति । गृह्णातीति गृहम् । तात्स्थ्यात् गृह्णन्ति ते गृहा दाराः ॥ **पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनि । १३ ।** पचादेर्नन्दादेर्ग्रहादेश्च अयु णि नि इत्येते प्रत्यया भवन्ति यथासंख्येन ॥ पचतीति पचः । वक्तीति वचः । वेत्तीति वेदः । वपतीति वपः ॥ **चरिचलिपतिहनिवदीनां वा द्वित्वं पूर्वस्याऽगागमश्च । १४ ।** अप्रत्यये परे । हसादिः शेषाभावः । चर गतिभक्षणयोः चरतीति चराचरः-चरः चल चलने । चलतीति चलाचलः-चलः । पतॢ पतने । पततीति पतापतः-पतः । वदतीति वदावदः-वदः ॥ **हन्तेर्घनश्च । १५ ।** हन्तीति घनाघनः-हनः । चकाराघाद्धन-शब्दे । घनतीति घनाघनः-घनः । इत्यादि णद अव्यक्ते शब्दे । नदतीति नदः । प्लुङ् गतौ । प्लवतेऽसौ प्लवः । चरतेऽसौ चरः । क्षमूष् सहने । क्षमतेऽसौ क्षमः । पचादिषु देवट् नदट् इति । टकारानुबन्धत्वादीप् । दीव्यतीति देवी । षिवु तन्तुसन्ताने । षेवृ सेवने । सेवतेऽसौ सेवः । सीव्यतीति सेवः । व्रण क्षते । व्रण रुजि । व्रण शब्दे । व्रणतीति व्रणः । अन

विचारी । विशेषेण रौतीति विरावी ॥ इति ग्रहादयः ॥ अथ दृशादिर्निरूप्यते ॥ **दृशादेः शः । २१ ।** दृश् हन् धेट् ध्मा घ्रा पा दा धा विद्ल् एभ्यः शप्रत्ययो भवति ॥ शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः ॥ **शिति चतुर्वत् । २२ ।** शिति प्रत्यये परे तिबादिषु परेषु यत्कार्यमुक्तं तद्भवति ॥ दृशादेः पश्यादिः (वृ० २ प्र० १ सू० १२९) अप् । अदे (वृ० २ प्र० १ सू० १४) पश्यतीति पश्यः । उत्पूर्वः उत् ऊर्ध्वं पश्यतीति उत्पश्यः । हन् हिंसागत्योः । अप् । अदे (वृ० २ प्र० १ सू० १४) अदादित्वादपो लुक् । अपित्तादिर्ङित् (वृ० २ प्र० १ सू० १२) गमां स्वरे । (वृ० २ प्र० १ सू० १०८) । हनो घ्न (वृ० १ प्र० ९ सू० ३०) गां हन्तीति गोघ्नः । पापघ्नः । धेट् पाने । अप् । अदे (वृ० २ प्र० १ सू० १४) धयतीति धयः । ध्मा धमादेशः । धमतीति धमः । उद्धमतीति उद्धमः । घ्रा जिघ्रादेशः । जीघ्रतीति जिघ्रः । पा पाने । पिवादेशः । पिवतीति पिवः । अप् । अदे (वृ० २ प्र० १ सू० १४) ह्रादेर्द्विश्च (वृ० २ प्र० ७ सू० १) दादेः (वृ० २ प्र० ९ सू० १) इत्याकारलोपः । ददाति वा दत्तेऽसौ ददः । दधाति वा धत्तेऽसौ दधः । मुचादेर्मुम् (वृ० २ प्र० २० सू० ५) तुदादेरः (वृ० २ प्र० २० सू० १) विद्ल् लाभे । गां विन्दतीति गोविन्दः ॥ **ज्वलादेर्णः । २३ ।** ज्वलादेर्गणात् णः प्रत्ययो भवति ॥ ज्वलादेर्णो वेति केचित् ॥ पक्षे पचादित्वादः । ज्वल दीप्तौ । ज्वालः-ज्वलः । तपतीति तापः-तपः । पथि गतौ । चुरादिः । इदित् । पान्थयतीति वा पन्थतीति पान्थः-पथः । अत्र वृद्ध्यनन्तरं नुमागमः । ज्वलादिगणपाठसामर्थ्यात् । पत्लृ गत्यैश्वर्ययोः । पततीति पातः-पतः । क्नथ पचने । क्नथतीति क्नाथः-क्नथः । पथ गत्याम् । प-

थतीति पाथः-पथः । मथ गाहे । मथतीति माथः-मथः । सहतेऽसौ साहः-सहः ॥ इति ज्वलादिः ॥ अथाऽण् ॥ **कार्येऽण् । २४ ।** धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने अण् प्रत्ययो भवति ॥ कुम्भकारः ॥ **नाम्नि च । २५ ।** नाम्न्युपपदे धातोर्डः ॥ द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः । द्वौ वारौ जायतेऽसौ द्विजः । गृहैर्दारैः सह तीष्ठतीति गृहस्थः । गिरीशः । शीङ् स्वप्ने । पादैः पिबतीति पादपः । द्रु गतौ । शुचं द्रवतीति शूद्रः ॥ **शुचः शूद्रे । २६ ।** शुचः शूरादेशो भवति द्रे परे ॥ **उरसः सलोपो मुम्वा । २७ ।** उरसः सकारस्य लोपो भवति डप्रत्ययान्ते गमौ मुमागमश्च वा ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः-उरङ्गः सर्पः ॥ **विहायसो विहश्च । २८ ।** विहायस्शब्दस्य विहादेशो भवति चकारान्मुम्वा डान्ते गमौ ॥ विहायसि आकाशे गच्छतीति विहगः-विहङ्गः ॥ **भुजस्य च मुम्वा डप्रत्ययान्ते गमौ । २९ ।** भुजो वक्रार्थे । भुजं वक्रं गच्छतीति भुजगः-भुजङ्गः । विहायसो विहश्चेति चकारात् तरसस्तुरादेशः । मुम्वेति अनुवर्तनीयम् । तरसस्तुरादेशः तुरस्य मुम्वा डान्ते गमौ ॥ तरसा वेगेन गच्छतीति तुरगः-तुरङ्गः ॥ **अटौ । ३० ।** नाम्नि कार्ये च उपपदे सति अटौ प्रत्ययौ भवतः ॥ अस्थि हरतीति अस्थिहरः कः श्वा । कवचं हरतीति कवचहरः कुमारः । धृञ् धारणे । धनुर्धरतीति धनुर्धरः क्षत्रियो वा राजा । चर गतौ । कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरः । ट ईबर्थः । ष्ट्रन्नितः (वृ० १ प्र० १४ सू० १४) स्त्री चेत् कुरुचरी । महीचरी । सेनाचरी । भिक्षाचरी । दीक्षाचरी । अप्रत्ययः सर्वधातुसाधारणः । टप्रत्ययस्तु चरादेरेव भवति । शोकं करोतीति शोककरी कन्या । यशः करोतीति यशस्करी विद्या । सृ गतौ । पुरः सरतीति पुरःसरः । अग्रे सरतीति अग्रेसरः । पार्श्वे शे-

तेऽसौ पार्श्वशयः । तथैव पृष्ठे शेतेऽसौ पृष्ठशयः । उदरशयः । उत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तानः शेतेऽसौ उत्तानशयः । स्तम्बे रमतेऽसौ स्तम्बेरमः हस्ती । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । कर्णेजपः । ग्रह उपादाने । शक्तिं गृह्णातीति शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । यष्टिग्रहः । अङ्कुशग्रहः । तोमरग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः । सूत्रग्रहः । पुष्पग्रहः । फलग्रहः । कामग्रहः । मधुरग्रहः । शंपूर्वः कृञ् । शं सुखं वा कल्याणं करोतीति **शंकरः** । शंवदः । भारंवहः । अत्र कर्मणि अणपि वक्तव्यः । भारवाहः । श्वेतवाहः । इत्यादि ॥ **इखखि । २१ ।** धातोर्नाम्नि कार्ये च सति इ ख खि एते प्रत्यया भवन्ति ॥ खकारः खिति पदस्येति सूत्रस्य विशेषणार्थः ॥ **खिति पदस्य । २२ ।** खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्याव्ययवर्जितस्य मुमागमो भवति ॥ तेन दोषामन्यमहः । आत्मानं दोषा मन्यते तद्दोषामन्यं अहः ॥

शकृत्स्तम्बात्कृञः फले रजोमलाद्ग्रहो हञः ॥
दृतिनाथाद्देववातादापः कर्तरि वाच्य इः ॥ १ ॥

वत्सव्रीह्योरेव । डुकृञ् करणे । शकृत्करोतीति शकृत्करिः कः वत्सः । स्तम्बं करोतीति स्तम्बकरिः कः व्रीहिः । फले गृह्णातीति फलेग्रहिः वा फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः वृक्षः । फलस्यैदन्तत्वं निपातनात् । रजो गृह्णातीति रजोग्रहिः । मलग्रहिः । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथहरिः । आप्लृ व्याप्तौ । देवान् आप्नोतीति देवापिः वातं आप्नोतीति वातापिः ॥

करीषकूलसर्वाभ्रात्कषः प्रियवशाद्वदः ॥
ऋतिमेघभयात्कृञः क्षेममद्रप्रियाच्च वा ॥ २ ॥

कष निष्कर्षे । करीषं कषतीति करीषंकषः । करीषं शुष्कगोमयमित्यमरः । कूलं कषतीति कूलंकषः । सर्वं कषतीति सर्वंकषः । अभ्रं कष-

तीति अभ्रंकषः । खकारो मुमागमार्थः । वद व्यक्तायां वाचि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । वशंवदः । ऋतिं करोतीति ऋतिंकरः । मेघंकरः । भयंकरः । विकल्पपक्षे कार्ये अण् । क्षेमं करोतीति क्षेमंकरः-क्षेमकारः । भद्रं करोतीति भद्रंकरः-भद्रकारः । प्रियं करोतीति प्रियंकरः प्रियकारः ॥

आशिताच्च भुवो भावो करणे चतुराद्भुजात् ॥
विहायसः सुतोरोभ्यां हृदयाच्च जनात् प्लवात् ॥ ३ ॥
गच्छतेः प्रत्ययः खः स्याद्भृञो धातोस्तु खिर्भवेत् ॥
आत्मन्कुक्ष्युदरेभ्यः स्युस्तथा वाचंयमादयः ॥ ४ ॥

आशितेन भूयते इति आशितंभवम् । भावे नपुंसकता वाच्या । आशितो भवत्यनेनेति आशितंभवः ओदनः । तुरं गच्छतीति तुरंगमः । भुजंगमः । विहंगमः । सुतंगमः । उरंगमः । हृदयंगमः । जनंगमः । प्लवेन गच्छतीति प्लवंगमः । डुभृञ् धारणपोषणयोः । आत्मानं बिभर्तीति आत्मंभरिः । कुक्षिंभरिः । उदरंभरिः । लुप्तविभक्तेश्च पदान्तत्वं विज्ञेयम् । अतः परं वाचंयमान् कथयति । वाचंयमादयो निपात्याः । वाचं यच्छतीति वाचंयमः । अत्र अकारो निपात्यते । दॄ विदारणे । पुरं दारयतीति पुरंदरः । तप संतापे । द्विषं तापयतीति द्विषंतपः । परंतपः । सर्वं सहतेऽसौ सर्वंसहः । विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरः । भगं दारयतीति भगंदरः । तॄ प्लवनतरणयोः । रथं तरतीति रथंतरः । वृञ् वरणे । पतिं वृणोतीति वा वृणुते सा पतिंवरा । जि जये धनं जयतीति धनंजयः । धृञ् धारणे । वसूनि वा वसु धरति वा धरतेऽसौ वसुंधरा । शत्रुं सहतेऽसौ शत्रुंसहः । अरिं दाम्यतीति अरिंदमः । शत्रुंतपः । एते वाचंयमादयः ॥ **एजां खश् । ३३ ।** एजृ कंपने इत्यादीनां खश् प्रत्ययो भवति ॥ खकारो मुमागमार्थः । शकारः शिति

चतुर्वत्कार्यार्थः । धातोः प्रेरणे (वृ० २ प्र० २७ सू० १) इति ञिः प्रत्ययः । जनान् एजयतीति जनमेजयः ॥

ञ्यन्तैजेर्मन्यतेर्मुञ्जकूलास्यपुष्पतो धयेः ॥
नाडीमुष्टीशुनीपाणिकरस्तनात्सनासिकात् ॥५॥

मनु अवबोधने । दिवादेर्यः (वृ० २ प्र० १० सू० १) आत्मानं पण्डितं मन्यते स पण्डितंमन्यः । धेट् पाने । मुञ्जं धयतीति मुञ्जंधयः । कूलंधयः । आस्यंधयः । पुष्पंधयः । ध्माधेटोस्तुल्योपपदत्वं ज्ञेयम् । ध्मा शब्दाऽग्निसंयोगयोः । नाडीं धयतीति नाडिंधयः । नाडिंधमः ॥ **खशन्ते पूर्वपदस्य ह्रस्वो वाच्यः । ३४ ।** मुष्टिंधयः । मुष्टिंधमः । शुनिंधयः । शुनिंधमः । पाणिंधयः । पाणिंधमः । करंधयः । करंधमः । स्तनंधयः । स्तनंधमः । नासिकां धयतीति नासिकंधयः नासिकंधमः ॥

ध्माखारीवातघटीतो रुजवहौ तु कूलतः ॥
अरुर्विधुतिलात्तुद् स्यादसूर्योग्राद्दशिस्तपिः ॥ ६॥
ललाटतो वहाभ्राल्लिह् मितमाननखात्पचिः ॥
वातादजिरिराया मद् जहातिः शर्धतस्तथा ॥७॥

खारीं धमतीति खारिंधमः । वातंधमः । घटिंधमः । रुजो भङ्गे । वह प्रापणे । उत्पूर्वः । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहतीति कूलमुद्वहः । अरुः किं मर्मस्थानम् । अरुस्तुदतीति अरुंतुदः । विधुंतुदः । तिलंतुदः । दृशिर् प्रेक्षणे । न सूर्यं पश्यन्तीति असूर्यंपश्याः के राजदाराः । उग्रंपश्यः । ललाटंतपः । लिह आस्वादने । वहं लेढीति वहंलिहः । अभ्रंलिहः । मितं पचतीति मितंपचः । प्रस्थंपचः । पानंपचः । नखंपचः । अज गतौ क्षेपणे च । वातमजतीति वातमजः । मदी गर्वप्लवनयोः । इरया मा-

धतीति इरंमदः । ओहाक् त्यागे । शर्धं जहतीति शर्धंजहा माषाः ॥ इति खश्प्रत्ययः ॥ **ख्युट् करणे । ३५ ।** धातोः करणेऽर्थे ख्युट् प्रत्ययो भवति ॥ **अभूततद्भावे । ३६ । आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नांधप्रियेषु कृञः ख्युट् वाच्यः । ३७ ।** अनाढ्यः आढ्यः क्रियतेऽनेनेति आढ्यंकरणं द्यूतम् । सुभगंकरणम् । स्थूलंकरणं किं दधि । पलितंकरणं किं शीतवस्तुसेवनम् । अनग्नः नग्नः क्रियते अनेनेति नग्नंकरणं द्यूतम् । अन्धंकरणं किं सूर्यावलोकनमसकृत् । अप्रियः प्रियः क्रियते अनेनेति प्रियंकरणं मैत्र्यम् । **दार्वाहनो अण् वक्तव्यः ३८** तकारस्य च टः ॥ **घदादेशो वक्तव्यः । ३९ ।** उवम् (वृ० १ प्र० २ सू० ६) दारु आहन्तीति दार्वाघाटः ॥ **चारौ वा । ४० ।** चारुं आहन्तीति चार्वाघाटः-चार्वाघातः ॥ **कर्मणि संपूर्वाच्च । ४१ ।** वर्णान् संहन्तीति वर्णसंघातः ॥ **जायापत्योष्टक् । ४२ ।** जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टक्प्रत्ययो भवति लक्षणवति कर्तरि ॥ जायां हन्तीति जायाघ्नः ना । पतिं हन्तीति पतिघ्नी स्त्री ॥ **अमनुष्यकर्तृके च । ४३ ।** जायाघ्नः तिलकालकः कपाले भ्रमरः । पतिघ्नी पादरेखा ॥ **पाणिघताडघौ शिल्पिनि निपात्येते । ४४ । राजघ उपसंख्यानम् । ४५ । भजो विण् । ४६ ।** भजसहवहां कर्तरि विण् प्रत्ययो भवति ॥ णकारो वृद्ध्यर्थः ॥ **वेः । ४७ ।** वेर्लोपो भवति । भज सेवायाम् । अर्धं भजतीति अर्धभाक् । चोः कुः । (वृ० १ प्र० ९ सू० ५२) सुखभाक् । दुःखभाक् । सह मर्षणे । हो ढः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) वावसाने (वृ० १ प्र० ९ सू० ८) सहादेः सादिः (वृ० १ प्र० १६ सू० ४१) इति सूत्रेण त्वरायास्तुरादेशः । त्वरां शत्रूणां

प्रातरेतीति प्रातरित्वा ॥ **वनिपि ञमस्याऽऽत्वं वाच्यम् । ६१ ।** जनी प्रादुर्भावे । विजायतेऽसौ विजावा । केवलेभ्योपि वनिप् । ओणृ अपनयने । ओणतीति अवावा अवावानौ ॥ **ङपि वनो नस्य रो वाच्यः । ६२ ।** न्रण ङप् (वृ० १ प्र० १४ सू० ६) ओणति सा अवावरी । पारं पश्यतीति पारदृश्वा । पारं पश्यतीति सा पारदृश्वरी । केवलेभ्योऽपि । क्वनिप् । षुञ् अभिषवे । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सुनोतीति सुत्वा । तुक् । धेट् पाने । धयतीति धीवा । गै शब्दे । गायतीति गीवा । जहातीति हीवा । पीवा ॥ **क्विप् । ६३ ।** उपपदे सति असति च सर्वधातुभ्यः क्विप् प्रत्ययो भवति ॥ क्विपः सर्वापहारित्वाल्लोपः । कपावितौ ॥ वेः (प्र० १ सू० ९२) ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (प्र० १ सू० ६०) कर्म करोतीति कर्मकृत् । अग्निं चिनोतीति अग्निचित् । देवान् स्तौतीति देवस्तुत् । सोमं पिबतीति सोमपाः । सर्वं पश्यतीति सर्वदृक् । दिशाम् (वृ० १ प्र० १० सू० ११) इति कुत्वम् । दिश अतिसर्जने । दिशतीति दिक् ॥ **क्विप् वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुज्जुश्रीणां दीर्घः संप्रसारणाभावश्च वक्तव्यः । ६४ ।** वक्त्यनया सा वाक् वा उच्यते अनया सा वाक् । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । तत्त्वपूर्वः । तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् । छशषराजादेः षः (वृ० १ प्र० ९ सू० ४३) ॥ **छ्वोः शऊ वाच्यौ किति ङिति झसे परेऽनुनासिके कौ च । ६५ ।** तेन तत्त्वप्राशौ तत्त्वप्राशः । ष्टुञ् स्तुतौ । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः । प्रुङ् गतौ । कटं प्रवतेऽसौ कटप्रूः । जु गतौ । जवतेऽसौ जूः । सुष्ठु श्रयतीति सुश्रीः । वा सुष्ठु श्रीर्यस्याऽसौ सुश्रीः । श्रयन्ते जना यामिति श्रीः ॥ **नहिवृतिव्यधिवृ-**

षिरुचिसहितनिषु क्विबन्तेषु पूर्वपदस्योपसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्यः ।६। णह् बन्धने । आदेः ष्णः स्नः (वृ० २ प्र० १ सू० ६७) नहो धः (वृ० १ प्र० १० सू० १) उप समीपे नह्यतीति उपानत् । नितरां वर्वर्तेऽसौ नीवृत् । व्यध ताडने । ग्रहां क्ङिति च (वृ० २ प्र० ३ सू० १२) मर्माणि विध्यतीति मर्माविद् । वृष वृष्टौ । प्रकर्षेण वर्षतीति प्रावृट् । रुचि दीप्तौ । नितरां रोचतेऽसौ नीरुक् ॥ **गम्यमनमहमतनादीनां क्विपि अमस्य लोपो वाच्यः क्यपि वा ।६८।** तुक् । परितः तनोतीति परितत् । कटं चिकीर्षतीति कटचिकीः । चिकीर्षतेः क्विप् । यतः (वृ० २ प्र० १ सू० १०२) इत्यकारलोपः । दोषाम् (वृ० १ प्र० ९ सू० ६९) इति षस्य रेफः । रि लोपो दीर्घश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० १४) इति मध्यमरेफस्य लोपः । न तु संयोगान्तस्य लोपः । रसे नीरान्ते चेति चकारात् ॥ रात्सस्य (वृ० २ प्र० ४ सू० २६) स्नोर्विसर्गः (वृ० १ प्र० ६ सू० ४) कटचिकीर्षौ कटचिकीर्षः । वह प्रापणे । यजां यवराणाम् (वृ० २ प्र० १ सू० १५०) अनो वहतीति अनड्वान् ॥ **क्विबन्ते वहानसो डान्तादेशो वाच्यः६९** अनड्वाहौ अनड्वाहः । राजृ दीप्तौ । मो राजि समः क्वौ (वृ० १ प्र० ९ सू० ४६) सम्यक् राजतेऽसौ सम्राट् । ध्यै चिन्तायाम् ॥ **ध्यायतेः क्विपि संप्रसारणं दीर्घता च वक्तव्या ।७०।** सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः ॥ **द्युतिगमिजुहोतीनां क्विपि क्वचित् द्वित्वं वाच्यम् ।७१।** हसादिः शेषाभावः ॥ **द्योततेः क्वचित्पूर्वस्य क्विपि संप्रसारणं वाच्यम् ।७२।** द्योततेऽसौ दि-

सह युध्यते स्मासौ सहयुध्वा । सहकृत्वा । षुञ् प्राणिप्रसवे । क्वनिप् तुक् । कित्त्वाद्गुणाभावः । सुनोति स्मासौ वा सुतवान् इति सुत्त्वा । स्तुत्वा । यजति स्मासौ यज्वा । पारमद्राक्षीत् इति पारदृश्वा । इत्येते क्वनिबन्ताः ॥ जनी प्रादुर्भावे ॥ **सप्तम्यां जनेर्डः । ८४ ।** सप्तम्यां जनेर्धातोर्डः प्रत्ययो भवति अतीते काले ॥ सरसि जायते स्म तत् सरसिजं पद्मम् । अलुक् क्वचित् (वृ० १ प्र० १९ सू० ८४) सरसि जातं सरोजम् । संस्कारजः । अजः । द्विजः । परितः खाता इति परिखा । प्रकर्षेण जायते स्मेति प्रजा । सर्वं गतवान् इति सर्वगः वा सर्वं गच्छति स्माऽसौ सर्वगः । गै शब्दे । साम गीतवान् गायति स्मासौ सामगः ॥ इति डप्रत्ययान्ताः ॥ इति कृदन्तप्रक्रिया ॥ १ ॥

अथ निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ **क्तक्तवतू । १ ।** धातोरतीते कालेक्तक्तवतू प्रत्ययौ भवतः ॥ भावकार्ययोः क्तः । क्तवतुः कर्तर्येव ॥ उर्का वितौ । उर्नुमर्थः । स्ना शौचे । स्नायते स्म तत् स्नातं त्वया । आगम्यते स्म तत् आगतम् । स्थीयते स्म तत् स्थितं देवदत्तेन । भावे क्तत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च । भावे नपुंसकता ॥

अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपे च मनोहरे ॥
धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

क्रियते स्मासौ कृतः कटस्तेन । स कटं कृतवान् । करोति स्मासौ कृतवान् । कृष्णः सर्वं कृतवान् । त्रितो नुम् (वृ० १ प्र० सू० ६०) इति नुमागमः ॥ **गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्त**

। २ । गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः प्रत्ययो भवति ॥ चाद्भावकर्मणोरपि ॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (वृ० २ प्र० ४ सू० ७) गच्छति स्म इति गतः । स्थामी (प्र० १ सू० ९७) तिष्ठति स्म इति स्थितः । क्तः (प्र० १ सू०४) अटति स्म इति अटितः । शम दम उपशमे ॥ **ञमान्तस्य क्ङिति झसे दीर्घः** । ३ । ञमान्तस्य धातोर्दीर्घो भवति क्ङिति झसे परे क्विपि वा ॥ शाम्यति स्म इति शान्तः । दाम्यति स्म इति दान्तः । टुवम् उद्गिरणे । वमति स्म इति वान्तः ॥ **यस्य क्वचिद्विकल्पेनेट् तस्य निष्ठायां नेड् वाच्यः** । ४ । अधिशीङ्स्थाऽऽसां कर्म (वृ० १ प्र० १९ सू० २२) **श्लिष्शीङ्स्थाआसश्रिवसजनरुहजीर्यतीनां सोपसर्गत्वेन सकर्मकाणामपि कर्तरि क्तो वाच्यः** । ५ । रमामाश्लिष्यति स्मेति आश्लिष्टः कः हरिः । हरी रमामाश्लिष्टः । शेषमधिशिष्ये इति अधिशायितः को विष्णुः । शेषमधिशायितो विष्णुः । स्वर्गमधितष्ठावित्यधिष्ठितः । स्वर्गमधिष्ठितः । उपासाञ्चक्रे इति उपासितः भक्तो हरिम् । भक्तो हरिमुपासितः । आश्रयति स्म इति आश्रितः । एकादशीमुपोवास इति उपोषितः वा हरिदिनमुपोवास इति उपोषितः ॥ **वसिक्षुध्योरिट्** । ६ । आभ्यां नित्यमिट् स्यात् ॥ घसादेः षः (वृ० २ प्र० १ सू० १९१) राममनुजज्ञे इति अनुजातोऽच्युतः तमनुजातः । वृषमारुरोह इति आरूढः शिवः । जॄष् वयोहानौ । ॠत इर् (वृ० २ प्र० १ सू० १३९) र्वोर्विहसे (वृ० १ प्र० १० सू० ७) जगत् अनुजजार इति अनुजीर्णोऽच्युतः । जगदनुजीर्णो वासुदेवः ॥ **रः** । ७ । रेफादुत्तरस्य क्तस्य नो भवति ॥ णत्वम् ॥ पक्षे तेन रमाश्लिष्टा हरिणा इत्यादि ज्ञेयम् ॥

पूरी पूर्तौ । पूर्यते स्मासौ पूर्णः ॥ **र इति सूत्रं न पिपर्तेः ।२३।** पोरुर् (वृ० २ प्र० ७ सू० ७) पिपर्ति स्म इति पूर्तः ॥ **ल्वाद्योदितः । २४ ।** ल्वादेरोदितश्च धातोः कितस्तोनो भवति ॥ लुञ् छेदने । लूयते स्मासौ लूनः । ज्या वयोहानौ । ग्रहां क्ङिति च (वृ० २ प्र० ३ सू० १२) जीनाति स्मासौ जीनः । भुजो कौटिल्ये । चोः कुः (वृ० १ प्र० ९ सू० ९३) भुज्यते स्मासौ भुग्नः । ओहाक् त्यागे । स्थामी । (प्र० १ सू० ९७) हीयते स्मासौ हीनः । षूङ् दूङ् डीङ् धीङ् रीङ् मीङ् दीङ् लीङ् व्रीङ् एते नव ओदितः । षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते स्मासौ सूनः । दूङ् परित्यागे । दूङ् दुःखे । दूयते स्मासौ दूनः । डीङ् विहायसा गतौ ॥ **डीङ इडभावः । २५ ।** डीयते स्मासौ डीनः । धीङ् धारणे । धीङ् सामर्थे । धीयते स्मासौ धीनः । रीङ् क्षरणे रीङ् स्रवणे । रीयते स्मासौ रीणः । मीङ् प्राणवियोगे । मीङ् हिंसायाम् । मीयते स्मासौ मीनः । दीङ् क्षये । दीयते स्मासौ दीनः । लीङ् आश्लेषणे । लीङ् विलपने । लीयते स्मासौ लीनः । व्रीङ् वरणे । व्रीयते स्मासौ व्रीणः । एते ओदितः । ओप्यायी वृद्धौ ॥ **प्यायः पी । २६ ।** प्यायः पी आदेशो भवति निष्ठायाम् ॥ प्यायते स्मासौ पीनः । क्षि क्षये ॥ **क्षियो निष्ठायां कर्तरि दीर्घो वाच्यः । २७ । दीर्घादेव क्षियो निष्ठायास्तस्य नो वाच्यः । २८ ।** क्षीयते स्मासौ क्षीणः । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षीयते स्म तत् क्षितं तेन । क्षितः कामो मया वा कर्णः ॥ **यरलवसंयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नो वाच्यः । २९ ।** द्रा स्वप्ने । द्रायते स्मासौ द्राणः । ग्लै म्लै हर्षक्षये । ग्लायते स्मासौ ग्लानः । ग्लानः । हि गतौ । ही-

यते स्मासौ हितः । त्रैङ् पालने ॥ **त्राणाद्या वा । ३० ।** त्राणादीनां नत्वं वा निपात्यते त्रायते स्मासौ त्राणः-त्रातः । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति स्मासौ घ्राणः-घ्रातः । ह्री लज्जायाम् । ह्रीयते स्मासौ ह्रीतः-ह्रीणः । नुद् प्रेरणे । नुद्यते स्मासौ नुन्नः-नुत्तः । विदिर् विचारणे । विद्यते स्मासौ विन्नः-वित्तः ॥

वेत्ति रूपं विद ज्ञाने विन्ते विदिर् विचारणे ॥
विद्यते विद सत्तायां विद्लृ लाभे च विन्दति॥ २ ॥

उन्दी क्लेदे । उद्यते स्मासौ उन्नः-उन्तः । वा गतिगन्धनयोः । निर्वाति स्म वा निर्वायते स्मासौ निर्वाणः-निर्वातः । विद् सत्तायाम् । विद्यते स्मासौ विन्नः-वित्तः । एते त्राणाद्या ज्ञेयाः ॥ **सं परि उप एभ्यः परस्य करोतेर्धातोर्भूषणेऽर्थे शोभनेऽर्थे च वाच्ये सति सुट् प्रत्ययो भवति । ३१ ।** टित्वादादौ । संस्क्रियते स्मासौ संस्कृतः । परिष्क्रियते स्मासौ परिष्कृतः । उपस्क्रियते स्मासौ उपस्कृतः । यदा संस्कृतिर्न तदा संक्रियते स्मासौ संकृतः । परिक्रियते स्मासौ परिकृतः । उपकृतः । भावे घञ् । संस्क्रियतेऽसौ संस्कारः । अलंक्रियतेऽसौ अलंकारः । विद ज्ञाने । विद्यते स्माऽसौ विदितः ॥ **दाद्त्ति । ३२ ।** दा इत्यस्य दद्भवति किति तकि परे ॥ दीयते स्मासौ दत्तः । ददाति स्म इति दत्तवान् । ञितो नुम् (वृ० १ प्र० ९ सू० ६०)॥ **स्वरात्तो वा । ३३ ।** स्वरादुत्तरस्य दा इत्यस्य वा तो भवति किति तकि परे ॥ प्रकर्षेण दीयते स्मासौ प्रत्तः प्रदत्तः । अवदीयते स्मासौ अवदत्तः-अवत्तः ॥ **नाम्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो भवति । ३४ । ददातेस्तो वाच्यः । ३५ ।** नितरां दीयते स्म तत् नीत्तं नीद-

त्तम् । पर्यासमन्ताद्भावेन दीयते स्म तत् परीत्तं-परीदत्तम् ॥ **दधातेर्हिर्निष्ठायां वाच्यः ।३६।** धीयते स्मासौ हितः । दधाति स्मासौ हितवान् ॥ **जहातेश्च किति । ३७ ।** जहातेर्धातोः किति प्रत्यये परे हिरादेशः स्यात् ॥ तेन पूर्वं हित्वा हीयतेस्मासौ हितः । अहासीदिति हितवान् ॥ **ध्याख्यापॄमूर्छिमदां क्तस्य नत्वाभावो वाच्यः । ३८ ।** ध्यै चिन्तायाम् । ध्यायते स्मासौ ध्यातः । ख्या प्रकथने । ख्यायते स्मासौ ख्यातः । पॄ पालने । पूर्यते स्मासौ पूर्तः । पोरुः (वृ० २ प्र० ७ सू० ७) र्वोर्विहसे (वृ० १ प्र० १० सू० ७) मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः ॥ **राल्लोपश्छ्वोः । ३९ ।** रेफादुत्तरयोश्छ्वोर्लोपो भवति किति तकारे परे ॥ मूर्छ्यते स्मासौ मूर्तः । मदी हर्षे । मद्यते स्म इति मत्तः । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यजेः क्तः । षत्वम् । ष्टुत्वम् । संप्रसारणम् । इज्यते स्म तत् इष्टं-इष्टवान् । टुवप् बीजतन्तुसन्ताने । उप्यते स्म तत् उप्तम् । वह प्रापणे । हो ढः (वृ० १ प्र० ९ सू० ११) तथोर्धः (वृ० २ प्र० १ सू० ७२) ढि ढो लोपो दीर्घश्च (वृ० २ प्र० १ सू० १२१) उह्यते स्मासौ ऊढः भारः । ऊढोऽनडुहा पङ्गुः । वेञ् तन्तुसन्ताने । ऊयते स्मासौ उतः । व्येञ् संवरणे । संवीयते स्मासौ संवीतः । ह्वेञ् स्पर्धायाम् । ह्वेञ् आह्वाने । ह्वेञ् कौटिल्ये । संप्रसारणं दीर्घः । आहूयते स्मासौ आहूतः । वद व्यक्तायां वाचि । संप्रसारणम् । उद्यते स्माऽसौ उदितः । वच परिभाषणे । उच्यते स्मासौ उक्तः । वसिक्षुध्योरिट् (प्र० २ सू० ६) वस् निवासे । उष्यते स्मासौ उषितः । घसादेः षः (वृ० २ प्र० १ सू० १९१) क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षुध्यते स्मासौ क्षुधितः । ञिष्वप् शये ।

लुप्यते स्मासौ लुप्तः । ओव्रश्चू छेदने ॥ **वेटो निष्ठायां इट् न ।४०।** स्कोराद्योश्च (वृ० १ प्र० ९ सू० ६९) संप्रसारणम् । ल्वाद्योदितः (प्र० २ सू० २४) इति नत्वम् । णत्वम् । चोकुः (वृ० १ प्र० ९ सू० ५३) प्रवृश्च्यते स्मासौ प्रवृक्णः ॥ **जनेर्जा निष्ठायाम् । ४१ ।** जनेर्धातोर्जा आदेशो भवति निष्ठायां परतः ॥ जन जनने । जन्यते स्मासौ जातः ॥ **खनेरात्वं निष्ठायाम् । ४२ ।** खन खनने । खन्यते स्मासौ खातः ॥ **पचो वः । ४३ ।** पचेः परस्य क्तस्य वो भवति निष्ठायाम् ॥ पच्यते स्मासौ वा पाकक्रियया निर्वृत्तः पक्वः । पचति स्माऽसौ पक्ववान् ॥ **क्षायो मः । ४४ ।** क्षायः परस्य क्तस्य मो भवति निष्ठायाम् ॥ क्षै क्षये । संध्यक्षराणामा (वृ० २ प्र० १ सू० १२२) क्षायते स्मासौ क्षामः ॥ **शुषेः कः । ४५ ।** शुषेः परस्य क्तस्य को भवति निष्ठायाम् ॥ शुष् शोषणे । शुष्यते स्मासौ शुष्कः ॥ **स्फायः स्फीः । ४६ ।** स्फायः स्फीरादेशो भवति निष्ठायां परतः ॥ ओस्फायी वृद्धौ । स्फायते स्माऽसौ स्फीतः । धेट् पाने । धीयते स्म तत् धीतम् । स्थामी (प्र० १ सू० ५७) । गै शब्दे । गीयते स्म तत् गीतम् । पा पाने । पीयते स्म तत् पीतम् । दो अवखण्डने । दीयते स्म तत् दितम् । षोऽन्तकर्मणि । सीयते स्म तत् सितम् । माङ् माने । मीयते स्म तत् मितम् ॥ **सेटि निष्ठायां ञेर्लोपो वाच्यः । ४७ ।** चोर्यते स्मासौ चोरितः । याच्यते स्मासौ याचितः ॥ क्तक्तवतू निष्ठासंज्ञौ ॥ ॥ इति निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ २ ॥

अथ क्स्वादिप्रक्रिया ॥ **क्वसुकानौ णबेवत् । १ ।** धातोः

क्वसुकानौ प्रत्ययौ भवतः अतीते काले वाच्ये सति तौ च णबेवत् परस्मैपदात्मनेपदे भवतः ॥ णबादित्वाद्द्विर्वचनं न तु णपो णित्त्वाद्वृद्धिरित्याशयः ॥ यथा च णप् परस्मैपदे तथा क्वसुः । यथा आत्मनेपदे ए तथा कानः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । उकारो नुम्विधानार्थः । डुकृञ् करणे । चकार इति चकृवान् । ञितो नुम् (वृ० १ प्र० ९ सू० ६०) हे चकृवन् । चकृवांसौ चकृवांसः । चकृवांसम् चकृवांसौ वसोर्व उः (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) चक्रुषः । चक्रुषा । वसां रसे (वृ० १ प्र० ९ सू० ४) चकृवद्भ्याम् चकृवद्भिः । इत्यादि । चक्रे इति चक्राणः । स्त्रीलिङ्गे चक्रुषी । नपुंसके चकृवः चक्रुषी चकृवांसि । भिदिर् विदारणे । बिभेद इति बिभिद्वान् बिभिद्वांसौ बिभिद्वांसः । बिभिद्वांसम् । बिभिद्वांसौ । वसोर्व उः (वृ० १ प्र० ९ सू० ७०) बिभिदुषः । बिभिदुषा । वसां रसे (वृ० १ प्र० ९ सू० ४) बिभिद्वद्भ्याम् बिभिद्वद्भिः । इत्यादि । बिभिदे इति बिभिदानः । भञ्जो आमर्दने । बभञ्ज इति बभञ्ज्वान् । बभञ्जे इति बभञ्जानः । जागृ निद्राक्षये । जजागार इति जजागृवान्-जजागर्वान् इत्यपि भवति ॥ **जागर्तेः क्विति गुणो वक्तव्यः । २ ।** तेन जजागरुषः ॥ **कृतद्वित्वानामेकस्वराणामादन्तानां च घसेरेव क्वसोरिड्वाच्यः नान्येषाम् । ३ ।** बभूव इति बभूवान् । ऋ गतौ । आर इति आरिवान् । पपौ इति पपिवान् । अद भक्षणे । आद इति आदिवान् । तस्थौ इति तस्थिवान् । बभौ इति बभिवान् । ययौ इति ययिवान् । या प्रापणे । दरिद्रातेरनपि नित्यालोपित्वेनेट् । ददरिद्रौ इति दरिद्रिवान् ॥ **वुण्सयुटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो वाच्यो लुङि वा । ४ ।**

ददरिद्वुषः । डुदाञ् दाने । ददौ इति ददिवान् ददुषः । घस्लृ अदने । जघास इति जक्षिवान् । कुहोश्चुः (वृ० २ प्र० १ सू० ६९) झपानां जबचपाः (वृ० २ प्र० १ सू० ३३) गमां स्वरे (वृ० २ प्र० १ सू० १०८) स्वसे चपा झसानाम् (वृ० १ प्र० ४ सू० १८) क्विलात् (वृ० १ प्र० ६ सू० २१) वस्योत्वे कृते इडभावः । जक्षुषः ॥ **गमहनविदविशदृशां क्सोर्वेट् । ५ ।** गम्लृ गतौ । जगाम इति जग्मिवान्-जगन्वान् । मोनो धातोः (वृ० १ प्र० ९ सू० ४३) **द्विरुक्तस्य हन्तेर्हकारस्य घत्वं वक्तव्यम् । ६ ।** जघान इति जघ्निवान्-जघन्वान् । विद ज्ञाने । विवेद इति विविदिवान्-विविद्वान् । विश् प्रवेशने । विवेश इति विविशिवान्-विविश्वान् । दृशिर् प्रेक्षणे । ददर्श इति ददृशिवान्-ददृश्वान् । इण् गतौ ॥ **इणो दीर्घता क्सौ वक्तव्या । ७ ।** इयाय इति ईयिवान् । उपेयाय इति उपेयिवान् । लोपपचां कि ति (वृ० २ प्र० १ सू० ८१) पपाच इति पेचिवान् ॥ **शतृशानौ तिसेवत् क्रियायाम् । ८ ।** क्रियापदे गम्यमाने सति धातोः शतृशानौ प्रत्ययौ भवतः वर्तमानेऽर्थे तौ च तिप्तेवत् परस्मैपदात्मनेपदयोर्भवतः ॥ अदे (वृ० २ प्र० १ सू० १४) पचतीति पचन् आस्ते ॥ **ऋकारानुबन्धस्य नुमागम एव भवति न दीर्घता वक्तव्या । ९ ।** पठतीति पठन् । तिष्ठतीति तिष्ठन् । गायतीति गायन् । गच्छतीति गच्छन् । पिबतीति पिबन् ॥ **मुगानेतः । १० ।** अकारस्य आने परे मुगागमो भवति ॥ पचतेऽसौ पचमानः पिबति वा-पठति । यज देव० यजतेऽसौ यजमानः स्तौति । मन ज्ञाने । मन्यतेऽसौ मन्यमानः । मनु अवबोधने । तनादेरुप् (वृ० २ प्र० १९ सू० १)

मनुतेऽसौ मन्वानः परागच्छति। करोतीति कुर्वन् सः। ङित्यदुः (वृ० २ प्र० १९ सू० ४) कुरुतेऽसौ कुर्वाणः। क्रियतेऽसौ क्रियमाणः॥ **उपसर्गस्थानिमित्तात् नकारस्य णो वाच्यः। ११।** प्रपीयतेऽसौ प्रपीयमाणः॥ **आसेरान ई। १२।** आसेर्धातोः परस्य आन आकारस्य ईकारादेशो भवति॥ आस् उप०। आस्तेऽसौ आसीनः॥ **वा दीपोः शतुः। १३।** अवर्णात्परस्य शतृप्रत्ययस्य वा नुमागमो भवति ईकारे ईपि च परे॥ तुद व्यथने। तुदतीति तुदन्। तुदन्तौ तुदन्तः। स्त्रीलिङ्गे तुदति सा तुदन्ती-तुदती तुदन्त्यौ-तुदत्यौ तुदन्त्यः-तुदत्यः। नपुंसके तुदतीति तुदत् तुदन्ती-तुदती तुदन्ति। इत्यादि॥ **अप्ययोरान्नित्यम्। १४।** अप्प्रत्यययप्रत्ययसंबन्धिनः अकारात्परस्य शतुर्नित्यं नुमागमो भवति ईपोः परतः॥ भवति इति भवन् भवन्तौ भवन्तः। भवति सा भवन्ती भवन्त्यौ भवन्त्यः। भवति तत् भवत् भवन्ती भवन्ति। पचतीति पचन् पचन्ती स्त्री। नपुंसके पचति तत् पचत् पचन्ती पचन्ति। दिवु० दीव्यति इति दीव्यन्। दीव्यन्ती स्त्री। नपुंसके। दीव्यति तत् दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति। पठतीति पठन्। पठन्ती स्त्री। नपुंसके पठत् पठन्ती पठन्ति। हसतीति हसन्। हसन्ती स्त्री। हसत् नपुंसके। श्लिष्यतीति श्लिष्यन्। श्लिष्यन्ती स्त्री। श्लिष्यत् नपुंसके। जयतीति जयन्। जयन्ती स्त्री। नपुंसके जयत्॥ **वा दीपोः शतुरित्यत्र वाशब्दात् द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नित्यं नुम् प्रतिषेधो वक्तव्यः नपुंसके शौ वा। १५।** ददातीति ददत्-दधत् ददती-दधती। जक्ष भक्षहसनयोः। जक्षतीति जक्षत् जक्षती जक्षति-जक्षन्ति कुलानि। जागृ निद्रा-

क्षये । जागर्तीति जाग्रत् जाग्रती जाग्रन्ति-जाग्रति । दरिद्रा दुर्गतौ ॥ **दरिद्रातेरालोपो वक्तव्यः । १६ ।** दरिद्रातीति दरिद्रत् दरिद्रती-दरिद्रती दरिद्रन्ति । चकास्तीति चकासत् चकासती चकासन्ति-चकासति । शास्तीति तत् शासत् । अनुशास्ति तत् अनुशासत् । दादेः (वृ० २ प्र० ९ सू० १) ददत् ददती ददन्ति-ददति । दधत् । इत्यादि ॥ **विदेर्वा वसुः । १७ ।** विदेर्धातोः शतृविषये वा वसुः प्रत्ययो भवति ॥ वेत्तीति विद्वान्-विदन् ॥ **भविष्यदर्थे तिसेवत् शतृशानौ भवतः । १८ । अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थे निपात्येते । १९ ।** पूजार्थं पाठः । अत्रभवन्तो भट्टमिश्राः । तत्रभवद्भिर्भगवत्पादैर्भणितम् ॥ **शीले तृन् । २० ।** धातोस्तृन्प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे ॥ नकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । करोतीत्येवंशीलः कर्ता । विचरतीत्येवंशीलः विचरिता । णीञ्० । नयतीत्येवंशीलः नेता । धर्ता । म्रियते इत्येवंशीलः मर्ता । बिभर्तीत्येवंशीलः भर्ता । शयिता । इत्यादि ॥ इति क्त्वादिप्रक्रिया ॥ ३ ॥

अथ शीलार्थप्रक्रिया ॥ **इष्णुस्नुक्नुः । १ ।** धातोः शीले स्वभावेऽर्थे इष्णु स्नु क्नु इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ अलंपूर्वः ॥ **अलंकृञ् निराकृञ् प्रजन् उत्पच् उत्पत् उत्पद् ग्रस् उन्मत् रुच् अपत्रप् वृतु वृधु सह चर भू भ्राज् ञ्यन्त एभ्य इष्णुः । २ ।** अलंकरोतीत्येवंशीलः अलंकरिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजायते इत्येवंशीलः प्रजनिष्णुः । उत्पचतीत्येवंशीलः उत्पचिष्णुः । पत्ऌ पतने । उत्पततीत्येवंशीलः उत्पतिष्णुः । पद गतौ । उत्पद्यते इत्येवंशीलः उत्पदिष्णुः ।

ग्रस् अदने । ग्रसतीत्येवंशीलः ग्रसिष्णुः । उन्माद्यतीत्येवंशीलः उन्मदिष्णुः । रुचि दीप्तौ । रोचतीत्येवंशीलः रोचिष्णुः । त्रपूष् लज्जायाम् । अपत्रपति वा अपत्रपते इत्येवंशीलः अपत्रपिष्णुः । वृतु वर्तने । वर्तते इत्येवंशीलः वर्तिष्णुः । वृधुङ् वृद्धौ । वर्धते इत्येवंशीलः वर्धिष्णुः । सहति सहते वेत्येवंशीलः सहिष्णुः । चरतीत्येवंशीलः चरिष्णुः । भविष्णुः । भ्राजृ दीप्तौ । भ्राजते इति भ्राजिष्णुः ॥ **इष्णुप्रत्यये परे ञ्यन्तानां ञिलोपाभावो वाच्यः । ३ ।** कारयतीत्येवंशीलः कारयिष्णुः ॥ एते इष्णुप्रत्ययान्ताः ॥ **ग्ला जि स्था भू म्ला क्षि पच् यज् परिमृज् एभ्यः स्नुः । ४ ।** ग्लै हर्षक्षये । ग्लायतीत्येवंशीलः ग्लास्नुः । जयतीत्येवंशीलः जिष्णुः । भवतीत्येवंशीलः भूष्णुः ॥ **जिभ्वोः स्नौ गुणाभावो न इट् । ५ । क्षेश्च तथा । ६ ।** तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थास्नुः । क्षि क्षये । क्षयतीत्येवंशीलः क्षिष्णुः । पचतीत्येवंशीलः पक्ष्णुः । यजतीत्येवंशीलः यक्ष्णुः । मृजूष् शुद्धौ ॥ **मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या । ७ ।** परिमार्ष्टीत्येवंशीलः परिमार्ष्णुः ॥ **विष् त्रस गृध् धृष् क्षिप् एभ्यः क्नुः । ८ ।** विष्लृ व्याप्तौ । वेविष्टि इत्येवंशीलः विष्णुः । त्रसी उद्वेगे । त्रसी भये । त्रस्यतीत्येवंशीलः त्रस्नुः । गृध अभिकाङ्क्षायाम् । दिवादिः । गृध्यतीत्येवंशीलः गृध्नुः । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । स्वादिः । धृष्णोतीत्येवंशीलः धृष्णुः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीत्येवंशीलः क्षिप्नुः । ककारो गुणनिषेधार्थः ॥ **षाकोकणः । ९ ।** धातोः शीलेऽर्थे षाक उ उकण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ **जल्प भिक्ष कुट्ट लुण्ट वृङ् एभ्यः षाकः प्रत्ययो भवति । १० ।** जल्प व्यक्तायां वाचि । जल्पतीत्येवंशीलः जल्पाकः । भिक्ष याच्ञायाम् । भिक्षतीत्येवंशीलः

भिक्षाकः । कुट्ट ताडने वा छेदने । कुट्टतीत्येवंशीलः कुट्टाकः । लुण्ट चौर्ये । लुण्टतीत्येवंशीलः लुण्टाकः । वृङ् संभक्तौ । वृञ् संवरणे । वर निवारणे । वृणुते वा वरतीत्येवंशीलः वा वृणीत इत्येवंशीलः वराकः । प ईबर्थः । वराकी ॥ **सान्ताशंस् भिक्ष् एभ्य उः प्रत्ययो भवति ।११। सान्ताशंसयोश्च ।१२।** सप्रत्ययान्तादाङ्पूर्वात् शंसु स्तुतावित्यस्माद्धातोश्च शीलार्थं विनापि उः प्रत्ययो भवति ॥ वच परिभाषणे । विवक्षतीति विवक्षुः । इच्छायामात्मनः सः (वृ० २ प्र० २८ सू० १) द्वित्वम् । पूर्वस्य हसादिः शेषः (वृ० २ प्र० १ सू० ९८) ऋत इद् (वृ० २ प्र० १ सू० १३९) य्वोर्विहसे (वृ० १ प्र० १० सू० ७) कुहोश्चुः (वृ० २ प्र० १ सू० ६९) चिकीर्षतीत्येवंशीलः चिकीर्षुः । जिघृक्षतीत्येवंशीलः जिघृक्षुः । आङ्पूर्वः शंसु स्तुतौ । शंस् कथने । आशंसतीत्येवंशीलः आशंसुः । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षुः । पिपासतीत्येवंशीलः पिपासुः । तितीर्षतीत्येवंशीलः तितीर्षुः ॥ **लष पत पक्ष भिद स्था भू वृष हन् कम् गम् शृ एभ्यः उकण् प्रत्ययो भवति ।१३।** लष कान्तौ । लषतीत्येवंशीलः लाषुकः । पततीत्येवंशीलः पातुकः । भिक्ष याच्ञायाम् । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षुकः । पद गतौ । णित्त्वाद्वृद्धिः । पद्यतीत्येवंशीलः पादुकः । तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थायुकः । भवतीत्येवंशीलः वा भवितुं शीलमस्यास्तीति भावुकः । वृष वृष्टौ । वृषु सेचने । वर्षतीत्येवंशीलः वर्षुकः । हन्तीत्येवंशीलः घातुकः । कमु कान्तौ । कामयते इत्येवंशीलः वा कामितुं शीलमस्यास्तीति कामुकः । गम्लृ गतौ । गच्छतीत्येवंशीलः गामुकः । शृ हिंसायाम् । शृणातीत्येवंशीलः शारुकः ॥ **शृवन्द्योरारुः । १४ ।** शृवन्द्योर्धात्वोरारुः प्रत्ययो भवति ॥ शरारुः । वन्दारुः ॥ **स्पृहि गृहि**

तदा जज्ञिर्महाश्चर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ॥
तदा जज्ञिर्महाश्चर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ॥
ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जग्मिर्धनं मुदा ॥२॥

इति श्रीकृदन्तप्रक्रियायां शीलार्थप्रक्रिया ॥ ४ ॥

अथोणादयो निरूप्यन्ते ॥ **सदोणादयः । १ ।** सर्वस्मिन्काले उ-णादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ **कृ वा पा जि मि स्वदि साधि अ-शूङ् एभ्य उण् प्रत्ययो भवति । २ ।** णकारो वृद्ध्यर्थः । क-रोतीति कारुः । कारुकः । वा गति० । आतो युक् (प्र० १ सू० ६) वातीति वायुः । पा पाने । पातीति पायुः । जयति अनेनेति जायुः । डुमिञ् प्र०। मि कौटिल्ये । मिनोतीति मायुः । स्वदि आस्वादने । स्वद्यते इति स्वादुः साध्यतीति साधुः । अश्नोतीति आशुः ॥ **सि तनि गमि मसि सचि अवि हि धा क्रुशि एभ्यस्तुन्प्रत्ययो भवति । ३ ।** षिञ् बन्धने । सिनोतीति सेतुः । तनोतीति तन्तुः । गच्छतीति गन्तुः । मसि परिणामे रक्षणे च । मस्यतीति मस्तुः । षच संबन्धे । सचतीति सक्तुः अव रक्षणे । अवतेर्वकारस्य उकारः । अवतीति ओतुः । हि गतौ वृद्धौ च । हिनोतीति हेतुः । दधातीति धातुः । क्रुश आह्वाने । क्रुशिरोद च । क्रुश् आक्रोशे । छशषराजादेः षः (वृ० १ प्र० ९ सू० ४४ ष्टुभिः ष्टुः (वृ० १ प्र० ४ सू० ८) क्रोशतीति क्रोष्टा । अव रक्ष पालने च । कित्वात्संप्रसारणमुकारः ॥ **अवतेर्मुक् । ४ ।** अवतेर्धा मुक्प्रत्ययो भवति ॥ अवतीति ओम् ओमौ ओमः ॥ **अतिवृहिभ्य मनिण् । ५ ।** अत सातत्यगमने । सततं अततीति आत्मा वा अत अखिलजनान्तर्निवासित्वेन सुकृतदुष्कृतकर्माणि पश्यतीति आत्मा । बृ वृद्धौ ॥ **मन्युपधाया ऋः । ६ ।** मनिण्प्रत्यये परे उपधाया

कारस्य रेफो भवति ॥ बृंहतीति ब्रह्म ॥ **घृधृपदो मः । ७ ।** घृ क्षरणे दीप्तौ च । घरतीति वा घ्रियते इति घर्मः । धृ धारणे । धरतीति वा ध्रियतेऽसौ धर्मः । पद गतौ । पद्यते तत् पद्मम् ॥ **ऋ स्तु सु हृ हु मृक्षि क्षु भा मा या वा जक्ष रै नी श्यैङ् पद एभ्यो मः प्रत्ययो भवति । ८ ।** ऋ गतौ । ऋच्छतीति अर्मः नेत्ररोगः । स्तौतीति स्तोमः । षूङ् प्रसवे । सूतेऽसौ सोमः । हर्मः । जुहोतीति होमः। म्रियते इति मर्मः । क्षि निवासगत्योः । क्षयतीति क्षेमः । टुक्षु शब्दे । क्षौतीति क्षोमः । भातीति भामः । मामः ।यातीति यामः । वातीति वामः ।जक्ष भक्ष हसनयोः । जक्ष्मः । रायतीति रामः । नेमः । श्यैङ् दीप्तौ । श्यायतीति श्यामः । पद्मः। **भीध्वोर्वा मक् । ९ ।** बिभेत्यस्मादिति भीमः । धूयतेऽसौ धूमः ॥ **ध्वादेरुलिक् । १० ।** ध्वादेर्धातोरुलिक् प्रत्ययो भवति ॥ धूनोमि वा धूयतेऽसौ धूलिः । अगि लघि रघि गत्यार्थाः । इदितः । अङ्गते सा अङ्गुलिः ॥ **भविष्यदर्थे णिनिः । ११ ।** आगमिष्यतीति आगामी । भविष्यति भावी ॥ **शसादेः करणे त्रक् १२** शसादेर्धातोः करणेऽर्थे त्रक् प्रत्ययो भवति ॥ **सर्वधातुभ्यस्त्रमनौ । १३ ।** शस् हिंसायाम् । शंसति वा शस्यते अनेनेति शस्त्रम् । शास् अनुशिष्टौ । शिष्यते अनेनेति शास्त्रम् । असु क्षेपणे । अस्यते अनेनेति अस्त्रम् । पा पाने । पीयते अनेनेति पात्रम् । नीयते अनेनेति नेत्रम् । दा प्लवने । दीयते अनेनेति दात्रम् ॥ **युवहागिभ्यो निः १४** एभ्यो धातुभ्यो निः प्रत्ययो भवति ॥ यु मिश्रणे । यौतीति योनिः । वहतीति वह्निः । अङ्गतेऽसौ अग्निः॥ **इदिचदिशाकिरुदिभ्यो रः।१५।** एभ्यो रप्रत्ययो भवति ॥ इदि चदि आह्लादने दीप्तौ च ॥ इन्दतेऽसौ इ-

न्द्रः । चन्दतेऽसौ चन्द्रः । शक्नोतीति शक्रः । रोदितीति रुद्रः ॥ **पुष्पादेरः । १६ ।** पुष्पादेर्धातोरः प्रत्ययो भवति ॥ पुष्प विकसने । पुष्पति तत् पुष्पम् । फल निष्पत्तौ । फलति तत् फलम् । मूल व्याप्तौ । मूलति तत् मूलम् । रघ सामर्थ्ये ॥ **उप्रत्ययः । १७ ।** रघते शास्त्राणां शत्रूणां च अन्तं गच्छति प्राप्नोतीति रघुः ॥ **गमेर्डौः । १८ ।** गमेर्धातोर्डौः प्रत्ययो भवति ॥ गच्छतीति गौः ॥ **ग्लानुदिभ्यां डौः । १९ ।** ग्लायतीति ग्लौः । नुदतीति नौः । नुद प्रेरणे । ष्ट्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः ॥ **स्त्यायतेर्ड्रट् । २० ।** डित्त्वाट्टिलोपः । संयोगान्तस्य लोपः (वृ० १ प्र० ९ सू० ३) टित्त्वादीप् । स्त्यायति समूहं करोति सा स्त्री । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥ **लक्षतेरी मुट् च । २१ ।** लक्षतेर्धातोरीः प्रत्ययो भवति तस्य ईप्रत्ययस्य मुडागमश्च ॥ लक्ष्यते पुमान् अनया सा लक्ष्मीः ॥ **राजादेः कन् । २२ ।** राजादेर्धातोः कन् प्रत्ययो भवति ॥ राज् धन्व यु द्यु प्रतिदिव् वृष् तक्ष् दंश् पचि षप् अशूङ् नु मह एते राजादयः । राजृ दीप्तौ । राजतेऽसौ राजा । धन्व गतौ । धन्वतीति धन्वा । यु मिश्रणे । यौतीति युवा । द्यु गतौ । द्यौतीति द्युवा । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । वृषु वृद्धौ । वर्षतीति वृषा । तक्षू तनूकरणे । तक्ष्णोतीति तक्षा । दंशन्तीति दश । पचि विस्तारे । पचि संख्याने । इदित् । जस्शसोर्लुक् (वृ० १ प्र० ९ सू० ३२) पञ्चतीति पञ्च । षप् संबन्धे । षप् गणने । अशूङ् व्याप्तौ ॥ **षपेरशोः किति तुक् वक्तव्यः । २३ ।** सपन्ति ते सप्त । अश्नुवते इति अष्ट । णु स्तुतौ ॥ **अस्य गुणः । २४ ।** नुवन्ति ते नव । मह पूजायाम् ॥ **अस्य घान्तादेशो वुगागमश्च निपात्यते कन्प्रत्यये परे । २५ ।** मह्यते इति मघवा । इति राजा-

दयः ॥ **इस्मन्त्रासुकः सर्वधातुभ्यः । २६ ।** सर्वधातुभ्य इस् मन् त्र असुक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ **वचादेरस् । २७ ।** वचादे-र्धातोरस् प्रत्ययो भवति वा सर्वधातुभ्योऽसुप्रत्ययः ॥ उच्यते इति वचः । मह्यते इति महः । पीङ् पाने । पीयते तत् पयः ॥ **पिबतेरसि । २८ ।** पिबतेर्धातोरसुन्प्रत्ययो भवति इकारान्तादेशश्च ॥ पीयते इति पयः । तिजू निशाने क्षमायां च । तितिक्षतीति तेजः । तप्यते इति तपः । रञ्ज रागे ॥ **असि नलोपो वाच्यः । २९ ।** रजते तत् रजः । रक्ष हिंसायाम् । रक्षतीति रक्षः ॥ **अर्चिरुचिशुचिहुसृपिछादिछृदिभ्य इस् प्रत्ययो भवति । ३० ।** अर्चिरुची दीप्तौ । अर्चतीति अर्चिः । गुणः । रोचिः । शोचिः । हूयते इति हविः । सर्पिः ॥ **छादेरिस्मन्त्रघञ्क्विप्सु ह्रस्वो वाच्यः । ३१ ।** छद संवरणे । चुरादिः । छादयतीति छदिः । उच्छृदिर्दीप्तिदेवनयोः । छृणत्तीति छर्दिः ॥ सर्वधातुभ्यस्त्रमनौ (प्र० ९ सू० १३) तनु विस्तारे । तनोति तत् तन्त्रम् । मन ज्ञाने । मन्यते इति मन्त्रः । यम उपरमे । यच्छतीति यन्त्रः । छादि संवरणे । ण्यन्तः । छादयतीति छत्रम् । क्रियते तत्कर्म । वृञ् आच्छादने । वृणोतीति वर्म । मर्म । दाम । घर्म । छादयतीति छद्म ॥ **धनार्तिचक्षिङ्पॄवापितपिजनियजिभ्य उस् प्रत्ययो भवति । ३२ ।** धन शब्दे । धनतीति धनुः । ऋ गतौ । गुणः । अरुः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । चष्टे इति चक्षुः । पिपर्तीति परुः । वपतीति वपुः । तपतीति तपुः । जायते इति जनुः । यजतीति यजुः ॥ **अवतॄस्तॄञ्तन्त्रिकण्ठिभ्य ईः । ३३ ।** अवतीति अवीः । तरतीति तरीः । स्तॄञ् आच्छादने । स्तृणोतीति स्तरीः । तन्त्रि-

हेर्वर्णविपर्ययश्च । १० । चकारादः प्रत्ययः । हिनस्तीति सिंहः ॥ **मूर्तौ घनः** । ११ । मूर्तौ काठिन्ये परिच्छेदेऽर्थे चाभिधेये हन्तेरः प्रत्ययो भवति भावादौ हन्तेर्घनादेशश्च ॥ दधिकाठिन्यं हन्यते इति दधिघनः । परिच्छिन्नं सैन्धवं हन्यते इति सैन्धवघनः ॥ **हनो वधादेशश्चाप्रत्ययः** । १२ । हन्यते इति वधः ॥ **ट्वितोऽथुः** । १३ । ट्वितो धातोरथुः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ टुवेपृ कम्पने । वेप्यते अनेनेति वेपथुः । टुनदि समृद्धौ । नन्द्यते अनेनेति नन्दथुः । टुवप् वीजतन्तुसन्ताने । उप्यते इति वपथुः । टुक्षेपृ क्षेपणे । क्षेप्यते अनेनेति क्षेपथुः । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । श्वयथुः । टुक्षु शब्दे । क्षूयते इति क्षवथुः । टुवम् उद्गिरणे । वमथुः ॥ **ड्वितस्त्रिमक्** । १४ । ड्वितो धातोस्त्रिमक् प्रत्ययो भवति तेन धात्वर्थेन कृतेऽर्थे वाच्ये सति ॥ क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः घटः । संभारेण संभृतं वा निर्वृत्तं संभृत्रिमं युद्धम् । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमं फलम् । याचनेन निर्वृत्तं याचित्रिमं किं विप्रधनम् ॥ **नङ्की** । १५ । धातोर्नङ्की इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ ॥ **यज् याच् यत् विच्छ प्रच्छ स्वप् एभ्यो नङ् प्रत्ययो भवति** । १६ । स्तोः श्चुभिः श्चुः (वृ० १ प्र० ४ सू० ६) असंप्रसारणम् । इज्यते अनेनेति यज्ञः । याच्यते सा याच्ञा । यती प्रयत्ने । यत्यते तत् यतनं यत्नः ॥ **छः श्** १७ छकारस्य शकारादेशो भवति नप्रत्यये परे भावादौ ॥ शकारादेशः संप्रसारणबाधार्थः ॥ विच्छि गतौ । विच्छ्यते इति विश्नः । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । प्रच्छ्यतेऽसौ प्रश्नः । रक्ष्यतेऽसौ रक्ष्णः । सुप्यते इति स्वप्नः ॥ **उपसर्गकर्माधारेषु दाधोः किः** । १८ । उपसर्गे कर्मण्युपपदे आधारे च दाधोः किः प्रत्ययो भवति ॥ अन्तर्धीयते इति अन्तर्धिः । आधिः ।

आदिः । विधिः । आधीयते तत् आधानं आधिः । आदीयते तत् आदानं आदिः । आतोऽनपि (वृ० २ प्र० १ सू० १२८) इत्याकारलोपः । विधीयते तत् विधानं विधिः । संधीयते तत् संधानं संधिः । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति उदधिः ॥ **उदकस्य । १९ ।** उदकशब्दस्य उदादेशो भवति अधिकरणे ॥ पयोधिः । अम्भो निधीयते यत्र स अम्भोनिधिः ॥ **भावे युट् । २० ।** धातोर्भावे युट् प्रत्ययो भवति ॥ युवोरनाकौ (प्र० १ सू० ९) ज्ञायते तत् ज्ञानम् । क्रियते तत् करणम् । दीव्यते तत् देवनम् । दीयते तत् दानम् । भूष अलंकारे । भूष्यते तत् भूषणम् । ह्रियते तत् हरणम् । हूयते तत् हवनम् । उह्यते तत् वहनम् । भाष व्यक्तायां वाचि । भाष्यते तद्भाषणम् । दूष वैचित्त्ये । दूष्यते तत् दूषणम् । गीयते तत् गानम् । पीयते तत् पानम् । मीयते तत् मानम् ॥ **उदः स्थास्तम्भोः सलोपश्च । २१ ।** उदुपसर्गात्परयोः स्थास्तम्भयोः सकारस्य लोपो भवति ॥ उत्थीयते तत् उत्थानम् । स्तम्भ रोधने । उत्तम्भ्यते तत् उत्तम्भनम् ॥ **साधनाधारयोर्युट् । २२ ।** साधने आधारे चार्थे युट् प्रत्ययो भवति ॥ पच्यते अनेनेति पचनः अग्निः । पच्यतेऽस्यां स्थाल्यां सा पचनी स्थाली ॥ **ईषद्दुःसुषु खल्यू । २३ ।** ईषदादिषु प्रयुज्यमानेषु खल्यू इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ ॥ लकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ॥ खकारो गुणविधानार्थः मुमागमार्थश्च ॥ ईषत्सु अकृच्छ्रार्थौ । दुःकृच्छ्रार्थः । ईषदनायासेन भूयते इति ईषद्भवः । दुर्भवः । सुभवः । ईषदनायासेन क्रियते इति ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । दुःखेन क्रियते इति दुष्करः । सुखेन क्रियतेऽसौ सुकरः । ईषदाढ्यः क्रियते अनेनेति ईषदाढ्यङ्करः । दुराढ्यङ्करः ।

आढ्यङ्करश्चैत्रो भवता । ईषत् पीयते असौ ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः । युधि संप्रहारे । दुःखेन योधयितुं शक्यः दुर्योधनः । सुखेन योधयितुं शक्यः सुयोधनः । ईषत् शासनः । दुःखेन शासयितुं शक्यः दुःशासनः । सुशासनः ॥ इति कृदन्ते भावाधिकारप्रक्रिया ॥ ६ ॥

अथ कृत्यप्रक्रिया ॥ "तव्यादीनां कृत्यसंज्ञा पाणिनीयानाम्" । कृत्यादि भावकर्मणोरेव ॥ **तव्यानीयौ । १ ।** धातोस्तव्यानीयौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ ॥ एध वृद्धौ । एध्यते वा एधितुमर्हं एधितव्यं एधनीयं धनं त्वया । भावस्यैकत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च । भूयते वा भवितुमर्हं भवितव्यं भवनीयम् । क्रियते वा कर्तुमर्हं कर्तव्यं करणीयम् । आस्यते वा आसितुमर्हं आसितव्यं आसनीयम् । कर्तव्यः करणीयो वा धर्मस्त्वया । या प्रापणे । प्रयातुमर्हं प्रयातव्यं प्रयाणीयम् । ईटो ग्रहाम् (वृ० २ प्र० १ सू० १४०) गृह्यते तत् ग्रहीतव्यम् ग्रहणीयम् । वृङ् संभक्तौ । व्रियते वा वरितुं योग्यं वरितव्यम् वरीतव्यम् वरणीयम् । वृञ् वरणे । व्रियते तत् वरितव्यम् वरीतव्यम् वरणीयम् ॥ **स्वराद्यः । २ ।** स्वरान्ताद्धातोर्यः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ चीयते वा चेतुमर्हं चेयम् । नेयम् । जेयम् । भीयते तत् भेयम् ॥ **असरूपोऽपवादः प्रत्ययोऽस्त्रियां वा बाधकः सरूपस्तु नित्यम् । ३ ।** चीयते वा चेतुमर्हं चेतव्यम् चयनीयम् । चिकीर्ष्यते वा चिकीर्षितुमर्हं चिकीर्ष्यम् । दातुमिच्छतीति दित्सति वा दित्स्यते इति दित्स्यम् ॥ **क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे निपात्येते ।४।** क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यं जय्यम् । अन्यत्र क्षेयं पापं जेयं मनः । क्षय्यजय्यौ चेति चकारादजर्यमिति निपात्यते । न

जीर्यतीत्यजर्यं संगतम् ॥ **इच्चात्तः । ५ ।** अकारान्ताद्धातोर्यः प्रत्ययो भवति आकारस्य च इकारादेशः ॥ दीयते वा दातुमर्हं देयम् । ज्ञातुं योग्यं ज्ञेयम् । गीयते तत् गेयम् । ग्लेयम् । पातुमर्हं पेयम् । धीयते तत् धेयम् ॥ **पुशकात् । ६ ।** अकारोपधात् पवर्गान्तात् शकादेश्च यः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ शप् उपालम्भे आक्रोशे च । शप्यते इति शप्यम् । जप्तुं योग्यं जप्यम् । सरूपत्वात् पक्षे न घ्यण् । शक्यम् । शक् सह गद् मद् चर् यम् तक् शस् चत् यत् पत् जन् हन् शल् रुच् एते शकादयः । षह मर्षणे । सोढुं शक्यं सह्यम् । सह्यते वा सोढुमर्हं सह्यम् । गद्यते वा गदितुमर्हं गद्यम् । मद्यते वा मदितुमर्हं मद्यम् । चरितुमर्हं चर्यम् । यम्यम् । तक् हसने । तक्यते वा तकितुमर्हं तक्यम् । शसु हिंसायाम् । शसितुमर्हं शस्यम् । चते माने । चते कान्तौ । चत्यते इति चत्यम् । यत्यम् । पत्यम् । जन्यम् ॥ **हनो वधादेशो ये । ७ ।** हन्यते वा हन्तुमर्हं वध्यम् । शल् शोभायाम् । शल्यम् । रोचितुं शक्यं रुच्यम् । डुलभष् प्राप्तौ । लब्धुं योग्यं लभ्यम् । यभ् मैथुने । यब्धुं शक्यं यभ्यम् । शक् सामर्थ्ये । शक्ऌ शक्तौ । शक्यते तत् शक्यम् ॥ **ऋहसात् घ्यण् । ८ ।** ऋवर्णान्ताद्धसान्ताच्च धातोर्घ्यण् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ घकारो घित्कार्यार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । क्रियते वा कर्तुमर्हं कार्यम् । वृञ् वरणे । व्रियते तत् वार्यम् । धार्यम् । चार्यम् । हस् हसने । हास्यम् । ह्रियते तत् हार्यम् । हनो घत् (वृ० २ प्र० २७ सू० ९) हन्यते तत् घात्यम् । चजोः कगौ घिति (प्र० ४ सू० २१) पक्तुं योग्यं पाक्यम् । याच्यते तत् याच्यम् । रुच्यते तत् रोच्यम् । वच परिभाषणे ॥ **वचेः शब्दसंज्ञायां कुत्वं वाच्यम् । ९ ।** तेन

वाक्यम् । अन्यत्र वाच्यम् ॥ **यज्याच्वच्रुच्प्रवच्अर्चत्यज्पूज्गर्ज्भुजां घ्यणि कुत्वाभावः । १० ।** याज्यम् । याच्यम् । वाच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यम् । अर्च्यम् । त्याज्यम् । पूज्यम् । गर्ज शब्दे । गर्ज्यते तत् गर्ज्यम् । भुज्यते तत् भोज्यम् । बाध् हिंसायाम् । बाधितुं योग्यं बाध्यम् । भजितुं योग्यं भाज्यम् ॥ **ओरावश्यके घ्यण् । ११ ।** उवर्णान्ताद्धातोरावश्यकेऽर्थे घ्यण् प्रत्ययो भवति ॥ **ओदौतोर्यः प्रत्ययः स्वरवत् । १२ ।** धातोरोकारौकारयोर्निमित्तं वा संबन्धी यः प्रत्ययः स स्वरवत् स्यात् ॥ समासे अवश्यमादीनामन्तलोपमिच्छन्ति शाब्दिकाः ॥

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुं काममनसोरपि ॥
समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः ॥ १ ॥

लूञ् छेदने । लूयते वा लवितुं योग्यः लाव्यः । अवश्यं लाव्यो अवश्यलाव्यः । भोक्तुं कामो यस्य स भोक्तुकामः । श्रोतुं मनो यस्य स श्रोतुमनाः । सम्यक्प्रकारेण हितं सहितं-संहितम् । संततं-सततम् । मांसस्य पचनं मांसपचनम् । युड्घञोः पचि परे मांसस्याकारो वा लुम्पेत् । मांसस्य पचनं मांस्पचनम् । मांसस्य पाकः मांस्पाकः मांसपाकः ॥ **ऋदुपधात् क्यप् । १३ ।** ऋकारोपधाद्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भावकार्ययोः । कृती छेदने । कर्तितुमर्हं कृत्यम् । नितरां कर्तितुं योग्यं निकृत्यम् । वृद्धचम् । वृत्यते तत् वृत्यम् ॥ **कृपिचृत्योर्न क्यप् । १४ ।** कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः (वृ० २ प्र० २ सू० २०) कल्प्यम् । चृत दीप्तौ । चर्त्यम् ॥ **मृजो वा क्यप् । १५ ।** मृज्यं मार्ग्यम् ॥ **ह्रस्वाच्च क्यप् । १६ ।** ह्रस्वान्ताद्धातो-

भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥ तस्य ग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणम् । क्रियते तत्कृत्यम् ॥ **कृञः क्यपि वा रिङ् वक्तव्यः तुगभावश्च । १७ ।** कृत्या क्रिया ॥ **ङिदनेकाक्षरोऽप्यादेशस्तदन्तस्यैव वक्तव्यः । १८ । गुप्गुहोः क्यप् । १९ ।** गोप्तुं योग्यं गुप्यम् । गूहितुं योग्यं गुह्यम् ॥ **वदः क्यप् भावादौ । २० ।** वदेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ मृषा उद्यते इति मृषोद्यम् । ब्रह्मणा उद्यते या कथा सा ब्रह्मोद्या ॥ **ग्रहेः क्यप् । २१ ।** अर्जुनगृह्या सेना ॥ **भुवो भावे क्यप् । २२ ।** नाम्नि उपपदे भुवो भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥ ब्रह्मणो भावः ॥ ब्रह्मभूयं गतः । ब्रह्मणा भूयते तत् ब्रह्मभूयं गतः । नाम्नि किम् । भवितव्यं भव्यम् ॥ **इण् स्तु वृ दृ भृ शास् जुष् खन् एभ्यः क्यप् वाच्यः । २३ ।** तुक् । ईयते इति इत्यः । स्तुत्यः । वृत्यः । दृङ् आदरे । दृत्यः । भृत्यः । शासेरिः (वृ० २ प्र० ४ सू० ३७) शिष्यः । जुष् प्रीतिसेवनयोः । जुष्यः ॥ **खन एत्वं क्यपि वाच्यम् । २४ ।** खन्यते इति खेयम् ॥ **भिद्योध्यौ नदे निपात्येते । २५ ।** भिनत्ति कूलमिति भिद्यः । उज्झ उत्सर्गे । उज्झति जलमिति उद्ध्यः नदः । नदे किम् । भेत्ता उज्झिता ॥ **कृवृष्योर्वा क्यप् । २६ ।** क्रियते तत् कृत्यम् । कर्तुं योग्यं कार्यम् । वृष वृष्टौ । वृष्यम् । वर्ष्यम् ॥ **एते भावकार्ययोर्विहितास्तव्यादयस्तेऽर्हविधौ च वक्तव्याः । २७ ।** रारोङ्गसे दृशाम् (वृ० २ प्र० १ सू० ११९) दर्शनार्हो द्रष्टव्यः । द्रष्टुं अर्हः दर्शनीयः-दृश्यः । इङ् अध्ययने । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । स्वाध्यायो नाम वेदः । श्रु श्रवणे । श्रवणार्हः श्रोतव्यः । श्रोतुं योग्यं श्रवणीयम् । मान्

पूजायाम् । मानितुं योग्यो मानितव्यः-माननीयः । ध्यै चिन्तायाम् । ध्यानार्हो ध्यातव्यः । ध्यातुं योग्यो ध्यानीयः । मन ज्ञाने । मननार्हो मन्तव्यः । मन्तुं योग्यो मननीयः ॥ **सप्रत्ययान्तादपि एते प्रत्यया भवन्ति । २८ ।** नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । भवितुमेष्टव्यो बुभूषितव्यः बुभूषणीयः । तव्यानीयौ क्यब्ण्यण्याः ॥

कृत्याः पञ्च समाख्याता घ्यण्क्यपौ भावकर्मणोः ॥
तव्यानीयौ स्वराद्यश्च शब्दशास्त्रविचक्षणैः ॥ २ ॥

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥ ७ ॥

अथ क्यधिकारः ॥ **स्त्रियां यजां भावे क्यप् । १ ।** यजादेर्धातोः स्त्रियां भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥ यज् व्रज् समज् निषद् निपत् मन् नम् विद् षुञ् शीङ् भृञ् इण् कृ इषु परिसृप परिचर अटाट्य आस् चर् जागृ हन् एते यजादयः ॥ कित्त्वात्संप्रसारणम् ॥ इज्यते सा इज्या । स्त्रीत्वादाप् । व्रज्यते सा व्रज्या । अज गतौ क्षेपणे च । समज्यते सा समज्या शिविका । प्रकर्षेण व्रज्यते अस्यामिति प्रव्रज्या । षद् विशरणगत्यवसादने । निषद्यते सा निषद्या । निपत्या । मन ज्ञाने । मन्यते सा मन्या । नम्या । विद्यते सा विद्या । सुत्या ॥ **शीङोऽयङ् ङ्किति ये वक्तव्यः । २ ।** शय्या । भृत्या । ईयते सा इत्या । कृत्या ॥ **कृञो यक् वा वाच्यः । ३ ।** अयकि । क्रियते सा क्रिया ॥ **इषेश्छान्तादेशो यलोपश्च । ४ ।** इष्यते सा इच्छा । **सरतेर्गुणः । ५ ।** परिसर्या । परिचर्या । अटाट्या । आस्या । चर्या । **जागर्तेर्गुणः । ६ ।** जागर्या । हनस्तकारान्तादेशो हिंसायामर्थे । हन्यते सा हत्या ॥ **हन्तेस्तः । ७ ।** हन्तेर्नकारस्य तकारादेशो भवति

क्यपि स्त्रियाम् ॥ ब्रह्म हन्यते इति ब्रह्महत्या ॥ **स्त्रियां भावे क्तिः । ८ ।** धातोः स्त्रियां भावे क्तिः प्रत्ययो भवति ॥ क्रियते सा कृतिः । बुद्ध्यते सा बुद्धिः । स्मृङ् चिन्तायाम् । स्मर्यते सा स्मृतिः । पच्यते सा पक्तिः । पचि विस्तारे । पञ्च्यते तत् पञ्चनं पङ्क्तिः । संप्रसारणं । उह्यते सा ऊढिः । संविद्यते संवित्तिः ॥ **शमां दीर्घः । ९ ।** शमादीनां दीर्घो भवति क्तिप्रत्यये परे ॥ शम्यते सा शान्तिः । दम्यते सा दान्तिः । गम्यते सा गतिः । हन्यते सा हतिः । भ्रमु चलने । भ्रम्यते सा भ्रान्तिः । अनुभूयते तत् अनुभवनं अनुभूतिः । विशिष्टा भूतिः विभूतिः । प्रभूतिः । भवनं भूतिः । शुद्ध शौचे । शोधनं शुद्धिः ॥ **ईशशीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ नेड्गुणश्च । १० ।** ईशशीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ स्तो वरप्रत्ययस्य च इट् न । शीङो गुणोऽपि न भवति ॥ ईष्टेऽसौ ईश्वरः । संशय्यते तत् संशयनम् संशीतिः । ह्री गतौ । ह्रीयते इति ह्रीतिः । जागरणं जागृतिः । निगृह्यते सा निगृहीतिः । कुच संकोचने । कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु । तुदादिः । निकुचितिः । निपठितिः । स्निह् आस्कन्दने । उपस्निहितिः । निपतितिः । विशेषेण ध्रियते सा विधृतिः ॥ **ग्लाम्लाज्याहाकृत्वरिभ्यः क्तेरर्थे निः प्रत्ययो भवति । ११ ।** ग्लायते सा ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः । ञित्वरा संभ्रमे ॥ **त्वरतेर्वस्य उत्वं वाच्यम् । १२ ।** त्वर्यते सा तूर्णिः । **कॄल्वादिभ्यश्च क्तेरर्थे निः प्रत्ययो भवति । १३ ।** ॠत इर् (वृ० २ प्र० १ सू० १३९) कीर्यते सा कीर्णिः । लूनिः । धूनिः । पूर्णिः ॥ **संपदादेः क्विप् वा वाच्यः । १४ ।** संपत् संपत्तिः ॥ **कर्तरि क्तिश्च संज्ञायाम् । १५ ।** कर्त्रर्थे धातोः क्तिः

प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये ॥ डुकृञ् करणे । प्रकुरुते सा प्रकृतिः । धृञ् धारणे । विपूर्वः विशेषेण धरतीति विधृतिः ॥ षिद्भिदामङ् । १६ । षितो धातोर्भिदादेश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ पच्यते सा पचा । मृज्यते सा मृजा । जृषु वयोहानौ ॥ जरादौ ङानुबन्धरहितः अः प्रत्ययो भवति । १७ । जीर्यत्यनया सा जरा ॥ इषु इच्छायामिति निर्देशाज्ज्ञापकादिच्छा इत्यादि निपात्यते । इच्छा ॥ इषादेरङर्थे युट् । १८ । एषणमिति एषणा । भिद्यते अनया सा भिदा । छिद्यतेऽनया सा छिदा । क्षिपा । गुहू संवरणे । गुहा । मेधृ हिंसायाम् । मेधृ वधमेधासंगमेषु । मेध्यते इति मेधा । कृपा । पीड बाधायाम् । पीडा । बाध पीडायाम् । बाधा । क्षपा रात्रिः ॥ गुरोर्हसात् । १९ । गुरुमतो हसान्ताद्धातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ न क्तिः ॥ ईह चेष्टायाम् । ईह्यते सा ईहा । ऊह्यते सा ऊहा । ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्ष्यते तत् ईक्षणं ईक्षा । एध्यते सा एधा । गुरोः किम् । भक्तिः ॥ हसात्किम् । नीतिः । लिख् रिख् लेखने । लिख्यते तल्लेखनं लेखा । रिख्यते तद्रेखणं रेखा । गुध परिवेष्टने । गुध्यते इति गोधा । धेट् पाने । सुष्ठु धीयते इति सुधा । डुधाञ् धारणपोषणयोः । श्रद्धीयते सा श्रद्धा ॥ क्तिरापादिभ्यः । २० । आप्तिः । दीप्यते सा दीप्तिः । राध्यते सा राद्धिः । प्रशास्तिः ॥ प्रत्ययान्तात् । २१ । प्रत्ययान्ताद्धातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ चिकीर्ष्यते सा चिकीर्षा । आत्मनः कर्तुमिच्छा चिकीर्षा । आत्मनः पुत्रेच्छा वा पुत्रीयते सा पुत्रीया । अशितुमिच्छा अशनाया । लोलूयते सा लोलूया । अटाट्या । कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । कण्डूयते सा कण्डूया । मुमूर्षणं मुमूर्षा ॥ इकश्तिपौ धातुनिर्दे-

श्रे । २२ । धातुनिर्देशे वाच्ये सति इक्श्तिपौ प्रत्ययौ भवतः ॥ शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः । पच् इत्ययं धातुः पचिः । श्रयतिः । पचतिः । भवतिः ॥ **क्यन्तआम्ग्रन्थ्अर्थश्रन्थघट्टविद्वदिइषिभ्यः स्त्रियां युर्वाच्यः । २३ ।** डुकृञ् करणे । युवोरनाकौ (प्र० १ सू० ९) कारणा । आसना । अर्थ याच्ञाप्रकाशनयोः । अर्थना । ग्रन्थ संदर्भे । ग्रथ्यते तद्ग्रन्थनमिति ग्रन्थना । उपासनमिति उपासना । श्रथि शैथिल्ये । श्रन्थना । घटनमिति घटना । विद्यते वेदनमिति वेदना । वन्द्यते सा वन्दना । एषणमिति एषणा ॥ **इञ् अजादिभ्यः । २४ ।** अज गतौ । आजिः । अत सातत्यगमने आतिः ॥ **इक् कृष्यादिभ्यः । २५ ।** भावादौ ॥ कृष्यते सा कृषिः । गिरिः । किरिः । सर्वधातुभ्य इः । कविः । रविः ॥ ॥ इति स्त्र्यधिकारप्रक्रिया ॥ ८ ॥

अथ त्कादयः प्रत्ययाः ॥ **पूर्वकाले त्का । १ ।** धातोः त्काप्रत्ययो भवति पूर्वकाले समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने ॥ देवदत्तः स्नात्वा भुङ्क्ते । भुक्त्वा व्रजति ॥ **न त्का सेट् । २ ।** सेट् त्का किन्न भवति ॥ वर्तित्वा । शपित्वा । भवित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥ **रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च । ३ ।** उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादे रलन्तात्परौ त्कासनौ सेटौ वा कितौ स्तः ॥ विद ज्ञाने । विदित्वा-वेदित्वा ॥ लिखित्वा । द्युतित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा ॥ **मृडमृदगुधगुहकुषक्लिशवदवसमुषग्रहिभ्यः । ४ ।** सेट् किद् भवति ॥ मृड सुखने । मृडित्वा । मृद क्षोदे । मृदित्वा । गुध् रोचने । गुध् रोषे । गुधित्वा । गुह रोगे । गुहू संवरणे । गुहित्वा । कुष् निष्कर्षे कु-

षित्वा । क्लिशू विबाधे । क्लिशित्वा । वद व्यक्तायां वाचि । उदित्वा । वसू निवासे । उषित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा ॥ **नोपधात्थफान्ताद्वा कित् । ५ ।** नकारोपधात् थफान्ताद्धातोः सेट् त्का वा किद्भवति ॥ ग्रन्थ संदर्भे । नो लोपः (वृ० २ प्र० १ सू० ६१) ग्रथित्वा-ग्रन्थित्वा । गुम्फ ग्रन्थने । गुफित्वा-गुम्फित्वा । इत्यादि ॥ **अलंखल्वोः प्रतिषेधे त्का । ६ ।** प्रतिषेधार्थयोरलंखलुशब्दयोः पूर्वपदयोः सतोः पूर्वकालं विनापि त्का प्रत्ययो भवति । अत्रालंखलुशब्दौ निषेधार्थौ तयोरुपपदत्वात् । अलं भुत्का न भोक्तव्यम् । भोजनं मा कुरु इत्यर्थः । खलु भुत्का न भोक्तव्यम् ॥ **उदितः त्का वेट् । ७ ।** उदितो धातोः परस्य त्काप्रत्ययस्य वा इडागमो भवति ॥ एषित्वा-इष्ट्वा । भ्रमु चलने । भ्रमित्वा-भ्रान्त्वा । अदो जघ्धः (प्र० २ सू० २१) जग्ध्वा ॥ **समासे क्यप् । ८ ।** समासे सति पूर्वकाले क्यप्प्रत्यो भवति तत्कर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने ॥ ह्रस्वस्य पिक्ति तुक् (प्र० १ सू० ६०) डुभृञ् धारणपोषणयोः । संभृत्वा करोतीति संभृत्यकरोति । णमु प्रह्वत्वे शब्दे च । प्रकर्षेण कायवाङ्मनोभिर्नत्वा इति प्रणम्य । अनञ्पूर्व इत्येके । अकृत्वा जल्पति । अकृत्वा गच्छति ॥

अजित्वा शात्रवान्सर्वानकृत्वा विमलं यशः ॥
अदत्वा वित्तमर्थिभ्यः कथं जीवन्ति भूभृतः

क्यपि ञेर्गुणश्च ॥ ९ ॥ क्यपि लघुपूर्वस्य ञेरयादेशोऽपि वाच्यः ॥ परिणमयित्वा इति परिणमय्य भुङ्क्ते । विगमय्य । विगणय्य । अलघुपूर्वस्य न । तेन ञेर्लोपो वाच्यः । प्रतार्य । संप्रधारयित्वा इति संप्रधार्य । विचार्य करोति । आप्लृ व्याप्तौ । आप्नोतेर्वा । प्रापय्य-प्राप्य ॥

दादीनां क्यपि इत्वाभावो वाच्यः । १० । क्यपि स्थामि इति ईकारो न भवति ॥ दो अवखण्डने । प्रदाय । प्रसाय । प्रमाय । प्रस्थाय । उप समीपे स्थित्वा इति उपस्थाय । पिबतेर्वा-प्रपाय प्रपीय । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (वृ० २ ४ सू० ७) ॥ **जमस्यक्यपि वा लोपः । ११ ।** प्रकर्षेण नत्वा इति प्रणम्य प्रणत्य । आसमन्तात् ग्रामे आगम्य आगत्य ॥ **विपूर्वस्य दधातेः करोतेरर्थे क्यप् । १२ ।** विधाय । प्रहाय ॥ **तत्कालेऽपि क्यप् दृश्यते । १३ ।** नेत्रे निमील्य हसति । मील संमीलने । मील संगमे । उभयपदी । अक्षिणी संमीलित्वा इति अक्षिणी संमील्य हसति । चक्षुषी संमील्य हसति । मुखं व्यादत्त्वा इति मुखं व्यादाय स्वपिति ॥ **पौनःपुन्ये णमूपदं द्विश्च । १४ ।** समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु पूर्वकाले पौनःपुन्यार्थे धातोर्णम् प्रत्ययो भवति णमन्तस्य पदस्य द्विर्वचनं भवति ॥ आतो युक् (प्रत्य० १ सू० ६) पीत्वा पीत्वा इति पायं पायं गच्छति । आदरे वीप्सायां द्विर्भावः । भुक्त्वा भुक्त्वा इति भोजं भोजं व्रजति । स्मृत्वा स्मृत्वा इति स्मारं स्मारं नमति शिवम् ॥ **कथमादिषु स्वार्थे कृञो णम् । १५ ।** कथं इत्थं अन्यथा एवं एतेषु प्रयुज्यमानेषु स्वार्थे कृञो णम् प्रत्ययो भवति ॥ कथंकारं इत्थंकारं अन्यथाकारं एवंकारं पठति । एवं पठतीत्यर्थः । **समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहां णम् वाच्यः स्वार्थे तेषामनुप्रयोगश्च । १६ ।** समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवं गृहीत्वा इति जीवग्राहं गृह्णाति । इत्यादि ॥ **वर्णात्कारः । १७ ।** वर्णमात्रात्कारः प्रत्ययो भवति ॥ क इति वर्णः ककारः । व इति वर्णो वकारः । अ इति वर्णः अकारः । वर्णस-

मुदायादपि कारो दृश्यते । अहंकारः । ओंकारः । टकारः । पकारः तकारः । इत्यादि ॥ **रादिफो वा । १८ ।** र इति वर्णः रेफः-रकारः

रकारादीनि नामानि श्रुत्वा तत्रास रावणः ॥
रत्नानि च रमण्यश्च संत्रासं जनयन्ति मे ॥ २ ॥
रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ॥
मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिशङ्कया ॥ ३ ॥

लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादेः ॥ १९ ॥ अस्य सारस्वतव्याकरणस्य ये शेषप्रयोगास्तेषां लोकात् अन्यव्याकरणात्सिद्धि र्भवति यथा मातरादेः । इत्यादिप्रयोगानुसारेण बोद्धव्यम् ॥

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः ॥
स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥४॥
अवताद्वो हयग्रीवः कमलावर ईश्वरः ॥
सुराऽसुरनराकारमधुपापीतपत्कजः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याऽनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां कृदन्तप्रक्रियायां त्क्वादिप्रत्ययप्रक्रिया समाप्ता ॥ ९ ॥ समाप्ता चेयं तृतीया वृत्तिः ॥ ॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

अष्टाध्यायीसूत्रपाठः ।

अइउऋऌ । एऐ ओ औ । हयवरल । ञणनङम । झढधघभ । जडदगब । खफछठथ । चटतकप । शषस । इति प्रत्याहार सूत्राणि ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

॥ ॐस्वस्तिश्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥

वन्देब्रह्मशिवंवन्देवन्देदेवींसरस्वतीं । लक्ष्मींवन्देहरिंवन्देवन्देसिद्धार्थदेवताम् ॥ १ ॥ संज्ञासंधिर्विभक्तिश्चयुष्मदस्मच्चकारकम् । तद्धितस्त्रीसमासाश्चदशधाख्यातमुच्यते ॥ २ ॥

अथातः १ अइउऋऌ समानाः १।१।१ प्रत्याहाराय १।१।२ ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः १।१।३ ऋऌवर्णौच १।१।४ इतिसमानपादःप्रथमः॥१॥ वर्ग्योवर्ग्येण च १।२।१ कुचुटुतुपुवर्गाः १।२।२ एऐओऔ संध्यक्षराणि १।२।३ उभये स्वराः १।२।४ अवर्ज्या नामिनः १।२।५ इतिसंध्यक्षरपादोद्वितीयः॥२॥ हयवरल १।३।१ ञणनङम १।३।२ झढधघभ १।३।३ जडदगब १।३।४ खफछठथ १।३।५ चटतकप १।३।६ शषस १।३।७ आद्यंताभ्याम् १।३।८ इतिप्रत्याहारपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥ हसा व्यञ्ज-

नानि १।४।१ स्वरानन्तरिताहसाःसंयोगः १।४।२ स्वरहीनम् व्यञ्जनम् १।४।३ इतिहसपादश्चतुर्थः ४ ॥ इतिश्रीसरस्वतीदत्तवरदसारस्वत-अष्टाध्यायीसंज्ञाप्रकरणाख्यः प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥ इयं स्वरे २।१।१ उवम् २।१।२ ऋरम् २।१।३ लृलम् २।१।४ ए अय् २।१।५ ओ अव् २।१।६ ऐ आय् २।१।७ औ आव् २।१।८ य्वोर्लोपश्चापदान्ते २।१।९ लोपशि पुनर्न संधिः २।१।१० वर्णविरोधः २।१।११ एङोतोऽतः २।१।१२ ङस्य २।१।१३ सवर्णेदीर्घस्सह २।१।१४ अइए २।१।१५ उओ २।१।१६ ऋअर् २।१।१७ लृअल् २।१।१८ एऐ ऐ २।१।१९ ओऔ औ २।१।२० इतिद्वितीयेस्वरपादःप्रथमः १ ॥ नामी २।२।१ य्वे द्वित्वे २।२।२ औ निपातः २।२।३ प्लुतः २।२।४ दूरादाह्वाने च टेः प्लुतः २।२।५ विचारे च २।२।६ अन्त्यस्वरादिः २।२।७ इतिद्वितीयेप्रकृतिभावपादोद्वितीयः ॥ २ ॥ चपा अबे जबाः २।३।१ ञमे ञमा वा २।३।२ चपाच्छःशः २।३।३ होझभाः २।३।४ स्तोः श्चुभिः श्चुः २।३।५ न शात् २।३।६ ष्टुभिः ष्टुः २।३।७ न षि २।३।८ टोरन्त्यात् २।३।९ तोर्ल्लिलः २।३।१० नः शक् छते २।३।११ शे चक् वा २।३।१२ मित्रवदागमः २।३।१३ ङ्णोह्रस्वाद्विः स्वरे २।३।१४ छः २।३।१५ हसेऽर्हहसः २।३।१६ राद्यपोद्विः २।३।१७ मोऽनुस्वारः २।३।१८ शत्रुवदादेशः २।३।१९ नश्चापदान्ते झसे २।३।२० यमायपेस्य २।३।२१ वा पदान्ते २।३।२२ इतिद्वितीयेव्यञ्जनपादस्तृतीयः ३ ॥ विसर्जनीयस्य सः २।४।१ शसे वा २।४।२ कुप्वोः ᳲ क ᳲ पौ वा २।४।३ अतोऽत्युः २।४।४ हवे २।४।५ आदवेलोपश्च २।४।६ स्वरे यत्वम्

२।४।७ भोसः २।४।८ नामिनोरः २।४।९ रः२।४।१० खपे वा २।४।११रिलोपोदीर्घश्च २।४।१२ सैषाद्धसे २।४।१३ इतिद्वितीयेवि-सर्गपादश्चतुर्थः ४ ॥ इतिश्रीसरस्वतीदत्तवरदसारस्वत अष्टाध्यायीसंध्याख्यो द्वितीयोऽध्यायः २ ॥ सप्तविभक्तयएकद्विबहुवचनानीत्यधिकारः ३।१।१ अविभक्ति नाम ३।१।२ कृत्तद्धितसमासाश्च ३।१।३ तस्मात् सि औ जस् १ अम् औ शस् २ टा भ्याम् भिस् ३ ङे भ्याम् भ्यस् ४ ङसि भ्याम् भ्यस् ५ ङस् ओस् आम् ६ ङि ओस् सुप् ७ ॥ ३।१।४ सा द्विधा ३।१।५ समानाद्धेर्लोपोधातोः ३।१।६ अम्शसोरस्य ३।१।७ सोनः पुंसः ३।१।८ नुडामः ३।१।९ रः संख्यायाः ३।१।१० ष्णः ३।१।११ जस्शसोर्लुक् ३।१।१२ डतेश्च ३।१।१३ अष्टनोडौ वा ३।१।१४ वा सु ३।१।१५। रैस्मि ३।१।१६ अद्भि ३।१।१७ ब्भ्यः ३।१।१८ एस्भि बहुत्वे ३।१।१९ ओसि ३।१।२० ङसिरत् ३।१।२१ ङस्स्य ३।१।२२ टेन ३।१।२३ ङेरक् ३।१।२४ सर्वादेः स्मट् ३।१।२५ अतः ३।१।२६ ङि स्मिन् ३।१।२७ जसी ३।१।२८ सुडामः ३।१।२९ ॥ इतितृतीयेप्रथमःपादः १ ॥ आपः ३।२।१ यटोच्च ३।२।२ हसेपः सेर्लोपः ३।२।३ टौसोरे ३।२।४ धिरी ३।२।५ औः ३।२।६ ङितो यट् ३।२।७ आम् ङेः ३।२।८ नियश्च ३।२।९ स्त्रियांय्वोः ३।२।१० धौ ह्रस्वः ३।२।११ ङितामट् ३।२।१२ ङेर्युधः ३।२।१३ इदुद्भ्याम् ३।२।१४ ओषु ३।२।१५ टानास्त्रियाम् ३।२।१६ एओ जसि ३।२।१७ धौ ३।२।१८ ङिति३।२।१९ ङस्य ३।२।२० ङे रौडित् ३।२।२१ ऋतौङःउः ३।२।२२ से रा ३।२।२३

धेरर् ३।२।२४ ङौ ३।२।२५ पंचसु ३।२।२६ स्तुरार् ३।२।२७ पुंसोऽसुङ् ३।२।२८ असंभवे कक्सौ ३।२।२९ त्रितोनुम् ३।२।३० वादीपोःशतुः ३।२।३१ अप्ययोनित्यम् ३।२।३२ अञ्चेः ३।२।३३ न्सम्म-हतौधौ दीर्घः शौ च ३।२।३४ नोपधायाः ३।२।३५ अत्वसोः सौ ३।२।३६ शसि ३।२।३७ नामि ३।२।३८ इना ३।२।३९ ॥ इतिअष्टाध्यायीतृतीयेद्वितीयःपादः ॥ त्रेरयङ् ३।३।१ ड्णः ३।३।२ अल्लोपः स्वरे ३।३।३ वेङ्योः ३।३।४ अञ्चेर्दीर्घश्च ३।३।५ तिरश्चादयः ३।३।६ षुर्णोणोऽनन्ते ३।३।७ अवृकुप्वान्तरेपि ३।३।८ क्लिलात्षः स क्रुतस्य ३।३।९ प्रादेश्चतथातौखुनमा ३।३।१० नपुंसकात्स्यामोर्लुक् ३।३।११ अतोऽम् ३।३।१२ श्त्वन्यादेः ३।३।१३ इमौ ३।३।१४ जश्शसोःशिः ३।३।१५नुमयमः ३।३।१६ नामिनः स्वरे ३।३।१७ अनडुहश्च ३।३।१८ अच्चास्न्थाशसादौ ३।३।१९ वसोर्व उः ३।३।२० श्वादेः ३।३।२१ ॥ इतिअष्टाध्यायीतृतीयाध्यायेतृतीयःपादः ३ ॥ आतोधातोर्लोपः ३।४।१ वा पथांटेः ३।४।२ इतोत्पञ्चसु ३।४।३ थो नुट् ३।४।४ आसौ ३।४।५ दिव औ ३।४।६ उरसे ३।४।७ चतुराम्शौ च ३।४।८ अनडुहश्च ३।४।९ धावम् ३।४।१० आरौ ३।४।११ आम्शासि ३।४।१२ ऐसख्युः ३।४।१३ सेर्डाधेः ३।४।१४ उशनसाम् ३।४।१५ य्वोर्द्धातोरियुवौ स्वरे ३।४।१६ असवर्णे ३।४।१७ स्त्रीभ्रुवोः ३।४।१८ वाम्शसि ३।४।१९ य्वौवा ३।४।२० नुधातोः ३।४।२१ नानर्य्योर्वः ३।४।२२ इतितृतीये-चतुर्थःपादः ४ ॥ इतिश्रीसरस्वतीदत्तवरदसारस्वतअष्टाध्यायीतृतीयोध्या-यःसमाप्तः ३ ॥ युष्मदस्मदोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमेवांनौवस्नसौ ४।१।१ त्वामा मा ४।१।२ नादौ ४।१।३ चादिभिश्च ४।१।४ त्वन्मदेकत्वे

४।१।५ युवावौ द्विवचने ४।१।६ आमौ ४।१।७ तवकममकौ युष्मा
कास्माकावणीनयोः ४।१।८ त्वमहंसिना ४।१।९ यूयंवयं जसा ४।१।
१० तुभ्यंमह्यंङ्या ४।१।११ तवममङसा ४।१।१२ ङसिभ्यसोःश्तु ।
४।१।१३ भ्यसूश्भ्यम् ४।१।१४ सामाकम्४ ।१।१५ आम्स्भौ ४।१।
१६ एटाङ्योः ४।१।१७ सखिपत्योरीक् ४।१।१८ ऋङे ४।१।१९
इतिचतुर्थेप्रथमःपादः १ ॥ त्रिचतुरोःस्त्रियां तिसृचतसृवत् ४।२।१ चलोः
पः ४।२।२ काप्यतः ४।२।३ ह्रस्वोवा ४।२।४ अन्यार्थे ४।२।५ गोः
४।२।६ नपुंसकस्य ४।२।७॥ इतिचतुर्थेद्वितीयःपादः २॥ त्यदादेष्टेरः
स्यादौ ४।३।१ इत्यधिकारः।दस्यमः ४।३।२ सामान्येऽदसःकःस्यादिव-
च्च ४।३।३ इत्यधिकारः।सौ सः ४।३।४ तः ४।४।५ इदमोऽयं पुंसि ४।
३।६ इत्यधिकारः।इयंस्त्रियाम् ४।३।७ सयः ४।३।८ अनटौसोः ४।३।
९ सेरौ ४।३।१० भिस्भिस् ४।३।११ मादू ४।३।१२ एदी बहुत्वे ४।
३।१३ भिदपाम् ४।३।१४ पदान्ते च ४।३।१५ इत्यधिकारः। वसांरसे
४।३।१६॥ इतिचतुर्थेतृतीयःपादः ३॥ धातोश्च झसे ४।४।१ नाम्नश्च
रसे ४।४।२ इत्यधिकारः।चोःकुः ४।४।३ दिशां ४।४।४ षोडः ४।४।
५ नाम्नोनोलोपश्धौ ४।४।६ संयोगान्तस्य लोपः ४।३।७ स्कोराद्योश्च
४।४।८ स्रोर्विसर्गः ४।४।९ अह्नः ४।४।१० रोरात्रिषु ४।४।११ दोषाम्
४।४।१२ मोनोधातोः ४।४।१३ होढः ४।४।१४ दादेर्घः ४।४।१५
दुहां वा ४।४।१६ नहोधः ४।४।१७ छशषराजादेःषः ४।४।१८ घ-
सादेः ४।४१९ षढोः कः से ४।४।२० सस्तोऽनपि ४।४।२१ दिपि
४।४।२२ सिपि वा ४।४।२३ दःसः ४।४।२४ खसे चपा झसानाम् ४।
४।२५ झबे जबाः ४।४।२६ वावसाने ४।४। २७ आदिजबानां झभां-

तस्य झवाः स्थ्वोः ४।४।२८ तथोः ४।१।२९ अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् ४।४।३० नशब्दनिर्देशे ४।४।३१ समासप्रत्यययोः ४।४।३२ अलुक् क्वचित् ४।४।३३ अव्ययीभावात् ४।४।३४अतोऽमनतः ४।४।३५ वो टाङ्योः ४।४।३६ स नपुंसकम् ४।४।३७ एकत्वे द्विगुद्वंद्वौ ४।४।३८ इतिचतुर्थेचतुर्थःपादः ४॥ इतिश्रीसरस्वतीदत्तवरदसारस्वतअष्टाध्यायीचतुर्थोऽध्यायःसमाप्तः ४॥ लिंगार्थे प्रथमा ५।१।१ आमन्त्रणे च ५।१।२ अन्योक्ते ५।१।३ सिद्धिः ५।१।४ भोसः ५।१।५ इतिपंचमेप्रथमःपादः १॥ शेषाःकार्यैकर्तृसाधनयोर्दानपात्रेविश्लेषावधौसंवधआधारभावयोः ५।२।१ विनासहनमस्कृते निर्धारणे स्वाम्यादिभिश्च ५।२।२ कार्य्ये द्वितीया ५।२।३ विनादियोगे च ५।२।४ कालाध्वनोर्नैरंतर्य्ये ५।२।५ अधिपूर्वाणां शीङ्स्थासामाधारे ५।२।६ अभिनिपूर्वस्य विशेः ५।२।७ उपान्वध्याङ्पूर्वस्य वसः ५।२।८ इतिपंचमेद्वितीयःपादः २॥ कर्त्तरिकरणे च तृतीया ५।३।१ सहादियोगे च ५।३।२ इत्थं भावे ५।३।३ येनाङ्गविकारः ५।३।४ दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी ५।३।५ नमआदियोगे ५।३।६ क्रुध्यादियोगे च ५।३।७ तादर्थ्ये ५।३।८ विश्लेषावधौ पंचमी ५।३।९ ऋतआदियोगे च ५।३।१० क्यप्लोपेकर्मण्याधेरे च ५।३।११ भयहेतौ च ५।३।१२ जनिकर्त्तुः प्रकृतिः ५।३।१३॥ इतिपंचमेतृतीयःपादः ३ ॥ संबंधे षष्ठी ५।४।१ निर्धारणे च ५।४।२ अनादर्मीधिकेक्रियालक्षणे च ५।४।३ कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति ५।४।४ स्मृतौ च कार्ये ५।४।५ हेतुप्रयोगे च ५।४।६। आधारे सप्तमी ५।४।७ भावःक्रियालक्षणे तत्र ५।४।८ स्वाम्यादियोगेपि च ५।४।९ निमित्तात्कर्मयोगे ५।४।१० विषये च ५।४।११ ॥ इतिपंचमेचतुर्थःपादः ४ ॥

इतिश्रीसरस्वतीदत्तवरदसारस्वतअष्टाध्यायीपंचमोऽध्यायः ५ ॥ अपत्ये-ऽण् ६।१।१ ऋउरणि ६।१।२ वोऽन्यस्वरे ६।१।३ यस्य लोपः६।१।४ ईपि ६।१।५ ङिति टेः ६।१।६ नोवा ६।१।७ कार्यायेत् ६।१।८ आ-रै औ वृद्धिः ६।१।९ आदिस्वरस्यञ्णिति ६।१।१० क्वचिद्द्वयोः ६।१।११ नसंधिय्वोर्युट् च ६।१।१२ धातोर्नामिनः ६।१।१३ अतउपधायाः ६।१।१४ आतोयुक् ६।१।१५ हनोघत् ६।१।१६ हनोघ्ने ६।१।१७ रातीर्ञोपुक् ६।१।१८ मितांह्रस्वः ६।१।१९ अतइञ्ञऽनृषेः ६।१।२० ण्यायनणेपणणीयागर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्त्रादेः ६।१।२१ लुक्बहुत्वेक्व-चित्प्रत्ययस्य ६।१।२२ देवतेदमर्थे ६।१।२३णितोवा ६।१।२४ का-रकाक्रियायुक्ते ६।१।२५ केनेयेकाः ६।१।२६ त्यतनौ ६।१।२७ स्वार्थेपि ६।१।२८ वत्तुल्ये ६।१।२९ भावे तत्वयणः ६।१।३० लो-हितादेर्डिदिमन् ६।१।३१ ऋरः ६।१।३२ बहोर्लोपोभू च ६।१।३३ अस्त्यर्थेमतुः ६।१।३४ अइकौ मत्वर्थे ६।१।३५ मान्तोपधाद्व-लिनौ ६।१।३६ एतत्कियत्तञ्भ्यः परिमाणे वतुः ६।१।३७ यत्त-दोरा ६।१।३८ किमः कीर्यश्च ६।१।३९ आइश्चैतदोवा ६।१।४० अस्मायामेधास्त्रग्भ्यो विनिरामयाच्च ६।१।४१ वाचोग्मिनिः ६।१।४२ तुंदादेरिलः ६।१।४३ श्रद्धादेर्लुः ६।१।४४ औन्नत्ये दन्तादुरः ६।१।४५ आलाटौ कुत्सितभाषिणि ६।१।४६ ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशी-याः ६।१।४७ प्रशंसायां रूपः ६।१।४८ पाशः कुत्सायाम् ६।१।४९ भूतपूर्वे चरट् ६।१।५० प्राचुर्य्यविकारप्राधान्यादिषु मयट् ६।१।५१ तदधीतेवेत्यर्थेऽण् ६।१।५२ इतोजातार्थे ६।१।५३ तरतमेयस्त्विष्ठाः प्र-कर्षे ६।१।५४ ईपस्विष्टौ डितौ ६।१।५५ गुर्वादेरिष्ठेमनीयस्सुगरादि-

ष्ठलोपश्च ६।१।५६ ईलोपोज्याशब्दादीयसुः ६।१।५७ विन्वतोर्लुक् ६।१।५८ वहोरिष्टेयिः ६।१।५९ किमोन्ययादाख्याताच्चतरतमयो- राम् द्रव्यप्रकर्षे ६।१।६० परिमाणे दघ्नादयः ६।१।६१ द्वयोर्बहूनांचै- कस्यनिर्द्धारणेकिमादिभ्योडतरडतमौ ६।१।६२ संख्येयविशेषावधारणेद्वि- त्रिभ्यां तीयस्त्रेस्तृ च ६।१।६३ षष्कतिकतिपयचतुर्भ्यस्थट् ६।१।६४ चतुरोवेयौ च लोपः ६।१।६५ पञ्चादेर्मट् ६।१।६६ एकादशादेर्डट् प्राक्शतात् ६।१।६७ विंशतिस्तिलोपोडिति ६।१।६८ विंशत्यादेर्वा तमट् ६।१।६९ शतादेर्नित्यं तमट् ६।१।७० संख्यायाः प्रकारे धा ६।१।७१ द्वित्रिभ्यां डेधाधमुञो वा ६।१।७२ एकाद्धमुञ् वा ६।१। ७३ एकादाकिन्नसहाये ६।१।७४ एकस्य सकृदादेशश्च ६।१।७५ द्वि त्रिचतुर्भ्यस्त्रः ६।१।७६ क्रियाया आवृत्तौ कृत्वम् ६।१।७७ बह्वादेः शतादेश्चशम् ६।१।७८ संख्यैकवचनाभ्यां वीप्सायाम् ६।१।७९ तयडयडौ संख्याया अवयवे ६।१।८० स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ ६।१।८१ शेषानिपा- त्याः कत्यादयः ६।१।८२॥ इतिषष्ठेप्रथमः पादः १॥ आबतः स्त्रियाम् ६।२।१ त्रणईप् ६।२।२ ईपतोल्लोपः ६।२।३ ष्त्रितः ६।२।४ नद्यादेः ६।२।५ अनंत्यवयोवाचिनः ६।२।६ इन्द्रादेरानीप् ६।२।७ पुंयोगे च ६।२।८ जातेरयोपधात् ६।२।९ स्वांगाद्वा ६।२।१० वोर्गुणात् ६ ।२।११ ऐ च मन्वादेः ६।२।१२ सवोरौ वा ६।२।१३ पत्न्यादयः ६ ।२।१४ इतोमनुष्यजातेरीप् ६।२।१५ उत ऊः ६।२।१६ यूनस्तिः ६।२।१७॥ इतिषष्ठेद्वितीयःपादः २ ॥ समासश्चान्वये नाम्नाम् ६।३।१ समाहारेऽतईप् द्विगुः ६।३।२ तश्चगुणः ६।३।३ संख्यापूर्वः ६।३।४

पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः ६।३।५ अवधारणार्थे यावति च ६।३।६ यथा सादृश्ये ६।३।७ अमादौ तत्पुरुषः ६।३।८ नञि ६।३।९ चार्थे द्वंद्वः ६।३।१० कर्मधारयस्तुल्यार्थे ६।३।११ आदेश्च ६।३।१२ ऋतोः ६।३।१३ बहुव्रीहिरन्यार्थे ६।३।१४ टाडकाः ६।३।१५ नञ्दुःसुभ्यः प्रजा-मेधयोरसुक् ६।३।१६ धर्मादन् ६।३।१७ धनुषोऽनङ् ६।३।१८ पुंवद्वा ६।३।१९। संख्यासु व्याघ्रादिपूर्वस्यपादशब्दस्याल्लोपः ६।३।२० टादावुक्तपुंस्कं पुम्वद्वा ६।३।२१ इतिषष्ठेतृतीयःपादः ३ ॥ प्रादिरुपसर्गः ६।४।१ प्राग्धातोः ६।४।२ नाम्नश्च कृत समासः ६।४।३ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ६।४।४ ना ६।४।५ अन्स्वरे ६।४।६ सहादेः सादिः ६।४। चादिर्निपातः ६।४।८ तत्रादिर्विभक्त्यर्थे ६।४।९ सद्यादिः काले निपात्यते ६।४।१० तदव्ययम् ६।४।११ क्त्वाद्यंत्यं च ६।४।१२ इतिषष्ठेचतुर्थःपादः ४ ॥ इतिश्रीसरस्वतीदत्तवरदसारस्वतअष्टाध्यायीषष्ठोऽध्यायः ॥६ ॥ धातोः ७।१।१ वर्त्तमाने तिप् तस् अन्ति सिप् थस् थ मिप् वस् मस् ते आते अन्ते से आथे ध्वे ए वहे महे ७।१।२ विधिसंभावनयोःयात्यातम्।युस्।यास्।यातम्।यात।याम्।याव।याम। ईत ईयाताम् ईरन् ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् ईय ईवहि ईमहि ७।१।३।आशीःप्रेरणयोः तुप् ताम् अन्तु हि तम् त आनिप् आवप् आमप् त आताम् अन्ताम् स्व आथाम् ध्वम् ऐप् आवहैप् आमहैप् ७।१।४ अनद्यतनेऽतीते। दिप् ताम् अन्। सिप् तम् त अमिप् व म तन् आतां अंत थास् आथाम् ध्वं इवहि इमहि ७।१।५ परोक्षे णप् अतुस् उस् थप् अथुस् अणप् व म ए आते इरे से आथे ध्वे ए वहे महे ७।१।६ आशिषि यात् यास्ताम् यासुस् यास्

यास्तम् यास्त यासम् यास्व यास्म सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् सीष्ठास् सीयाथां सीध्वं सीय सीवहि सीमहि ७।१।७ श्वस्तने । ता तारौ तारस् तासि तास्थ तास्मि तास्वस् तास्मस् । ता तारौ तारस् तासे तासाथे ताध्वे ताहे तास्वहे तास्महे ७।१।८ आद्भुवि कर्मणि ७।१।९ कर्त्तरि पंच ७।१।१० यक् चतुर्षु ७।१।११ अप् कर्त्तरि ७।१।१२ अदादेर्लुक् ७।१।१३ ह्वादेर्द्विश्च ७।१।१४ दिवादेर्यः ७।१।१५ स्वादेर्नुः ७।१।१६ रुधादेर्नम् ७।१।१७ तनादेरुप् ७।१।१८ तुदादेरः ७।१।१९ ना क्र्यादेः ७।१।२० हसादानहौ ७।१।२१ ॥ इतिसप्तमेप्रथमः पादः ६।१।७१ [illegible] द्वित्रिभ्यां ७।२।१ हठपौनःपुन्ययोःप्रथमपुरुषैकवचनस्य लो-
१ ॥ सप्तमे [illegible]
ण्मध्यमपुरुषैकवचनांतता निपात्यते ७।२।२ त्यादौ भविष्यति स्यप् ७।२।३ दिवादावट् ७।२।४ स्वरादेः ७।२।५ स्यप् क्रियातिक्रमे ७।२।६ भूतेसिः ७।२।७ इङोणादौ गाङ्लुङ्लृङोर्वागीगुणाभावश्च ७।२।८ णित्ये ७।२।९ अनिटोनामिवतः ७।२।१० ह्म्यंतक्षणश्वसजागृणिश्व्येदितां सेटिसौ न वृद्धिः ७।२।११ जनिवध्योर्न ७।२।१२ हसषान्तात्सक् ७।२।१३ ञेरङ्द्विश्च ७।२।१४ लित्पुषादेर्ङः ७।२।१५ इरितो वा ७।२।१६ नव पं ७।२।१७ व्याङ्पर्युपेभ्योरमः ७।२।१८ सम्करोतेर्भूषणे सुट् ७।२।१९ पेराण्यात् ७।२।२० नाम्निचयुष्मदि चास्मदिचभागैः प्रथममध्यमोत्तमाः ७।२।२१ अव्यवधानात्पुरुषविशेषः ७।२।२२ इतिसप्तमेद्वितीयःपादः ॥ २ ॥ इण् तन्यः कर्त्तरि ७।३।१ लोपः ७।३।२ दिस्योर्हसात् ७।३।३ अदुदादेरट् ७।३।४ अस्तेरीट् ७।३।५ सेः ७।३।६ ह्रस्वाज्झसे ७।३।७ इटईटि ७।३।९ दादेः पे७।३।१०

मेऽटः ७।३।११ ओर्वाहेः ७।३।१२ अतः ७।३।१३ अदे ७।३।१४ ञ्मोरा ७।३।१५ आदाथइः ७।३।१६ या ७।३।१७ यामि यम् ७।३।१८ युस इट् ७।३।१९ ओर्म्मोर्वा ७।३।२० कृञोये ७।३।२१ ङित्यदुः ७।३।२२ तातः ७।३।२३ इहसे ७।३।२४ द्वेस्तौ ७।३।२५ नमसोऽस्य ७।३।२६ सि सः ७।३।२७ आतोन्ताऽदनतः ७।३।२८ अन उस् ७।३।२९ द्वेः ७।३।३० स्याविदः ७।३।३१ अज्ञादेः ७।३।३२ उस्यालोपः ७।३।३३ दाहे ७।३।३४ आदनुदात्तङितः ७।३।३५ निविशादेः ७।३।३६ विपराभ्यां जेः ७।३।३७ समोगमादिभ्यश्च ७।३।३८ समवप्रोपविभ्यःस्थः ७।३।३९ आङोदोनास्य विहारणे ७।३।४० क्रीड आङ्नुसंपरिभ्यश्च ७।३।४१ उद्विभ्यां तपः ७।३।४२ आङोयमहनः ७।३।४३ उदश्चरस्त्यागे ७।३।४४ समस्तृतीयायुक्ताश्च ७।३।४५ व्यवपरिभ्यः क्रियः ७।३।४६ शप उपालंभे ७।३।४७ ज्ञाश्रुस्मृदृशांसांतानाम् ७।३।४८ कर्मव्यतीहारेऽन्मत्राहिंसादेः ७।३।४९ ञित्स्वरितेत उभे ७।३।५० परतोन्यत् ७।३।५१ अपितादिर्ङित् ७।३।५२ णादिः कित् ७।३।५३ ऋसंयोगान्न ७।३।५४ क्त्वा सेट् ७।३।५५ क्तोवा ७।३।५६ अतिशयेहसादेर्यङ् ७।३।५७ इच्छायामात्मनः स साचेत् ७।३।५८ गुऽभ्यः ७।३।५९ आपः ७।३।६० अशेरतया वा ७।३।६१ आप्नोतेरी ७।३।६२ ॥ इतिसप्तमेतृयीयः पादः ॥ ३ ॥ नाम्नोय ईचास्य ७।४।१ अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगेच्चिः ७।४।२ च्वौदीर्घः ७।४।३ आचार उपमानात् ७।४।४ कर्त्तुर्यङ् ७।४।५ ञिडित्करणे ७।४।६ पृथ्वादेरः ७।४।७। धातोः प्रेरणे ७।४।८ चुरादेः ७।४।९ स धातुः ७।४।१० भ्वादिः

७।४।११ से दीर्घः ७।४।१२ य्वोर्विंहसे ७।४।१३ ये ७।४।१४ दादे रिः ७।४।१५ शासेः ७।४।१६ ऋप्रोः ७।४।१७ ऋतोरिङ् ७।४।१८ अ यकि ७।४।१९ पादादौ ७।४।२० दादेरेः ७।४।२१ स्वस्वरादिर्द्धि-रद्धिः ७।४।२२। स्वरादेः परः ७।४।२३ पूर्वस्य हसादिः शेषः ७। ४।२४ शसात्स्वपाः ७।४।२५ कुहोश्चुः ७।४।२६ झपानांजबाश्चपाः ७।४।२७ रः ७।४।२८ ह्रस्वः ७।४।२९ यस्से ७।४।३० भृञ्जांलुकि ७।४।३१ निजां गुणः ७।४।३२ द्वेः स्वरेऽपिपिति नोपधायाः ७।४।३३ यङि ७।४।३४ आतः ७।४।३५ ञमजपां नुक् ७।४।३६ रीगृदुपधस्य ७।४।३७ पदांनीक् ७।४।३८ अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः ७।४।३९ लघोर्दीर्घः ७।४।४० नरितः ७।४।४१ आम्वोर्णादौ ७।४।४२ द्विश्च ७।४।४३ नुगशाम् ७।४।४४ लोपः पचांकित्येचास्य ७।४।४५ राजादेर्वा ७।४।४६ तृफलादेः ७।४।४७ ऋसंयोगान्न ७।४।४८ दांहो ७।४।४९ इस्से ७।४।५० झसाद्धिर्हे ७।४।५१ हंत्यस्तिशास्तीनांप्रकृतिभिरित्यद्धि-कारः ७।४।५२ जह्येधि शाधिः७।४।५३ ईर्वाहौ ७।४।५४ गुणः ७।४। ५५ अरेदोनासिनो गुणः ७।४।५६ नूपः ७।४।५७ शीङः सर्वत्र ७।४।५८ वित्तेरतोरुट् ७।४।५९ उपधाया लघोः ७।४।६० अर्त्तिसंयोगाद्योः ७। ४।६१ नाऽनिरिसे ७।४।६२ सिस्योः ७।४।६३ उः ७।४।६४ क्ङित्य-ध्युसि ७।४।६५ नोलोपः ७।४।६६ नमः ७।४।६७ गमांस्वरे ७।४।६८ आतोऽनपि ७।४।६९ यतः ७।४।७० ञेः ७।४।७१ य्योः ७।४।७२ संध्यक्षराणामा ७।४।७३ न व्येञोलिटि ७।४।७४ तनोतेर्वा ७।४।७५ वेञोवयोऽनपि ७।४।७६ आदेः ष्णः स्नः ७।४।७७ विदोनवानां ति-बादीनां णवादिर्नवकोवा ७।४।७८ ब्रुवआहश्च पञ्चानाम् ७।४।७९ अवा-

दावीपितित्स्मि ७।४।८० तुपुरुणस्तुभ्यः ७।४।८१ ओरौ ७।४।८२ गमां छः ७।४।८३ दृशादेः पश्यादिः ७।४।८४ ज्ञाजनोर्जा ७।४।८५ शदेः शित् ७।४।८६ श्रुवः शृ च ७।४।८७ शुचः शूद्रे ७।४।८८ अदोजघुः ७।४।८९ प्यायः पी ७।४।९० स्फाय्यः स्फी ७।४।९१ दधातेर्हिः ७।४।९२ प्वादेर्ह्रस्वः ७।४।९३ मुचादेर्नुम् ७।४।९४ खिति पदस्य ७।४।९५ इदितः ७।४।९६ उरसः सलोपश्च ७।४।९७ उदः स्थादेः ७।४।९८ शमां दीर्घः ७।४।९९ पूर्वस्य ङितिझसेधः ७।४।१०० लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ७।४।१०१ ऋडरइर् ७।४।१०२ रुर् ७।४।१०३ सिसतासीस्यपामिट् ७।४।१०४ रुदादेश्चतुर्णांह्वसादेः ७।४।१०५ क्तः ७।४।१०६ हनृतः स्यपः ७।४।१०७ ऊदितोवा ७।४।१०८ ऊदितःक्त्वा ७।४।१०९ वेट्थपः ७।४।११० पतोवेट् ७।४।१११ नैकस्वरादनुदात्तात् ७।४।११२ वस्ते ७।४।११३ इतः ७।४।११४ आदिततः ७।४।११५ ईशिर्विरक्रयेर्नेट् गुणश्च ७।४।११६ क्रादेर्णादेः ७।४।११७ कासादिप्रत्ययांतादाम् क्रसभूपरः ७।४।११८ भुवोवुक् ७।४।११९ इटोग्रहाम् ७।४।१२० नामिनोऽचतुर्णांधौ ढः ७।४।१२१ इतिसप्तमेचतुर्थःपादः ४ ॥ इति श्रीसरस्वतीवरदसारस्वतअष्टाध्यायीसप्तमोऽध्यायः ७ ॥ धातोः कृत् ८।१।१ इत्यधिकारः । कृत्कर्त्तरि ।८।१।२। तृवुणौ ।८।१।३ क्तः ८।१।४ नाम्युपधात्कः ।८।१।५ पचिनंदिग्रहादेरयुणिनः ८।१।६ वचादेरस् ८।१।७ राजादेरन् ८।१।८ दशादेः शः ।८।१।९ शिच्चतुर्वत् ।८।१।१०। ज्वलादेर्णः ८।१।११ कार्येऽण् ८।१।१२ आतोङः ८।१।१३ नाम्नि च ८।१।१४ अटौ ८।१।१५ इखखि ८।१।१६ एजां खश् ८।१।१७

ल्युट् करणे ८।१।१८ भजां विण् ८।१।१९ इत्यष्टमेप्रथमः पादः १ ॥ आतोमनिप्क्वनिप्वनिपः ८।२।१ क्विप् सर्वस्मात् ८।२।२ मोनः ८।२।३ इशेः पृक्सकौ चोपमाने कार्ये ८।२।४ असर्वादेः ८।२।५ किमिदंमः कीशौ ८।२।६ अदसोऽमू ८।२।७ सामान्ये चिदादिः ८।२।८ कः स्यादिवत् ८।२।९ तदधीनकात्र्त्र्यर्ययोर्वासात् ८।२।१० णिनि रतीते ८।२।११ क्विप्वनिप्डाः८।२।१२ क्तक्तवतू ८।२।१३ ञीतां क्तोवर्त्तमानेपि ८।२।१४ पचोवः ८।२।१५ क्वसुकानौ णवेवत् ८।२।१६ शतृशानौ ८।२।१७ तिसेवत् क्रियायाम् ८।२।१८ मुगानेतः ८।२।१९ विदेर्वावसुः८।२।२० आसेरानईः ८।२।२१ शीले तृन् ८।२।२२ इक्षु स्रुक्क ८।२।२३ षाकोकणः ८।२।२४ यङ ऊकः ८।२।२५ लुकि ८।२।२६ वान्यत्र ८।२।२७ अनपि च हसात् ८।२।२८ लुकि सति पितः त्स्मोवेट् ८।२।२९ ऋदन्तानामृदुपधानां पूर्वस्य रुग्रिग्रीगागमाः ८।२।३० आद्दतःकिर्द्धिश्च भूते ८।२।३१ लुकिसेति २।३२ घसादेः क्मरः ८।२।३३ भासादेर्घुरः ८।२।३४। छिदिभिदिविदेः कुरः ८।२।३५ इतिशीलाधिकारः ॥ इत्यष्टमेद्वितीयःपादः २ ॥ सद्दोणादयः ८।३।१ उणादयोऽपरिमिताः प्रयोगमनुसृत्य प्रयोक्तव्याः ८।३।२ तुम् तदर्थायां भविष्यति ८।३।३ घञ भावे ८।३।४ युट् ८।३।५ संज्ञायामकर्त्तरि च ८।३।६। स्वरादः ८।३।७ मदम् ८।३।८ ट्वितोऽथुः ८।३।९ ड्वितस्त्रिमक् तत्कृते ८।३।१० नंकी ८।३।११ क्तोनपुंसके ८।३।१२ युट् च ८।३।१३। सकेसाधनाधारयोश्च ८।३।१४ भावकार्ययोः ८।३।१५ गत्यर्थादकर्मकात्कर्तरि क्तः ८।३।१६ ईषद्दुःसुषु खल् ८।३।१७ कर्तृकर्मणोश्च ८।३।१८ ॥ इत्यष्टमेतृतीयःपादः ३ ॥ तव्यानी-

यौ ८।४।१ स्वराद्यः ८।४।२ ईचातः ८।४।३ पुशकात् ८।४।४। ऋहसाद्यण् ८।४।५ ओरावश्यके।८।४।६। ऋदुपधात् क्यप् ८।४।७ ह्रस्वाच्च ।८।४।८ तत्कालेपि ८।४।९ क्यपिञेर्गुणः ८।४।१० स्त्रियां यजां भावे ८।४।११ मूर्त्तौ घनः ८।४।१२ सौकार्य्येकेलिः ८।४।१३ अलंखल्वोः प्रतिषेधे क्त्वा ८।४।१४ उदीतः क्त्वा वेट् ८।४।१५ पूर्वकाले समानकर्त्तृके धातौ प्रयुज्यमाने ८।४।१६ समासे ८।४।१७ क्तिः ८।४।१८ षिद्भिदामङ् ८।४।१९। गुरोर्हसात् ८।४।२० चजोः कगौ घिति ८।४।२१। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ८।४।२२ शिति चतुर्वत् ८।४।२३ उदोतोर्यः स्वरवत् ८।४।२४ ढिढोलोपोदीर्घश्च ।८।४।२५ सहिवहोरोदवर्णस्य ८।४।२६ वेः ८।४।२७ युवोरनाकौ ८।४।२८ रारोझसेद्दशाम् ८।४।२९। यजां यवराणां दौतःसंप्रसारणं किति ८।४।३० ग्रहांङ्किति च ८।४।३१ णबादौ पूर्वस्य ८।४।३२ दोरते ८।४।३३ स्वरातोवा ८।४।३४ स्थामी ८।४।३५ दुस्तस्यनोदश्च ८।४।३६ ल्वाद्योदितश्च ८।४।३७ त्राणाद्यानिपात्यंते ८।४।३८ अत्रभवतत्रभवच्छष्टौ पूज्यार्थे ८।४।३९। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ८।४।४० उर्य्युरर्य्यंगीकरणे ८।४।४१ पौनःपुन्येणम् ८।४।४२ पदंद्विश्च ८।४।४३ कथमादिषु स्वार्थे कृञोणम् । ८।४।४४ लोकाच्छेषस्य सिद्धिः ८।४।४५ ॥ इत्यष्टमेचतुर्थःपादः ४ ॥

इतिश्रीअनुभूतिस्वरूपाचार्यपूज्यपादशिष्यनिजस्वरूपाचार्यलिखितेसरस्वतीदत्तवरदसारस्वतीयअष्टाध्यायीकृत्संज्ञिकेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

संज्ञाचपरिभाषाचविधिर्नियमएवच । अतिदेशोऽधिकारश्चषड्विधंसूत्रलक्षणम् ॥ १ ॥ सूत्रसप्तशतंयस्मैददौसाक्षात्सरस्वती । अनुभूतिस्वरूपायतस्मैश्रीगुरवेनमः ॥ २ ॥ इदंअष्टाध्यायीप्रकरणम् समाप्तम् ॥

अथ

॥ सूत्राणामकारादिकोशः ॥

श्री खरतरगच्छीय ज्ञान मन्दिर, जयपुर

इमम् सूत्राणामकारादिकोशं व्याकरणशास्त्ररसज्ञाः निखिलाय स्वहृदयाह्लादने स्थिरीकरिष्यन्तीत्याशास्महे येन सफलीभविष्यत्य मम प्रयासः ॥

न्यग्रोध (वलसाड) पुरनिवासी शास्त्री

अंबारामशर्मा ।

सदचरजपजभदहदशगृभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् । ८ । गर्हितं लुम्पतीति लोलुप्यते । सासद्यते ॥ **ञमजपां नुक्** । ९ । ञमान्तस्य जपादीनां च पूर्वस्य नुगागमो भवति यङि लुकि च सति ॥ जप् जभ् दह् दंश् भञ्ज् पश् एते जपादयः ॥ जङ्गम्यते । बम्भ्रम्यते ॥ अझसेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । यंयम्यते । कुण शब्दे । चङ्कुण्यते । तन्तन्यते । जप मानसे च । जपतीति जञ्जप्यते । जभ गात्रविनामे । जभतीति जञ्जभ्यते । दह भस्मीकरणे । दन्दह्यते । नो लोपः (प्र० १ सू० ६१) दन्दश्यते । बम्भज्यते । पश्यतीति पम्पश्यते । पश् बाधनग्रन्थनयोः ॥ **चरफलोरुच्चास्य** । १० । अनयोर्यङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो भवति पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः ॥ चञ्चूर्यते । फल निष्पत्तौ । पम्फुल्यते ॥ **वलयान्तस्य वा नुक्** । ११ । मव स्थौल्ये । मंमव्यते-मामव्यते । चल कम्पने । चञ्चल्यते चाचल्यते । दयङ् दाने दन्दय्यते-दादय्यते ॥ **रीगृदुपधस्य** । १२ । ऋकारोपधस्य धातोर्यङि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति ॥ कित्वादाकाराभावः ॥ नृती गात्रविक्षेपे । अतिशयेन नृत्यति नरीनृत्यते नटः ॥ **अत्र णत्वाभावो वाच्यः** । १३ । वृतु वर्तने । वरीवृत्यते । ग्रह उपादाने । जरीगृह्यते ॥ **ऋत्वतो रीग्वाच्यः** । १४ । ओव्रश्चू छेदने । वरीवृश्च्यते । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । परीपृच्छ्यते । कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः (प्र० २ सू० २०) ऋल । चरीकॢप्यते ॥ **वशोर्यङि न संप्रसारणम्** । १५ । वावश्यते ॥ **पदस्रंसुध्वंसुभ्रंसुदंशुकसवञ्चुपतस्कन्दां यङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो वाच्यः** । १६ । पनीपद्यते । नो लोपः (प्र० १ सू० ६१) स्रंसु ध्वंसु अधःपतने । सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते बनी-